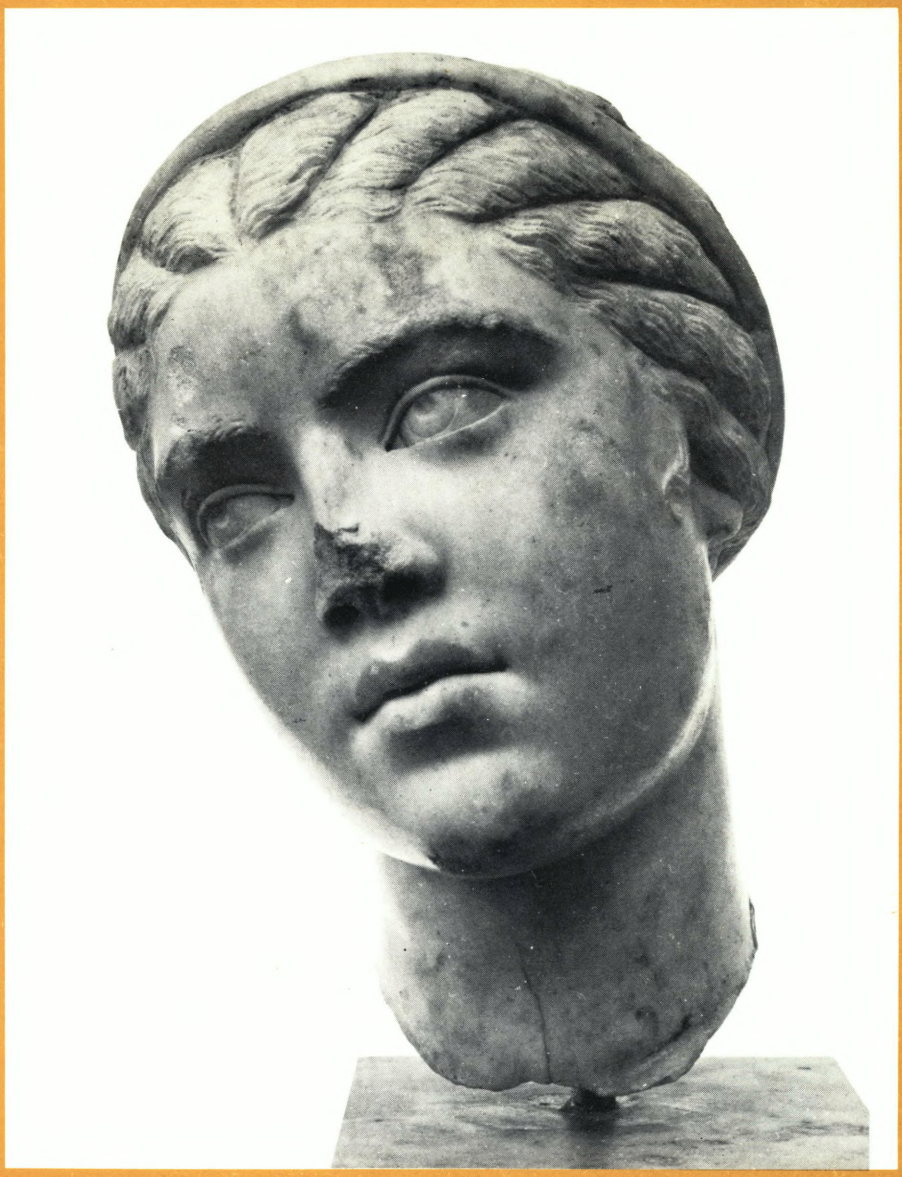
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

VII 1974

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ 3

ΑΘΗΝΑΙ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

« ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ »
« ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY »
(AAA)

ΙΔΡΥΤΗΣ: † Καθηγ. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀκαδημαϊκὸς
FOUNDER: † Professor SP. MARINATOS, Member of the Academy of Athens

Τὰ « Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν » εἶναι τετραμηνιαῖον περιοδικὸν ἀμέσου ἀρχαιολογικῆς ἐνημερώσεως. Ἐκδίδονται παρὰ τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν κατ' Ἀπρίλιον, Αὔγουστον καὶ Δεκέμβριον.

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: Καθηγητὴς Ν. Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων

ΣΥΝΤΑΞΙΣ: Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου

ΣΕΛΙΔΩΣΙΣ: Λουΐζα Μοντεσάντου

ΤΥΠΟΓΡ. ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Κ. Φτυαρᾶ, Μ. Φιλὶπ καὶ Σ. Κοντζιλέλου

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ: Γραφικαὶ Τέχναι Ἰ. Μακρῆς Α.Ε.

Συνδρομὴ ἐτησία ἐσωτερικοῦ: δι' ἕκαστον τόμον δρχ. 300· ἐξωτερικοῦ: $ 15.

Τιμὴ ἑκάστου τεύχους δρχ. 90· διὰ τὸ ἐξωτερικὸν $ 5.

Εἰκὼν ἐξωφύλλου: Κεφαλὴ Πλαυτίλλης. Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν.

COPYRIGHT 1974: ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΑΠ
ΦΙΛΕΛΛΗΝΩΝ 17, ΑΘΗΝΑΙ (118)

« Athens Annals of Archaeology » is a periodical for the quick communication of the archaeological news from Greece. AAA is issued every April, August and December by the General Inspectorate of Antiquities and Restoration of the Ministry of Culture and Science.

DIRECTOR: Professor N. M. KONTOLEON, Inspector General of Antiquities and Historical Monuments

EDITOR: Athena G. Kaloyeropoulou. ART EDITOR: Louisa Montesantou. Texts translated into English by Mrs H. Zigada

TYPOGRAPHICAL CORRECTIONS: K. Ftyara, M. Philip, S. Kontzilelou

PRINTED: by J. Makris S.A. Athens.

Address: TAP Service; 17, Philellinon Str., Athens (118).

Subscription $ 15 per volume. Single numbers $ 5.
Please give six weeks notice of change of address.

Picture on the cover: Plautilla's head. Athens, National Archaeological Museum.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ VII, ΤΕΥΧΟΣ 3
1974

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ	Σελὶς		Page
J. E. JONES, Δύο ἀττικαὶ ἀγροτικαὶ οἰκίαι	293 - 303	—	—
» Two Attic Country Houses	—	—	303 - 313
Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ ἀνάκτορον τοῦ Μινύου εἰς τὸν Βοιωτικὸν Ὀρχομενὸν	313 - 324	Summary	324 - 325
Α. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Νεκροταφεῖα παρὰ τὸ ἀρχαῖον Ἀκραίφνιον	325 - 335	Résumé	335 - 338
ΑΔ. ΣΑΜΨΩΝ, Ἀρχαῖον νεκροταφεῖον εἰς θέσιν Ἀργυροῦ Φύλλων Εὐβοίας	338 - 341	Summary	341
Λ. ΚΟΛΩΝΑΣ, Πληροφορίαι περὶ τῆς ἀρχαίας Ἐράνης	342 - 350	Riassunto	350
K. RHOMIOPOULOU - C. RIDLEY, Prehistoric Settlement of Servia (W. Macedonia). Excavations 1973	351 - 360	—	—
Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ, Συμπλήρωσις ἀναγλύφου πλακὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν	360 - 364	Summary	364

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ			
CHR. DOUMAS, Late Bronze Age Engineering in the Aegean	365 - 370	—	—
J. SAKELLARAKIS, Le thème du pêcheur dans l'art préhistorique de l'Égée	370 - 390	—	—
Η. ΚΑΠΕΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Οἱ ἄρχοντες Γάϊος καὶ Λούκιος	391 - 394	Summary	394
M. CARAMESSINI - OECONOMIDES, An unpublished Athenian New Tetradrachm	395 - 396	—	—
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ - ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Εἰκονιστικὴ κεφαλὴ τῆς Πλαυτίλλης εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν	396 - 405	Zusammenfassung	406
Π. ΠΑΝΤΟΣ, Ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα ἐξ Ἀθηνῶν	406 - 415	Summary	416
Η. ΑΝΔΡΕΟΥ, Μ. Ε. πρόχους ἐκ Θήρας	416 - 421	Summary	422
Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Μυκηναϊκὸς δακτύλιος ἐκ Βαρκίζης	422 - 432	Summary	432 - 433
J. TOURATSOGLOU, The Aiani/1973 Hoard of Billon Trachea	433 - 435	—	—

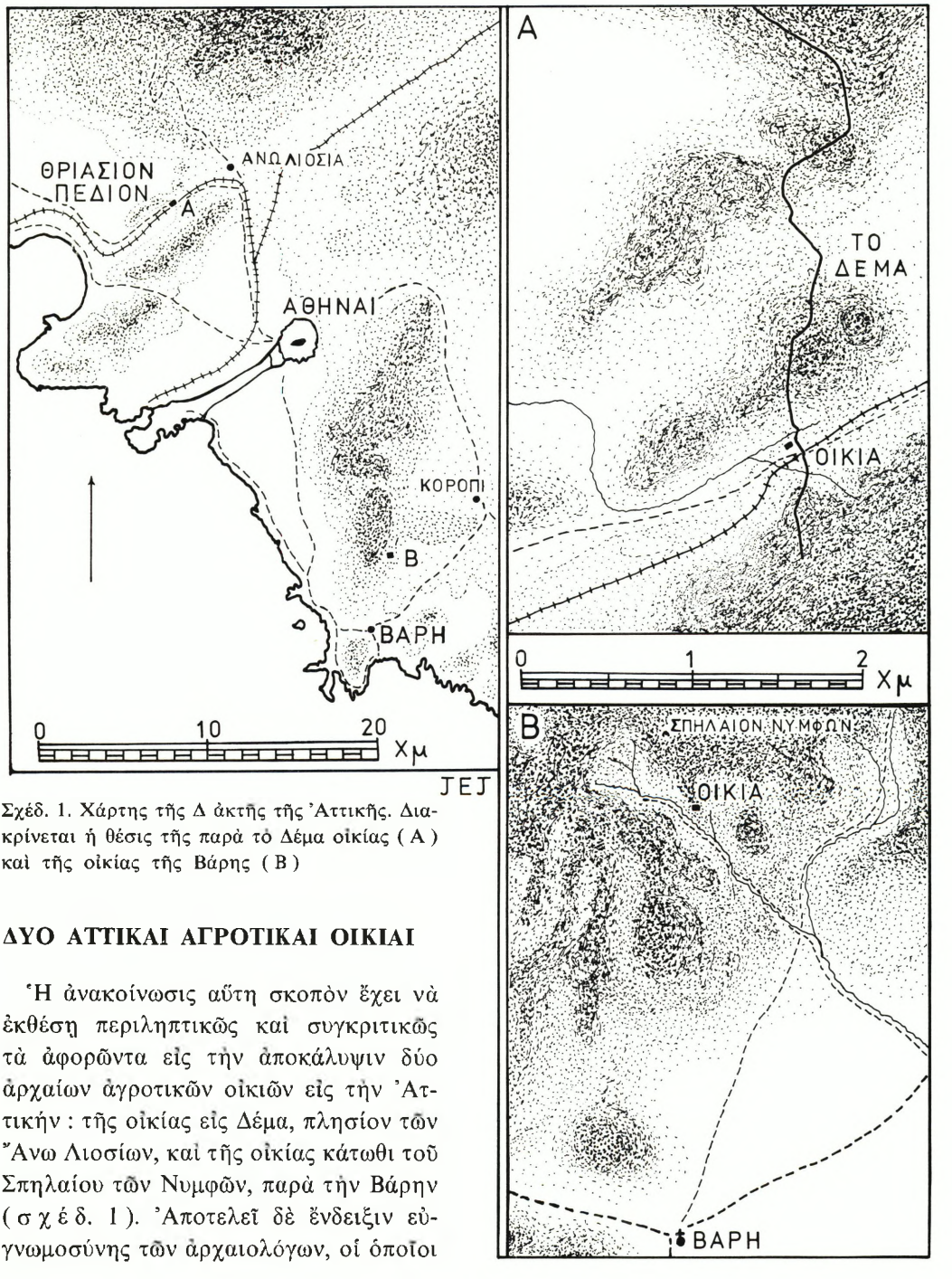

Τεμάχια τοιχογραφιῶν ἐκ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀρχομενοῦ: α) δωροφόρος, β) ἀθλοπαιδιαὶ καὶ κεφαλὴ ἐφήβου, γ) κυνηγοὶ μὲ κράνη ἀπὸ χαυλίους κάπρου, δ) κυνήγιον κάπρου

Fragments of wall-paintings from the Mycenaean palace at Orchomenos: a) figure of a gift-bearer, b) athletic games and a youth's head, c) hunters wearing helmets of boars' tusks, d) boar hunt

Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Σχέδ. 1. Χάρτης τῆς Δ ἀκτῆς τῆς Ἀττικῆς. Διακρίνεται ἡ θέσις τῆς παρὰ τὸ Δέμα οἰκίας (Α) καὶ τῆς οἰκίας τῆς Βάρης (Β)

ΔΥΟ ΑΤΤΙΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΑΙ ΟΙΚΙΑΙ

Ἡ ἀνακοίνωσις αὕτη σκοπὸν ἔχει νὰ ἐκθέσῃ περιληπτικῶς καὶ συγκριτικῶς τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν ἀποκάλυψιν δύο ἀρχαίων ἀγροτικῶν οἰκιῶν εἰς τὴν Ἀττικήν: τῆς οἰκίας εἰς Δέμα, πλησίον τῶν Ἄνω Λιοσίων, καὶ τῆς οἰκίας κάτωθι τοῦ Σπηλαίου τῶν Νυμφῶν, παρὰ τὴν Βάρην (σχέδ. 1). Ἀποτελεῖ δὲ ἔνδειξιν εὐγνωμοσύνης τῶν ἀρχαιολόγων, οἱ ὁποῖοι

ἐξετέλεσαν τὴν ἀνασκαφήν, πρὸς τὰ πολυπληθῆ μέλη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας φίλους, οἱ ὁποῖοι κατὰ καιροὺς ἐνεθάρρυναν καὶ ἐβοήθησαν εἰς τὴν μελέτην τῶν δύο ἐνδιαφερουσῶν θέσεων. Ἀμφότεραι αἱ οἰκίαι ἀπεκαλύφθησαν ὑπὸ τριῶν μελῶν τῆς Βρεταννικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς εἰς Ἀθήνας, ἤτοι τῶν κκ. A. John Graham, L. Hugh Sackett καὶ τοῦ συγγραφέως αὐτῆς τῆς ἀνακοινώσεως. Ἡ πρώτη οἰκία ἠρευνήθη προκαταρκτικῶς κατὰ τὸ 1958 καὶ ἀνεσκάφη τὸ 1960, ἡ δὲ δευτέρα ἐκαθαρίσθη κατὰ τὸ ἔτος 1966 [1].

Αἱ δύο οἰκίαι ἀποτελοῦν δείγματα μεμονωμένων ἀγροτικῶν οἰκιῶν ἐκ τῶν ὁποίων πολὺ ὀλίγαι ἔχουν μέχρι σήμερον ἐρευνηθῆ. Τὸ πρόβλημα τοιούτων μεμονωμένων ἀγροτικῶν οἰκιῶν ἐξητάσθη προσφάτως ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Jan Pečírka τῆς Πράγας [2]. Ἐνδείξεις διὰ κατοικίας αὐτοῦ τοῦ εἴδους πρέπει νὰ ὑπάρχουν εἰς πολλὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος μακρὰν τῶν κυρίων ἀρχαίων οἰκισμῶν. Αὗται ἴσως εἶναι εἰσέτι ὁραταὶ εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, εἴτε καλύπτονται ὑπὸ σχετικῶς λεπτοῦ στρώματος γῆς· δὲν ὑπάρχουν ὅμως ἀκόμη πολλὰ ἀνεσκαμμένα παραδείγματα πρὸς μελέτην.

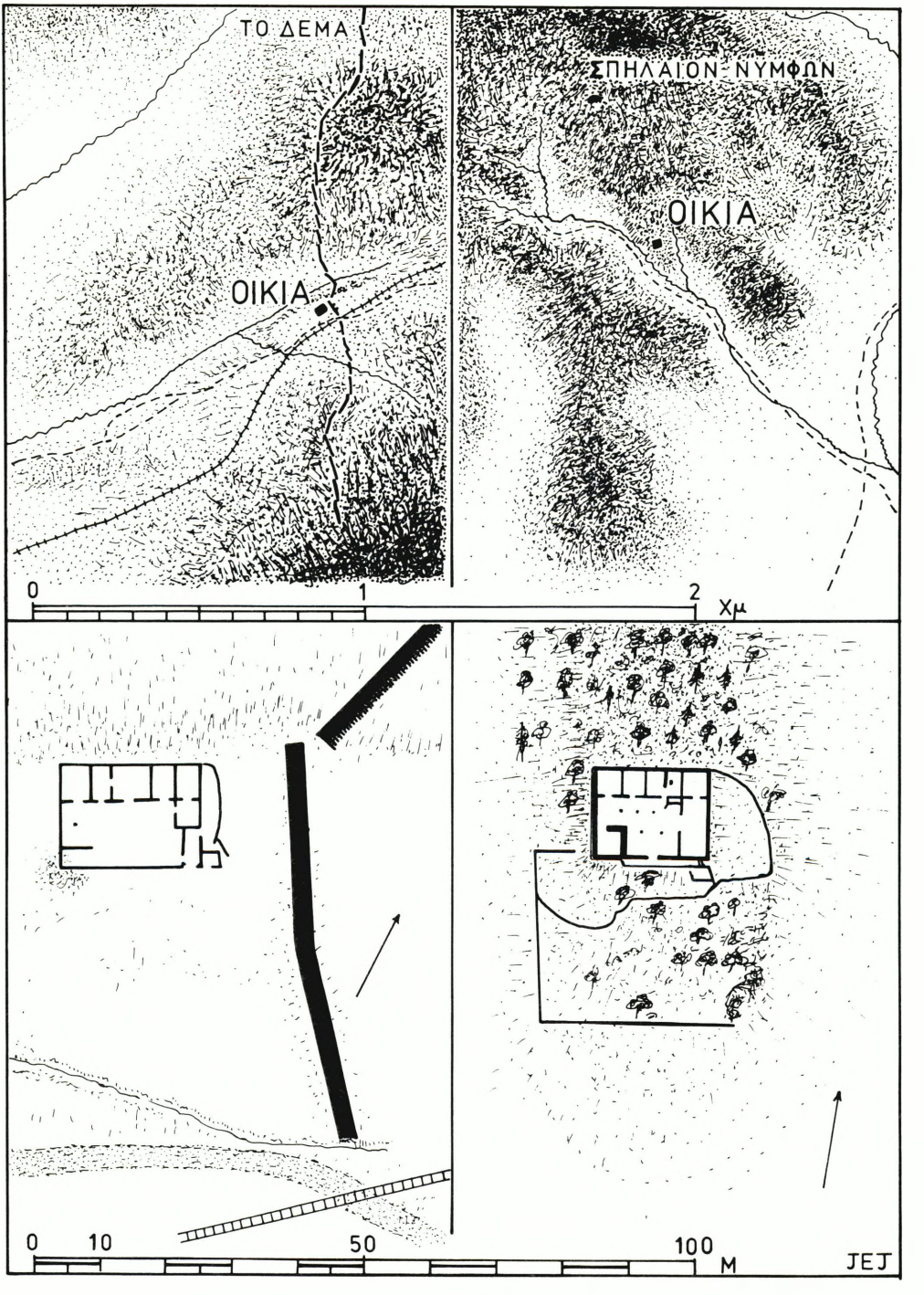
Ἡ οἰκία τοῦ Δέματος κεῖται περὶ τὰ 12 χλμ. ΒΔ τῶν Ἀθηνῶν καὶ 4 χλμ. κατ' εὐθεῖαν Δ τῶν Ἄνω Λιοσίων. Καταλαμβάνει ἐπίπεδον χῶρον εἰς τὴν κορυφὴν ὁμαλῆς κοιλάδος, ἥτις ἐκτείνεται πρὸς τὴν θάλασσαν, παραλλήλως πρὸς τὴν Β πλευρὰν τοῦ ὄρους Αἰγάλεω (σχέδ. 2). Οἱ ἐπιβάται τῶν σιδηροδρομικῶν συρμῶν μὲ προορισμὸν τὴν Πελοπόννησον θὰ διήρχοντο ἑξήκοντα μέτρα πέραν τῆς θέσεως ταύτης καὶ θὰ εἶχον μίαν ἐξαίρετον ἄποψιν αὐτῆς μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν. Σήμερον ὅμως ἡ περιοχὴ ἔχει μεταβληθῆ πολύ, λόγῳ τῶν συγχρόνων ἐξελίξεων. Ἡ βαθεῖα χαράδρα, ἡ ὑπάρχουσα ὄπισθεν ἀκριβῶς τῆς οἰκίας, ἔχει πληρωθῆ παντελῶς ὑπὸ ἀπορριμμάτων καὶ αἱ κλιτύες τοῦ λόφου ἑκατέρωθεν ἔχουν καταστραφῆ ὑπὸ μεγάλων λατομείων. Κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἀνασκαφῶν ἡ ὅλη περιοχὴ ἦτο ἔρημος, μὲ μόνην ἐξαίρεσιν τὸ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν διερχόμενον τραῖνον ἢ κάποιον ὁδοιπόρον, ὅστις ἠκολούθει τὸν χωματόδρομον, τὸν καταλήγοντα εἰς τὸν κόλπον τῆς Σαλαμῖνος. Τὸ τοπίον ἦτο ἐπίσης γυμνόν, αἱ δὲ κλιτύες τοῦ Αἰγάλεω ἐστεροῦντο δένδρων. Ὑπάρχουν ὅμως λόγοι νὰ πιστεύσωμεν ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ τοπίον ἦτο πολὺ περισσότερον πράσινον· ἐπὶ παραδείγματι, ὁ ποιητὴς Statius ἀναφέρει διὰ τὰ δασύλλια τοῦ Αἰγάλεω :

Mittit in arma manus gentilibus hospita divis
Icarii Celeique domus viridesque Melaenae,
dives et Aigaleos nemorum Parnes benignus
vitibus et pinguis melior Lycabessos olivae [3].

1. Ἐλάχιστα στοιχεῖα ἔχουν δημοσιευθῆ μέχρι σήμερον εἰς τὸ ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σελ. 42, τὸ πρῶτον, καὶ εἰς τὸν τόμον 22 (1967) : Χρονικά, σελ. 136 - 7. Πλήρεις ἐκθέσεις ἐδόθησαν εἰς τὸ BSA 57 (1962) σελ. 75 - 114 καὶ 68 (1973) σελ. 385 - 452. Ἡ ἑλληνικὴ αὕτη περίληψις ἐγένετο μὲ τὴν βοήθειαν τῶν δδ. Πολυξένης Λασκαρίδου, Ἀρτέμιδος Νικολαΐδου, Ἀναστασίας Ξυπολητᾶ καὶ τοῦ κ. Νικολάου Ζαλαώρα.

2. «Homestead Farms in Classical and Hellenistic Hellas» εἰς M. I. Finley (ed.) Problèmes de la terre en Grèce (Paris, 1973), σελ. 113 - 147.

3. Θηβ. XII, 618 - 621.

Σχέδ. 2. Ἀριστερά: Ἡ παρὰ τὸ Δέμα οἰκία. Δεξιά: Ἡ οἰκία τῆς Βάρης

Πιθανῶς, πλέον πειστικὴ τῆς ποιητικῆς περιγραφῆς εἶναι ἡ βαθεῖα αὔλαξ ἡ ἐσκαμμένη εἰς τὸν βράχον, ἡ ὁποία ἔρχεται ἔκ τινος κοίτης εἰς τὸν Αἰγάλεω. Εἷς κλάδος αὐτῆς ὡδήγει πρὸς τὸ κατώτατον ἄκρον τῆς κοιλάδος, πιθανῶς εἰς ἑτέραν οἰκίαν (Grosses Haus εἰς τὸν χάρτην τῶν Curtius καὶ Kaupert, Karten von Attika VI), ἐνῷ ὁ ἕτερος ἔρρεε βορείως πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς οἰκίας εἰς Δέμα. Ὁ χείμαρρος εἶναι σήμερον ξηρὸς κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν περισσοτέρων μηνῶν τοῦ ἔτους· εἶναι ὅμως ἀπίθανον νὰ ἐσκάφησαν τοιαῦται αὔλακες, ἐὰν ἡ ποσότης τοῦ ρέοντος ὕδατος ἦτο τότε τόσον ἀσήμαντος ἢ ἐποχιακή, ὅπως εἶναι σήμερον εἰς αὐτὴν τὴν περιοχήν.

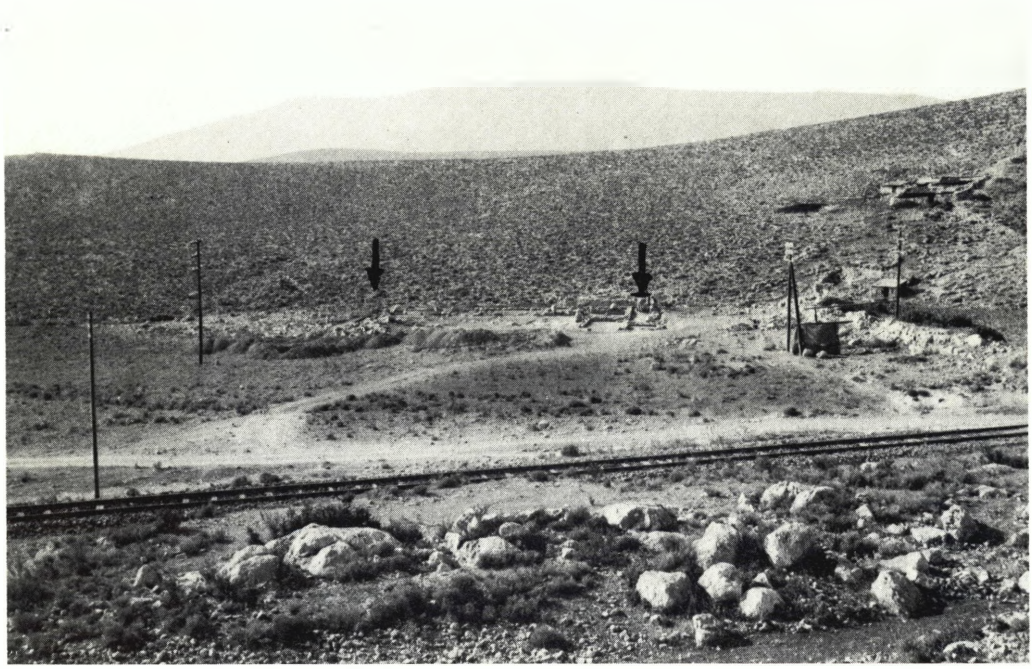
Ἡ οἰκία τοῦ Δέματος ἔλαβε τὸ ὄνομά της ἐκ τοῦ μακροῦ ὀχυρωματικοῦ τείχους (γνωστοῦ ὡς «Δέμα») (εἰκ. 1). Τοῦτο συνδέει τὰς κλιτῦς τοῦ Αἰγάλεω καὶ τῆς Πάρνηθος, ἀκολουθεῖ δὲ τὴν ὑδρογραμμὴν μεταξὺ τῶν πεδιάδων τῆς Θρίας καὶ τῶν Ἀχαρνῶν. Τὸ ὄνομα ἐδόθη συμβατικῶς. Δὲν ὑπάρχει ἱστορικὴ συσχέτισις μεταξὺ τοῦ τείχους «Δέμα» καὶ τῆς οἰκίας, ἡ ὁποία δεσπόζει τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων καὶ εὑρίσκεται ἐπικινδύνως πλησίον (ὀλίγον περισσότερον τῶν δέκα μέτρων) ἔμπροσθεν ἑνὸς ἐκ τῶν πλέον τρωτῶν τομέων του. Τὸ τεῖχος χρονολογεῖται εἴτε εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα, κατὰ τὴν περίοδον ἴσως καθ' ἣν αἱ Ἀθῆναι ἀνθίστανται εἰς τὴν Μακεδονικὴν ἡγεμονίαν [4], ἢ εἰς ἐποχὴν ἐντονωτέρας πολεμικῆς δραστηριότητος εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν Ἀττικήν, ἑβδομήκοντα ἔτη βραδύτερον, κατὰ τὸν Χρεμωνίδειον πόλεμον [5]. Ἡ οἰκία ἐν τούτοις, συμφώνως πρὸς τὰς ἐνδείξεις τὰς παρεχομένας ἐκ τῶν εὑρεθέντων ἐντὸς αὐτῆς ἀγγείων, πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, εἰς τὴν περίοδον τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ πολέμου, τὸ 431 π.Χ., ὁ Ἀρχίδαμος, κατὰ τὴν πρώτην καταστροφικὴν εἰσβολὴν εἰς τὴν Ἀττικήν, αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὁδὸν διήνυσεν ἐκ τῆς ἀκτῆς πρὸς τὰς Ἀχαρνάς (ἠκολούθησε πράγματι τὴν διεύθυνσιν τῆς συγχρόνου σιδηροδρομικῆς γραμμῆς καὶ ὁδοῦ). Ἑπομένως, ἐὰν ἡ οἰκία ὑπῆρχε κατὰ τὸ ἔτος 431 π.Χ., ἐπόμενον θὰ ἦτο νὰ εἶχεν ἐγκαταλειφθῆ καὶ καταστραφῆ τότε [6]. Τὸ πλεῖστον τῶν ἀγγείων ὅμως φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς νεωτέραν περίοδον, ὥστε οἱ ἀνασκάψαντες ταύτην ἀρχαιολόγοι νὰ τοποθετοῦν τὴν μὲν κατασκευήν της μετὰ τὸν Ἀρχιδάμειον πόλεμον, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς «Εἰρήνης τοῦ Νικίου», 421 - 413 π.Χ., τὴν δὲ ἐγκατάλειψιν αὐτῆς εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς δευτέρας φάσεως τοῦ πολέμου. Ὄστρακα μεταγενεστέρας ἐποχῆς δηλοῦν σύντομον καὶ μερικὴν κατοίκησιν τῆς οἰκίας πολὺ βραδύτερον, πιθανῶς ὅτε κατεσκευάζετο τὸ τεῖχος εἰς τὸ Δέμα.

Ἡ ἑτέρα οἰκία, ἡ εὑρισκομένη κάτωθεν τοῦ Σπηλαίου τῶν Νυμφῶν, κεῖται 20 χλμ. Ν τῶν Ἀθηνῶν καὶ σχεδὸν 3 χλμ.

4. Ὡς συμπεραίνεται εἰς BSA 52 (1957) σελ. 152 - 89, J. E. Jones, L. H. Sackett, C.W.J. Eliot, Τὸ Δέμα: «A survey of the Aigaleos - Parnes Wall», κυρίως εἰς σελ. 187 - 9.

5. Ὡς σημειοῦται εἰς Hesperia Suppl. XI (1966), J. R. McCredie, «Fortified Camps in Attica», σελ. 114 - 5.

6. Θουκυδ. II, 19: «ἡγεῖτο δὲ Ἀρχίδαμος ὁ Ζευξιδάμου, Λακεδαιμονίων βασιλεύς. καὶ καθεζόμενοι ἔτεμνον πρῶτον μὲν Ἐλευσῖνα καὶ τὸ Θριάσιον πεδίον καὶ τροπήν τινα τῶν Ἀθηναίων ἱππέων περὶ τοὺς Ῥείτους καλουμένους ἐποιήσαντο· ἔπειτα προυχώρουν ἐν δεξιᾷ ἔχοντες τὸ Αἰγάλεων ὄρος διὰ Κρωπιᾶς ἕως ἀφίκοντο ἐς Ἀχαρνάς, ... χρόνον τε πολὺ ἐμμείναντες ἔτεμνον».

Εἰκ. 1. Οἰκία παρὰ τὸ Δέμα. Γενικὴ ἄποψις τοῦ χώρου τῆς οἰκίας ἀπὸ Ν

Β τοῦ χωρίου τῆς Βάρης (ε ἰ κ. 2, 3) τοῦ κέντρου πιθανῶς τοῦ ἀρχαίου Δήμου Ἀναγυροῦντος [7]. Ἡ οἰκία αὕτη ἦτο πλέον ἀπομεμονωμένη, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν οἰκίαν παρὰ τὸ Δέμα, διότι δὲν εὑρίσκεται πλησίον οὐδεμιᾶς κυρίας διόδου (οὔτε κἂν μιᾶς μὲ μικρὰν τακτικὴν χρῆσιν). Ἀντιθέτως, εὑρίσκεται μᾶλλον μακρὰν τῆς ὁδοῦ Βάρης - Κορωπίου εἰς μικρὰν κοιλάδα περιβαλλομένην ὑπὸ τῶν νοτίων λόφων τοῦ ὄρους Ὑμηττός. Ἡ οἰκία εὑρίσκετο εἰς τὴν κορυφὴν μικρᾶς ράχεως εἰς τὴν Α πλευρὰν τῆς κοιλάδος. Ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τοῦ ὄρους, ἀκριβῶς εἰς εὐθεῖαν γραμμὴν πρὸς τὴν ράχιν εὑρίσκεται τὸ Σπήλαιον τῶν Νυμφῶν ἢ Ἄντρον τοῦ Πανός [8].

Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν ἱστορικαὶ μαρτυρίαι περὶ τῆς οἰκίας ταύτης, πρέπει νὰ χρονολογηθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐνδείξεων, τὰς ὁποίας παρέχουν τὰ νομίσματα καὶ τὰ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν ἐκεῖ. Οὕτω, ἡ κυρία περίοδος κατοικήσεως τῆς οἰκίας (ἡ ὁποία πιθανῶς νὰ μὴ ὑπῆρξεν ἰδιαιτέρως μακρὰ) τοποθετεῖται χρονικῶς περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἐπεκτεινομένη ἴσως καὶ εἰς τὸν 3ον π.Χ. αἰ. Μία πολὺ νεωτέρα ἐπανακατοίκησις δύ-

7. C. W. J. Eliot, Coastal Demes of Attika, Ch. IV. Διὰ τὰ νεκροταφεῖα, βλ. ΑΔ 17 (1961 - 2): Χρονικά, σελ. 37 - 9· 18 (1963): Χρονικά, σελ. 115 - 32· 20 (1965): Χρονικά, σελ. 112 - 7· 21 (1966): Χρονικά, σελ. 95 - 7, 106.

8. Τὸ σπήλαιον ἀνεσκάφη πρὸ 70 ἐτῶν, ἡ δὲ περιγραφή του ἐδόθη εἰς AJA VII (1903) σελ. 263 - 349.

ναται νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου μ.Χ. αἰ., ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ἀνευρέσεως ἑνὸς νομίσματος τοῦ Ἀλεξίου Α΄ καί τινων ὀστράκων. Πιθανῶς ἡ ἐπαναχρησιμοποίησις τῆς οἰκίας ἐπηρέασε τμῆμα μόνον ταύτης καὶ ἦτο ἴσως τῆς αὐτῆς κλίμακος πρὸς τὰς κυνηγετικὰς καλύβας, αἱ ὁποῖαι ἔχουν κατασκευασθῇ προσφάτως πλησίον ἢ ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου τείχους.

Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν ἀμφοτέρων τῶν κτισμάτων (σχέδ. 3) ἦτο ἡ κυρία οἰκία, ἡ ὁποία ἀπετέλει πλῆρες παραλληλεπίπεδον. Ἐπίσης, ἀμφότεραι αἱ ἐγκαταστάσεις εἶχον προσηρτημένον μικρὸν δωμάτιον ἢ καλύβην εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν αὐτοῦ καὶ καμπύλον περιφραγμένον ἀνοικτὸν χῶρον εἰς τὸ Α ἄκρον, ἐνῷ ἡ οἰκία τῆς Βάρης εἶχεν ἐπὶ πλέον ἕνα μεγαλύτερον περιφραγμένον ἀνοικτὸν χῶρον εἰς τὴν πρόσοψιν. Εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς παρὰ τὸ Δέμα οἰκίας, τὸ ἐπίπεδον τῆς τοποθεσίας ἐπέτρεπε τὴν κατασκευὴν παραλληλεπιπέδου κτίσματος οἱουδήποτε μεγέθους, ἐνῷ ἀντιθέτως, ἐπειδὴ ἡ ἑτέρα οἰκία κεῖται ἐγκαρσίως ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ λόφου, ἡ κατασκευὴ παραλληλεπιπέδου κτίσματος θὰ ἦτο δυνατὴ μόνον κατόπιν τμήσεως τοῦ βράχου εἰς τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν καὶ ἐπιχωματώσεως εἰς τὰς προσθίας γωνίας. Ἀμφότεραι αἱ οἰκίαι εἶχον μεσημβρινὸν προσανατολισμόν.

Ἡ παρὰ τὸ Δέμα οἰκία ἦτο ἡ μεγαλυτέρα, μὲ διαστάσεις 22,05 × 16,10 μ. Οἱ πλίνθινοι τοῖχοι αὐτῆς ὠρθοῦντο ἐπὶ χαμηλῶν θεμελίων, πάχους 0,45 μέτρων καὶ ὅλα τὰ δάπεδα ἦσαν χωμάτινα. Ἀπετελεῖτο ἐκ σειρᾶς πέντε δωματίων κατὰ μῆκος τῆς Β ἢ ὀπισθίας πλευρᾶς τῆς οἰκίας. Ἅπαντα εἶχον βάθος 4,70 μέτρων ἀλλὰ ποικίλον πλάτος. Ὑπῆρχεν ἀκόμη ἕκτον δωμάτιον καὶ μία στενοτέρα πύλη εἰσόδου εἰς τὴν Α πλευράν, ὡς καὶ ἓν ἕτερον μικρὸν δωμάτιον εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν. Ὁ ὑπόλοιπος χῶρος κατελαμβάνετο ὑπὸ τῆς αὐλῆς, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἦτο ὅλη ἀκάλυπτος· μία λιθίνη βάσις κίονος, διαμέτρου 0,30 μ., εὑρέθη in situ εἰς τὴν Δ πλευρὰν τῆς οἰκίας καὶ αὕτη ὑποδεικνύει τὴν ὕπαρξιν στεγάστρου καλύπτοντος τμῆμα τῆς αὐλῆς. Ἡ κυρία εἴσοδος εὑρίσκετο εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τῆς οἰκίας εἰς μικρὰν ἐσοχὴν (ὑπὸ μορφὴν προθύρου) μὲ διπλᾶ θυρόφυλλα. Ἀνατολικῶς αὐτῆς ἀκριβῶς ὑπῆρχε μικρὸν προσηρτημένον δωμάτιον μὲ προσεκτικὰ κατεσκευασμένους, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον λεπτοτέρους τοίχους, πάχους 0,40 μ: Ὁ τοῖχος τοῦ περιφραγμένου χώρου, ὄπισθεν τοῦ δωματίου τούτου, εἶχε χονδροειδέστερα καὶ εὐρύτερα θεμέλια. Ἡ σκεπὴ τῆς κυρίας οἰκίας ἀπετελεῖτο ἐκ κεράμων, αἱ πλεῖσται τῶν ὁποίων ἦσαν ἐπίπεδοι κιτρινωπαὶ Κορινθιακοῦ τύπου. Εἶχον ὅμως χρησιμοποιηθῇ καὶ μερικαὶ στρωτῆρες σκοτεινόχροοι Λακωνικοῦ τύπου.

Τὰ in situ εὑρήματα εἶναι ἐμφανῶς ἡμιτελῆ καὶ μόνον εἰκασίαι εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθοῦν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἀρχικὸν σχέδιον καὶ τὸν σκοπὸν τὸν ὁποῖον ἐξυπηρέτουν ὡρισμένα ἐκ τῶν δωματίων. Ἐκ τῶν βορείων δωματίων τὸ δυτικώτερον κείμενον ἔχει τὸ ἴδιον τετράγωνον σχῆμα καὶ μέγεθος, ὡς καὶ τὴν αὐτὴν ἐκτὸς ἄξονος θέσιν τῆς θύρας, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν δωμάτια εὑρεθέντα ἀλλοῦ, ταυτισθέντα ἀσφαλῶς ὡς ἀνδρῶνας. Εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῶν ὡς ἄνω δωματίων συμβάλλει ἡ ὕπαρξις προεξοχῆς, ἡ ὁποία ἐκτείνεται καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν τοίχων χρησιμεύουσα ὡς βάσις τῶν κλινῶν τῶν συνδαιτημόνων.

Εἴς τινα τῶν κλασσικῶν οἰκιῶν τῶν Ἀθηνῶν, εὑρεθεῖσαν εἰς τὴν ὁδὸν Ἀριστείδου ἀρ. 6, τὸ ἀντίστοιχον ΒΔ γωνιακὸν δωμάτιον εἶχε σχεδὸν ἀπαράλλακτον σχέδιον, ὡς καὶ δάπεδον ὑποδιηρημένον δι' αὐλάκων εἰς ἑπτὰ τμήματα δι' ἑπτὰ καθίσματα [9]. Ἴσως ἡ παρὰ τὸ Δέμα οἰκία, ὡς ἀγροτικὴ οἰκία, εἶχε μικροτέραν ἀνάγκην κανονικοῦ δωματίου δι' ἄνδρας ἐπισκέπτας (ἀνδρῶνος), ἀλλὰ βεβαίως ὑπῆρχε δωμάτιον, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς ἀνδρὼν εἰς περίπτωσιν ἀνάγκης. Ἡ ὠοειδὴς ὀπὴ εἰς τὸ τέταρτον δωμάτιον ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ὡς ἄνω διατάξεως θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ὑπερυψωμένη ἑστία τοῦ αὐτοῦ τύπου πρὸς τὴν εὑρεθεῖσαν εἰς τὴν ἐν Ντράφι τῆς Ἀττικῆς οἰκίαν [10]. Θραύσματα πηλίνου λουτῆρος εὑρεθέντα εἰς τὸ ΝΔ γωνιακὸν δωμάτιον ὑποδηλοῦν ὅτι τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς λουτρόν. Ἀλλὰ ἡ πλέον σημαντικὴ ὑπόθεσις ὡς πρὸς τὸ ἀρχικὸν σχέδιον εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀνασκαφεῖς ἑρμηνεύουν μίαν βάσιν στήλης εὑρεθεῖσαν in situ, ὡς τὴν μόνην διασωθεῖσαν ἐκ μιᾶς σειρᾶς κιόνων οἵτινες ἔβαινον κατὰ πλάτος τῆς οἰκίας δημιουργοῦντες ἐσκιασμένον χῶρον εἰς τὴν πρόσοψιν τῶν βορείων δωματίων. Ἑτέρα σημαντικὴ εἰκασία ἀφορᾷ εἰς τὸ πρόβλημα, ἐὰν ἡ οἰκία εἶχε δεύτερον ὄροφον ἢ ὄχι. Πράγματι, οὐδεμία θετικὴ ἀπόδειξις ὑπάρχει περὶ τοῦ τοιούτου (ἐπὶ παραδείγματι ἡ διαμόρφωσις λιθίνης βάσεως κλίμακος εἴτε σταθεροῦ ὑποβάθρου βαθμίδων). Ἅπαντες οἱ τοῖχοι τῆς οἰκίας ταύτης εἶναι ἐπαρκῶς παχεῖς, ὥστε νὰ δύνανται νὰ ὑποβαστάζουν ἕτερον ὄροφον [11], ἐνῷ οἱ τοῖχοι τοῦ προσηρτημένου δωματίου (τὸ ὁποῖον ἦτο πιθανῶς μόνον ἰσόγειον) εἶναι λεπτότεροι τοῦ συνήθους, ὥστε οἱ ἀνασκαφεῖς τείνουν νὰ ὑποθέσουν ὅτι ὑπῆρχεν ἕτερος ὄροφος ὑπεράνω τῆς κυρίας οἰκίας. Τὸ σχέδιον τούτου πιθανώτατα ἀνταπεκρίνετο πιστῶς πρὸς τὸ σχέδιον τοῦ ἰσογείου μὲ ἕνα ἐξώστην ὑπεράνω τῆς κιονοστοιχίας τοῦ ἰσογείου, οὕτως ὥστε νὰ παρέχῃ ἀνεξάρτητον εἴσοδον εἰς τὰ δωμάτια τοῦ ἄνω ὀρόφου.

Ἡ παρὰ τὴν Βάρην οἰκία (εἰκ. 3) ἔχει περίπου τὰς αὐτὰς ἀναλογίας πρὸς τὴν παρὰ τὸ Δέμα οἰκίαν, ἀλλὰ εἶναι σημαντικῶς μικροτέρα (αἱ διαστάσεις της: 17,6 × 13,7 μ.). Ἡ κατασκευὴ αὐτῆς ἦτο οὐσιαστικῶς ἡ ἰδία: πλινθόκτιστοι τοῖχοι ἐπὶ λιθίνων θεμελίων, μετὰ ξυλίνων δοκῶν καὶ κιόνων καὶ στέγης ἐκ κεράμων. Ἐδῶ, τὸ διάγραμμα ἔχει διατηρηθῆ καλύτερον καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα ὁμοιάζει πρὸς τὸ τῆς παρὰ τὸ Δέμα οἰκίας. Ὁμοίως, τὰ εὑρεθέντα ἐρείπια περιλαμβάνουν σειρὰν ἐκ πέντε δωματίων εἰς τὴν ὀπισθίαν πλευράν, ὀλιγώτερον βαθέων ἐκείνων τῆς παρὰ τὸ Δέμα οἰκίας (μόνον 3,40 μέτρα) καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον τοῦ ἰδίου μεγέθους. Ὑπῆρχον ἐπίσης ἕτερα δύο δωμάτια, τὸ ἓν εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν, ἀνοικτὸν εἰς τὴν πρόσοψιν, τὸ δὲ ἕτερον εἰς τὴν ΝΔ μὲ ἰσχυροὺς καὶ παχεῖς τοίχους. Τὰ ὡς ἄνω δωμάτια εἶχον χωμάτινον δάπεδον ἀποτελοῦν, εἴς τινα ἐξ αὐτῶν, λεπτὸν στρῶμα ἐπικαλύπτον τὸν βράχον, εἰς ἕτερα δέ, παχὺ κάλυμμα ἐφ' ἑνὸς στρώματος ἐκ χαλαρῶν χαλίκων. Τὸ ὑπόλοιπον τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῆς οἰκίας ἦτο πλακόστρωτον ὡς αὐλή, ἀλλὰ ὁ χῶρος οὗτος δὲν ἦτο

9. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σελ. 29 - 32.
10. BCH 81 (1957) σελ. 515, εἰκ. 12, 516.
11. Αἱ οἰκίαι τῆς Ὀλύνθου εἶχον τὸ αὐτὸ πάχος (1 1/2 πόδας)· πολλαὶ λίθιναι βάσεις διὰ κλιμακοστάσια ἀνευρεθεῖσαι ἐκεῖ ἀποδεικνύουν τὴν ὕπαρξιν δευτέρου ὀρόφου.

Εἰκ. 2. Οἰκία τῆς Βάρης: Ἄποψις ἐκ τῆς κορυφογραμμῆς μεταξὺ σπηλαίου τῶν Νυμφῶν καὶ τῆς οἰκίας, μὲ ἄποψιν πρὸς Ν. Τὰ βέλη δεικνύουν τὴν θέσιν τῆς οἰκίας

ὁλόκληρος ἀκάλυπτος. Τρεῖς λίθιναι βάσεις κιόνων μὲ στρογγυλὰς κεντρικὰς ὀπὰς ἀνευρέθησαν ἐπὶ τόπου (in situ), ἐνῷ, τμῆμα τετάρτης ἀνευρέθη εἰς ἓν ἐκ τῶν δωματίων. Ἐπιπλέον, ὀπαὶ ἀνοιγεῖσαι εἰς τὸν ὑποκείμενον βράχον ὑποδηλοῦν τέσσαρας ὑποδοχὰς βάσεων κιόνων. Ὑπάρχει σαφὴς μαρτυρία ὑπάρξεως δύο κιονοστοιχιῶν, μιᾶς ἐκτεινομένης κατὰ μῆκος τῆς προσόψεως τῶν βορείων δωματίων καὶ ἑτέρας μεταξὺ τῶν δύο νοτίων δωματίων· πιθανῶς, ἡ βορεία κιονοστοιχία νὰ εἶχε προεκτάσεις ἐστραμμένας νοτίως, διὰ νὰ συνδεθῇ μετὰ τῶν δύο αὐτῶν δωματίων, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζῃ εἶδος διακεκομμένου περιστυλίου.

Εὑρέθησαν ἐνδείξεις ἀρκετῶν μετατροπῶν εἰς τὴν κάτοψιν ἄλλων παλαιοτέρων καὶ ἑτέρων μεταγενεστέρων. Ἐπὶ παραδείγματι, τὸ πρῶτον ἢ δυτικώτερον δωμάτιον τῆς βορείου σειρᾶς εἶχε δύο μικρὰ διαμερίσματα μὲ λίθους εἰς τὰς γωνίας καὶ προσηρτημένα ἐφ' ἑνὸς τοίχου. Ἡ νοτία θύρα τοῦ δευτέρου δωματίου ἦτο ἀποκεκλεισμένη ὑπὸ λίθων, τοποθετημένων εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ἀρχικῶς κοπέντος εἰς τὸν βράχον κατωφλίου, ὥστε νὰ σχηματίζεται συνεχόμενον θεμέλιον μετὰ τῶν τοίχων ἑκατέρωθεν

Εἰκ. 3. Οἰκία τῆς Βάρης: Ἀνασκαφέντα ἐρείπια, ὁρώμενα ἐκ ΝΑ

τῆς ἀρχικῆς θύρας. Ὁμοίως, ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος μεταξὺ 3ου καὶ 4ου δωματίου, παχὺς ἀλλὰ ἀμελῶς ἐκτισμένος, φαίνεται νὰ εἶναι μεταγενεστέρα καὶ ἀκανόνιστος προσθήκη ὥστε, τὰ δύο αὐτὰ δωμάτια ἴσως νὰ ἀπετέλουν ἀρχικῶς μακρὺ καὶ συνεχὲς δωμάτιον. Ἐπιπλέον, τὸ τέταρτον δωμάτιον εἶχε μικρῶν διαστάσεων ἐπέκτασιν, προσηρτημένην εἰς τὸν πρόσθιον τοῖχον καὶ πεπληρωμένην ὑπὸ χαλίκων. Πιθανῶς αὕτη νὰ ἀντιπροσωπεύῃ προώθησιν τοῦ προσθίου τμήματος τοῦ δωματίου, ὥστε νὰ ἐπιτρέπεται ἡ ἐγκατάστασις συμπαγῶν κλινῶν ἐκ χώματος καὶ λίθων, εἰς τὸν Α καὶ Ν τοῖχον. Τοῖχοι προβάλλοντες νοτίως αὐτῆς τῆς προεκτάσεως, διέκοπτον τὴν Β κιονοστοιχίαν πιθανῶς ἀντικαθιστῶντες τελείως τοὺς Α κίονας. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο νὰ βραχυνθῇ ἡ κιονοστοιχία καὶ νὰ δημιουργηθῇ ἐν μακρὺ ἡμίκλειστον δωμάτιον εἰς τὸ Α ἄκρον τῆς οἰκίας. Ἑτέρα ἐμφανὴς προσθήκη εἶναι τὸ μικρὸν δωμάτιον τὸ ἐκτισμένον εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς αὐλῆς, τὰ θεμέλια τοῦ ὁποίου ὑπερέκειντο τῶν πλακῶν τῆς αὐλῆς. Αἱ ἀλλαγαὶ αὗται πιθανὸν νὰ συνέβησαν κατὰ τὴν διάρκειαν μιᾶς σχετικῶς βραχείας χρονικῆς κατοικήσεως· τουλάχιστον μαρτυρίαι προερχόμεναι ἐκ

τοῦ ΒΔ δωματίου ὑποδηλοῦν ὅτι αὕτη δὲν ὑπῆρξεν ἰδιαιτέρως παρατεταμένη : τὸ κατώφλιον τῆς θύρας εἶχε πολὺ ὀλίγον φθαρῆ εἰς τὸ ἄκρον ἀπὸ τοὺς πόδας τῶν ἐνοίκων, ἐνῷ μία μικρὰ ὁμὰς ἐκ πλήρων ἢ σχεδὸν πλήρων ἀγγείων, εὑρεθέντων ἀρκετὰ ὑψηλὰ εἰς τὰς ἐπιχώσεις τοῦ δωματίου, θέσεως δεικνυούσης τὸ τέλος τῆς κυρίας περιόδου κατοικήσεως, δὲν ἦτο σημαντικῶς μεταγενεστέρα τῆς πλειονότητος τῶν ἀγγείων τῶν εὑρεθέντων εἰς τὴν οἰκίαν.

Ἡ οἰκία αὕτη ὡς πρὸς τὴν ἰσόγειον κάτοψιν καὶ τὰς διαστάσεις τῶν δωματίων ἦτο ὀλιγώτερον εὐρύχωρος τῆς παρὰ τὸ Δέμα οἰκίας, πιθανῶς δὲ ὀλιγώτερον ἄνετος, ὡς μὴ ἔχουσα δωμάτια εἰς τὸν πρῶτον ὄροφον ὑπεράνω τῆς κυρίας σειρᾶς τῶν βορείων δωματίων. Ἡ οἰκία παρουσιάζει ἐνδιαφέρουσαν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν οἰκίαν εἰς τὸ Δέμα, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πάχος τῶν τοίχων της· οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι εἶναι κατὰ πολὺ παχύτεροι (0,60 - 0,80 μ.) καὶ ἦσαν προφανῶς ἀρκετὰ ἰσχυροὶ ὥστε νὰ ὑποβαστάζουν τὸ βάρος ἑνὸς ἀνωτέρου ὀρόφου, ἐνῷ οἱ πλεῖστοι τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων εἶναι ἀρκετὰ λεπτότεροι (0,30 μ.) καὶ χαμηλότεροι, ἑπομένως ὀλιγώτερον ἰσχυροὶ τῶν τυπικῶν διὰ τὰ κτήρια μετὰ δευτέρου ὀρόφου. Πιθανῶς τότε νὰ μὴ εἶχεν ἡ οἰκία οὔτε δωμάτια εἰς τὸ ἀνώγειον, ἀλλὰ οὔτε καὶ περιστύλιον. Ἡ μοναδικὴ παρατηρηθεῖσα ἐξαίρεσις ἦτο εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν : οἱ ὑψηλοὶ καὶ εὐρεῖς τοῖχοι τοῦ δωματίου τούτου ἀποτελοῦν ἴσως μὲ τὴν ἰδίαν λογικήν, ἔνδειξιν περὶ τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς ἢ ἀκόμη καὶ δύο δωματίων ὑπεράνω τούτου (πιθανῶς ἐπικοινωνούντων μετὰ τοῦ ἰσογείου δι' ἐσωτερικῆς κλίμακος).

Συγκρινόμεναι ὡς πρὸς τὸ σχέδιόν των μὲ οἰκίας ἀλλαχοῦ εὑρεθείσας, αἱ δύο οἰκίαι παρουσιάζουν ὁμοιότητα πρὸς οἰκίας Ὀλυνθιακοῦ τύπου μετὰ τῆς μακρᾶς κιονοστοιχίας (παστάδος) καλυπτούσης μίαν βορείαν σειρὰν δωματίων. Δύνανται νὰ ἀνταποκριθοῦν πιστῶς πρὸς τὰς περιγραφομένας ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος καλῶς ἐσχεδιασμένας οἰκίας : «Οὐκοῦν ἐν ταῖς πρὸς μεσημβρίαν βλεπούσαις οἰκίαις τοῦ μὲν χειμῶνος ὁ ἥλιος εἰς τὰς παστάδας ὑπολάμπει, τοῦ δὲ θέρους ὑπὲρ ἡμῶν αὐτῶν καὶ τῶν στεγῶν πορευόμενος σκιὰν παρέχει .....[12]». « Καὶ διαιτητήρια δὲ τοῖς ἀνθρώποις ἐπεδείκνυον αὐτῇ κεκαλλωπισμένα τοῦ μὲν θέρους ἔχειν ψυχεινά, τοῦ δὲ χειμῶνος ἀλεεινά, καὶ σύμπασαν δὲ τὴν οἰκίαν ἐπέδειξα αὐτῇ ὅτι πρὸς μεσημβρίαν ἀναπέπταται, ὥστε εὔδηλον εἶναι, ὅτι χειμῶνος μὲν εὐήλιός ἐστι, τοῦ δὲ θέρους εὔσκιος[13]».

Δύναται νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ παστάδες τῶν δύο ἀττικῶν οἰκιῶν (σχέδ. 4) εἶναι ἁπλούστεραι τῶν ὑπαρχουσῶν εἰς τὰς οἰκίας τῆς Ὀλύνθου, διότι τὸ δάπεδον μὲν ἀποτελεῖ ἁπλῆν προέκτασιν τῆς αὐλῆς, χωματίνης εἰς τὴν μίαν περίπτωσιν, καλυπτομένης ὑπὸ πλακῶν εἰς τὴν δευτέραν, ἐνῷ ἀντιθέτως εἰς τὰς Ὀλυνθιακὰς οἰκίας ὑπάρχει διαφορὰ εἰς τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου μεταξὺ αὐλῆς καὶ παστάδος. Δυνατὸν νὰ προστεθῇ ἐπίσης, ὅτι οὐδεμία Ὀλυνθιακὴ οἰκία ἔφερεν ὑψηλότερα στοιχεῖα, π.χ. « πύργον », ἐνῷ ὁ « πύργος » ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον τμῆμα τοῦ σχεδίου τῆς παρὰ τὴν Βάρην οἰκίας.

Τελικῶς, καὶ ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν τῶν δύο οἰκιῶν, ὑποτίθεται ὅτι ἀμφότεραι ἦσαν ἀγροικίαι (σχέδ. 5). Οἱ κατοικοῦντες δηλαδὴ τὰς οἰκίας ἔζων ἐκ

12. Ἀπομνημονεύματα, Γ. 8. 9.
13. Οἰκονομικός, 9. 4.

τῆς καλλιεργείας τῆς πέριξ γῆς, ἡ ὁποία εὑρίσκετο ἀσυμφόρως μακρὰν τῶν πλησιεστέρων χωρίων, ὥστε νὰ μετακινῶνται οὗτοι πρωΐαν καὶ ἑσπέραν βαδίζοντες ἢ φερόμενοι ὑπὸ τῶν ἡμιόνων, μεταξὺ τοῦ χωρίου καὶ τῶν ἀγρῶν. (Ἡ καθημερινὴ ὁδοιπορία τῶν ἀρχαιολόγων ἐκ τῶν Ἄνω Λιοσίων καὶ τῆς Βάρης εἰς τοὺς τόπους τῶν ἀνασκαφῶν συνετέλεσεν ὥστε οὗτοι νὰ ἐκτιμήσουν τὴν δυσκολίαν ταύτην!). Ἀναμφιβόλως μετὰ τῆς γεωργίας θὰ περιελαμβάνετο καὶ ἡ ἐκτροφὴ προβάτων καὶ αἰγῶν εἰς τὰς κλιτῦς τῶν ὀρέων καὶ ἡ καλλιέργεια ἀραβοσίτου, ἀμπέλων καὶ ἐλαιοδένδρων εἰς τὰ χαμηλότερα ἐδάφη. Ἓν μόνον ἀγροτικὸν ἀντικείμενον χειροποίητον ἀνευρέθη καὶ τοῦτο μόνον εἰς τὴν νοτιωτέραν τῶν δύο τοποθεσιῶν καὶ ὄχι εἰς τὴν βορειοτέραν. Ἐπρόκειτο περὶ μιᾶς κυψέλης. Ἡ ἔνδειξις διετηρήθη ὑπὸ μορφὴν τεμαχίων μεγάλων χονδροειδῶν ἀγγείων, μετ' αὐλάκων χαραγμένων εἰς τὸ ἐσωτερικόν των, στεφανῶν ἐξ ὀπτῆς γῆς τῆς ἰδίας διαμέτρου καὶ καλυμμάτων ἐπίσης ἐξ ὀπτῆς γῆς. Ταῦτα ἦσαν ὑπολείμματα ἀρχαίων κυψελῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀνεξάρτητα καλύμματα καὶ ἐπεκτάσεις ἐν εἴδει στεφάνης δι' εὐκολωτέραν συλλογὴν τῆς κηρήθρας. Καλύτερον διατηρημένα καὶ δυνάμενα νὰ ἀποκατασταθοῦν παράλληλα εὑρήματα, ἀρχαίας ἐποχῆς, ἀνευρέθησαν εἰς τοὺς Τράχωνας παρὰ τοὺς δυτικοὺς πρόποδας τοῦ Ὑμηττοῦ ὑπὸ τοῦ κ. Μ. Ι. Γερουλάνου. Σύγχρονα παραδείγματα ὁριζοντίως τοποθετημένων πηλίνων κυψελῶν εἰς τὰς Ἑλληνικὰς νήσους, εἰς τὴν Κύπρον, εἰς τὴν Μάλταν καὶ ἀλλαχοῦ δεικνύουν διὰ πόσον μακρὸν χρονικὸν διάστημα διετηρήθη ἡ ἀρχαία τεχνική. Ἐπὶ πλέον ἐπιστημονικὸς ἔλεγχος διεξαχθεὶς εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον Ἀθηνῶν καὶ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Manchester ἀπέδειξεν ὅτι ἐλάχιστα ἴχνη κηροῦ εἶχον παραμείνει εἰς τὴν ὑφὴν αὐτῶν τῶν ἀγγείων. Οὕτω, ἦλθεν εἰς φῶς ἀρχαιολογικὴ ἀπόδειξις διὰ τὴν συνέχειαν τῆς μελισσοκομίας τοῦ Ὑμηττοῦ, αὐτῆς τῆς συνεχείας τὴν ὁποίαν ὁ Byron ἔψαλεν εἰς τὸ ποίημα «Childe Harold»:

Yet are thy skies as blue, thy crags as wild
Sweet are thy grooves, and verdant as thy fields,
Thine olive ripe as when Minerva smiled,
And still his honied wealth Hymettus yields;
There the blithe Bee his fragrant fortress builds,
The free-born wanderer of thy mountain-air.

J. E. JONES

TWO ATTIC COUNTRY HOUSES

This note is intended as a summary and comparative account of two country houses in Attica, the Dema House near Ano Liosia and the House below the Spelaion Nymphon near Vare (plan 1). It is offered as a token of

the excavators' gratitude to the many members of the Archaeological Service and other Greek friends who at various times encouraged and assisted in the study of these two interesting sites. Both houses were uncovered by the same three members of the British School of Archaeology at Athens, namely A. John Graham, L. Hugh Sackett, and the author of this note, the first house as a result of cleaning operations in 1958 and excavation in 1960, and the second as a result of cleaning operations in 1966 [1].

The two houses are examples of isolated country houses of which very few have been hitherto investigated. The problematique of such isolated homesteads has recently been examined by Professor Jan Pečírka of Prague [2]. Evidence for such houses must exist in many parts of Greece away from the main ancient settlements, still visible on the surface or hidden only by a comparatively thin cover, but as yet not many excavated examples are available for study.

The Dema House is sited 12 kms north - west of Athens and 4 kms directly west of Ano Liosia; it occupies level ground at the head of a gentle valley which runs seawards, parallel to the northern flank of Mt. Aigaleos (plan 2). Passengers on the trains bound for the Peloponnese would pass within about sixty metres of the site and would have had a fine view of it until a few years ago, but now the whole area has been much altered by recent developments. The deep gully just behind the house has been entirely filled in with waste material, and the hill slopes on either side are being eaten away by large quarries. At the time of excavation, the whole area was lonely, with only the occasional train passing through or a rare traveller plodding along the dust road which leads down eventually to Salamis Bay. Then too the aspect was barren and the slopes of Aigaleos bare of trees. But there is some reason to believe that in antiquity the scene was greener by far; the poet Statius for example spoke of the grooves of Aigaleos :

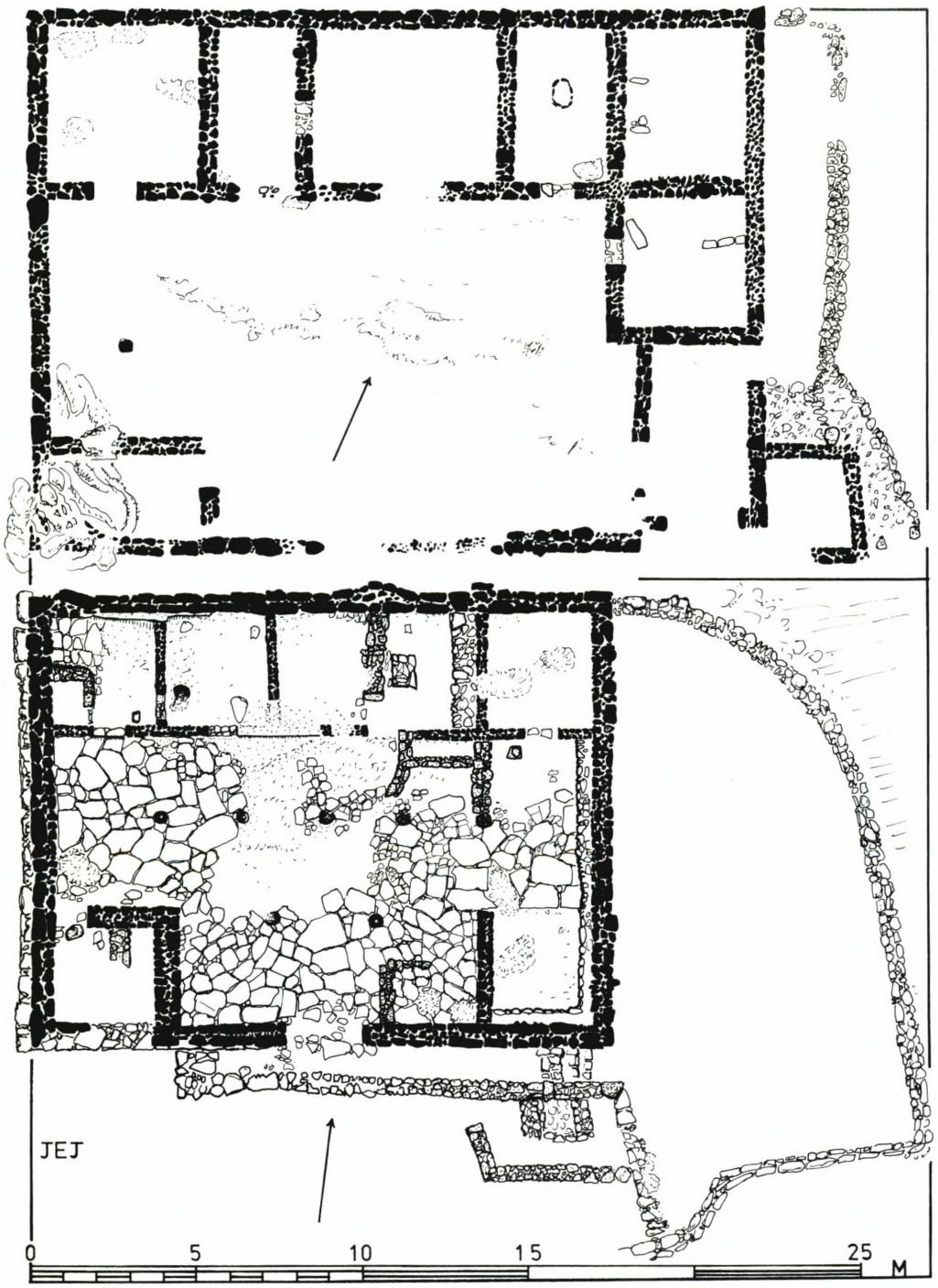
Mittit in arma manus gentilibus hospita divis
Icarii Celeique domus viridesque Melaenae,
dives et Aigaleos nemorum Parnes benignus
vitibus et pinguis melior Lycabessos olivae [3].

Perhaps more convincing than poetic description is the deep rock - cut channel which leads from a stream - bed on Aigaleos; one branch of it led down the valley, perhaps to another ancient house - site (« Grosses Haus » on the

1. At the time very short notes in English were published in Arch. Delt. 16 (1960): Chronika 42 on the first and 22 (1967): Chronika 136 - 7 on the second, and full accounts were given in the BSA 57 (1962) 75 - 114 and 68 (1973) 355 - 452. The Greek summary was prepared with the help of Πολυξένη Λασκαρίδου, Ἄρτεμις Νικολαΐδου, Ἀναστασία Ξυπολητᾶ and Νικόλαος Ζαλαώρας.

2. 'Homestead Farms in Classical and Hellenistic Hellas' in M.I. Finley (ed.) Problèmes de la terre en Grèce (Paris, 1973), pp. 113 - 147.

3. Theb. XII. 618 - 621.

Σχέδ. 3. Ἄνω: οἰκία παρὰ τὸ Δέμα. Κάτω: οἰκία τῆς Βάρης

map of Curtius and Kaupert, *Karten von Attika*, VI), while the other ran north in the direction of the Dema House. The watercourse is now dry most months of the year, but it is unlikely that such channels were dug if the source of running water were as sparse or sporadic as it is today in this area.

The Dema House was given its name from the long fortification wall (known as the Dema) (fig. 1) which links the slopes of Aigaleos and those of Parnes, running along the watershed between the plains of Thria and Acharnai. The name is a mere convenience. There is no historical connection between the Dema wall and the house, which predates the fortification and is sited intolerably close (little over ten metres) in front of one of its most vulnerable sectors. The wall may date to the fourth century B.C., perhaps to the period of Athenian resistance to Macedonian hegemony [4], or to a period of more active warfare in Attica itself seventy years later, to the Chremonidean War [5]. The house, however, must belong on the pottery evidence found in it, to the late fifth century B.C., the period of the Peloponnesian War. Archidamus in the very first year of the war, 431 B.C., on the first destructive invasion of Attica, turned up along this very route from the coast to Acharnae (in effect, following the line of the modern railway and road); so it is likely that if the house was standing in 431 B.C. it would have been abandoned and destroyed then [6]. But the pottery appears to be of rather later date for the most part and so the excavators place its construction after the Archidamian War, in the period of the Peace of Nicias, 421 - 413 B.C., and would see the second outbreak of war as bringing its occupation to an end. A few later sherds suggested a brief and partial occupation of the house - site much later on, perhaps when the Dema wall was under construction.

The other house, that below Spelaion Nymphon, lies 20 kms south of Athens and nearly three kms north of the village of Vare (figs. 2, 3) which was probably the centre of the ancient Deme of Anagyrous [7]. It was even more isolated than the Dema House for it was close to no useful through - route (even one which perhaps had little regular use) but rather well off such a route, the road from Vare to Korope, and in a small side - valley

4. As suggested in BSA 52 (1957) 152 - 89, J. E. Jones, L. H. Sackett, C.W. J. Eliot, Τὸ Δέμα : 'A survey of the Aigaleos - Parnes Wall', especially pp. 187 - 9.

5. As suggested in Hesperia Suppl. XI (1966), J. R. McCredie 'Fortified Camps in Attica', pp. 114 - 5.

6. Thucydides II. 19 : «ἡγεῖτο δὲ Ἀρχίδαμος ὁ Ζευξιδάμου, Λακεδαιμονίων βασιλεύς. καὶ καθεζόμενοι ἔτεμνον πρῶτον μὲν Ἐλευσῖνα καὶ τὸ Θριάσιον πεδίον καὶ τροπήν τινα τῶν Ἀθηναίων ἱππέων περὶ τοὺς Ῥείτους καλουμένους ἐποιήσαντο· ἔπειτα προυχώρουν ἐν δεξιᾷ ἔχοντες τὸ Αἰγάλεων ὄρος διὰ Κρωπιᾶς ἕως ἀφίκοντο ἐς Ἀχαρνάς, . . . χρόνον τε πολὺν ἐμμείναντες ἔτεμνον».

7. C.W.J. Eliot, Coastal Demes of Attica, Ch. IV; for the cemeteries, see Arch. Delt. 17 (1961 - 2) : Chronika 37 - 9 ; 18 : (1963) 115 - 32 ; 20 (1965) : Chronika 112 - 7; 21 (1966) : Chronika 95 - 7, 106.

enveloped by the southern hills of Mt. Hymettus. The house was set on top of a small ridge on the east side of the valley; directly up the mountain-side in line with that ridge is to be found the Spelaion Nymphon or the Shrine of Pan [8].

There is no known historical reference to this house, so the site has to be dated entirely on the coin and pottery evidence found there. This dates the main occupation (which may not have been extremely long) to the late fourth century B.C., perhaps continuing into the third century B.C. A much later reoccupation can be dated on a single coin of Alexius I and some sherds to the late eleventh or early twelfth century A.D.; probably this reuse affected only part of the house - site, and may not have been dissimilar in scale to the hunters' huts which have in recent years been constructed near or up against the ancient walls.

The main feature of both sites (plan 3) was the main house, a well - built rectangular block of careful lay - out. But both homesteads also had a small annexe — a room or hut — at its south - east corner and a curving enclosure up against the east end of the house, while the house near Vare had in addition a larger enclosure in front of the house. In the case of the Dema House the level site made the lay - out of a rectangular building of any desired size quite convenient, whereas the ridge - top position of the other house meant that the desired plan could only be effected by cutting into the rock at the rear and terracing up at the front corners. Both houses also faced south, directly into the sun.

The Dema House was the larger house, for it measured 22.05 × 16.10 m. Its walls had been of mud - brick raised on low foundation walls, 0.45 m. thick, and all the floors had been of earth. Its plan consisted of a row of five rooms along the north or rear side of the house, all *c.* 4.70 m. deep, but of varying width, a sixth room and a narrower entrance porch on the east side, and another small room in the south - west corner. The rest was court-yard, but had not all been open to the sky : one stone column base (0.30 m. in diameter) was found in position on the western side of the house, and that indicated a portico over some part of the court. The main entrance was at the south - east corner, and took the form of a slightly recessed double doorway. Just east of it was a small annexe room, the door of which perhaps was set within the same recess; the annexe had neatly built rather thinner walls, 0.40 m. thick. The enclosure behind this room had a wall based on much rougher, wider foundations. The roof of the main house had been covered with tiles, mainly it would seem with yellowish Corinthian flat rain - tiles, but dark - glazed Laconian cover - tiles and curved rain tiles were also used.

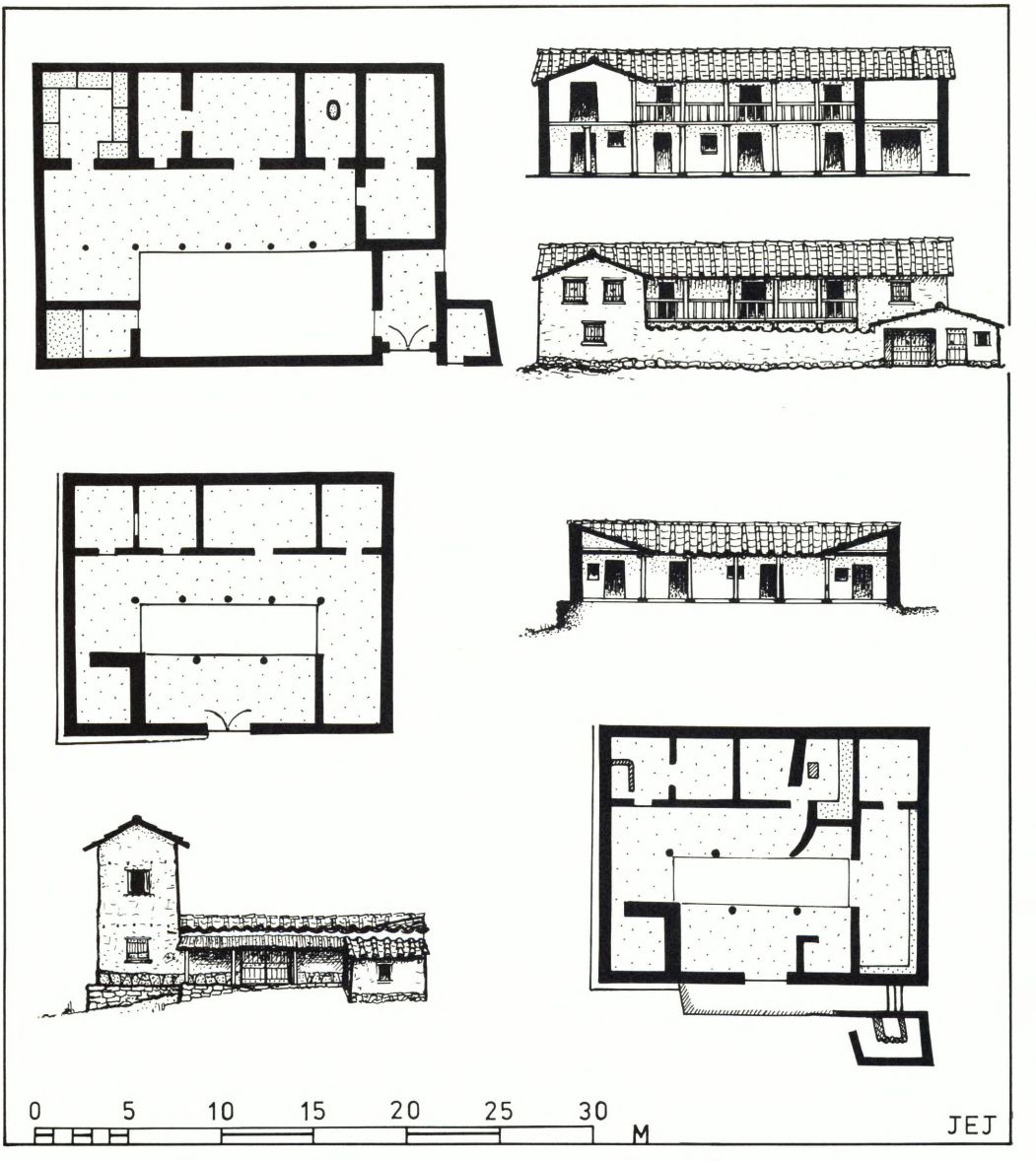
The remains *in situ* are clearly incomplete and invite conjectures about the original plan and the purpose of some of the rooms. Of the north rooms,

8. The cave was excavated over seventy years ago, and described in AJA VII (1903) 263 - 349.

the westernmost has the same square shape and the same size and the same off-centre position for its doorway that characterise other rooms elsewhere which have been securely identified as dining rooms; in those rooms identification is helped by a raised platform around the walls intended to accomodate the diners' couches, and in one classical house in Athens (that found at 6 Aristeides Street) the corresponding north-west corner room had an almost identical plan and a platform subdivided by grooved lines into seven spaces for seven couches [9]. Perhaps the Dema House, as a country residence, had less need for a regular dining room for men guests (*andron*), but certainly there was one room there which could have served as an *andron* at need. The oval pit in the fourth room from the west in the same range, could have been a built-up hearth of the type that was found in a house at Draphe in Attica [10]. Fragments of a terracotta bath found in the south-west corner room may indicate that it was a bathing cubicle. But the main conjecture about the original plan is that the excavators interpret the one column base *in situ* as the sole survivor of a row of columns which ran across the width of the house, providing a shaded area in front of the northern rooms. Another major conjecture concerns the question whether the house had an upper storey or not. There is indeed no positive proof of such (in the shape of a stone stair-base or of a solid landing for steps); but all the walls of the house itself are thick enough to hold one upper storey [11], whereas the walls of the annexe-room (which one would assume to be only a ground floor lean-to room) are thinner than this standard, and so the excavators are inclined to restore upper rooms over the main house. Their lay-out probably corresponded closely to the ground-floor plan, with a gallery set over the restored ground-floor colonnade to provide independent access to the upstairs rooms.

The house near Vare (fig. 3) has roughly the same proportions as the Dema House but is considerably smaller, for it measures 17.6 × 13.7 m. Its construction was essentially the same, a mud-brick superstructure on stone foundation-walls, with timber beams and pillars and a tiled roof. The plan has at this site been better preserved, and in many ways it resembles that of the Dema House. Once again, the remains as found include a rear row of five rooms, less deep than those of the Dema House (only 3.40 m.), and of more or less standard size; two other rooms existed, an open-fronted room in the south-east corner and a strongly enclosed room in the south-west. These rooms had earth floors, consisting in some of a thin layer over rock, in others of a top cover to a deep packing of loose rubble. The rest of the space inside the house was paved like

9. Arch. Delt. 16 (1960): Chronika 29-32.
10. BCH 81 (1957) 515 fig. 12, 516.
11. Houses at Olynthus had the same general thickness (one and a half feet) and many stone stair-bases were found there to prove that upper storeys had existed.

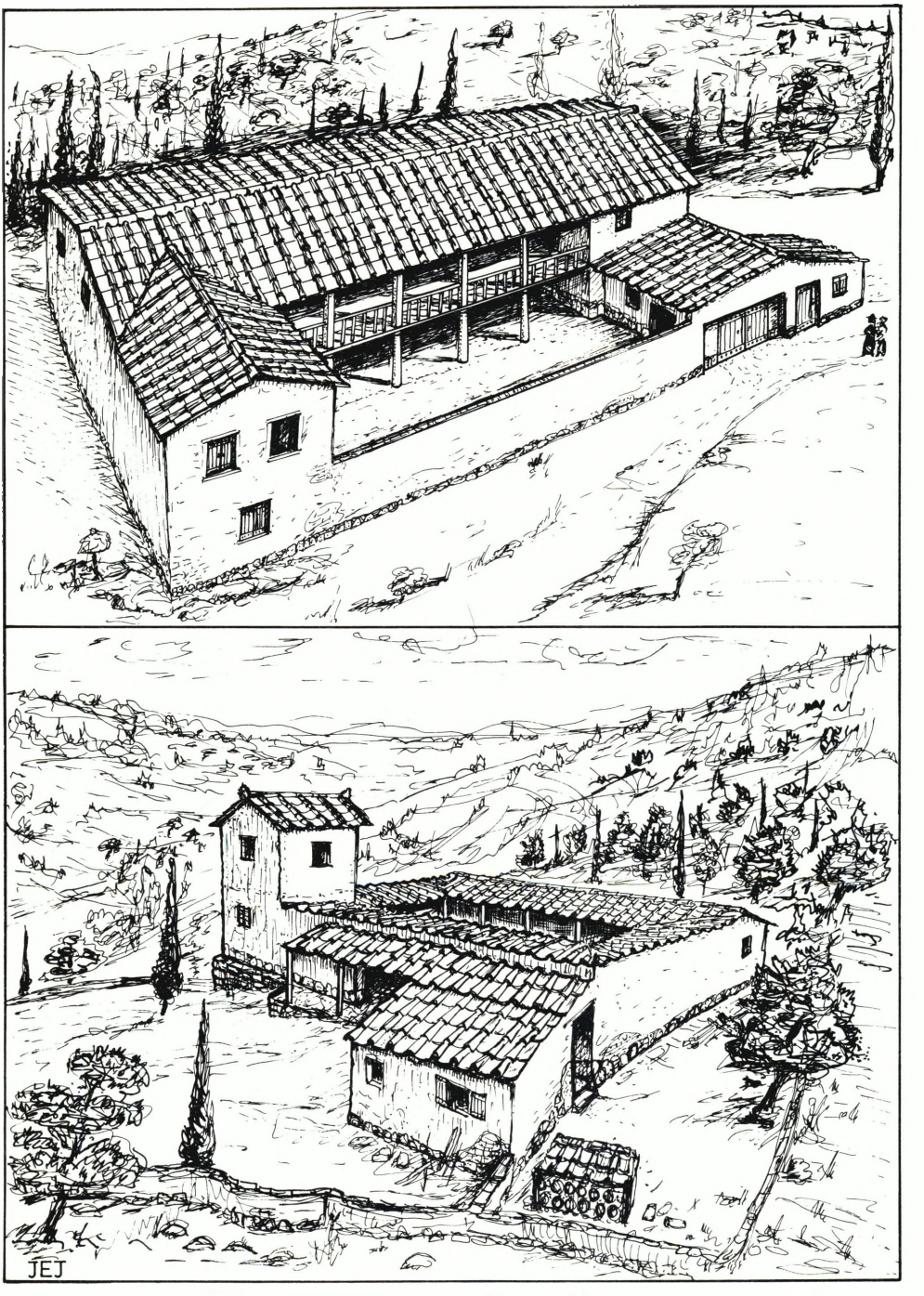
Σχέδ. 4. Ἀναπαραστάσεις, τομαὶ καὶ ὄψεις (ἄνω) τῆς παρὰ τὸ Δέμα οἰκίας μὲ τὴν παστάδα (ὁ στικτὸς χῶρος ὑποδηλοῖ ἐστεγασμένα μέρη). Κάτω: Ἡ οἰκία τῆς Βάρης

a courtyard, but this again was not all open to the sky. Three stone - column bases with round central holes were found in position, a fourth was found broken in one of the rooms, and four emplacements for bases were indicated by the shaping of the paving stones or hollows cut in the rock below.

There is clear evidence for two colonnades, one running in front of the northern rooms and the other between the two southern rooms; possibly the north colonnade had extensions turning south to link with those two rooms and so form a kind of interrupted peristyle. There was evidence of several changes in the ground - plan, some perhaps being very early changes, some rather later. For example, the first or westernmost room of the north row had two small stone - edged compartments added against one wall; the second room had its south door blocked with stones laid on top of its original rock - cut threshold so as to form a continuous foundation with the wall on either side of the old doorway; again, the partition between the third and fourth rooms seemed a late and irregular addition, thick but roughly built, so that these two rooms may have originally been one long open room. Further, the fourth room had also a small box - like extension laid against its front wall, filled solid with gravel; it may represent a shifting forward of the front of the room so as to allow solid couches of earth and stone against its east and south walls. Walls projecting south from this extension interrupted the north colonnade, probably replacing the eastern columns entirely; the effect was to shorten the colonnade and create a long semi - enclosed room at the east end of the house. Another very obvious addition was the small extra room built on the south side of the court, its rubble foundations being laid on top of the court's pavestones. These changes may have occurred within a fairly brief occupation; at least, some evidence from the north - westernmost room suggests that it was not extremely prolonged : the step threshold of its doorway had been very little worn at the edge by the feet of the occupants, while a small group of complete or nearly complete pots found high in the fill of the room, indicating an end of effective occupation, was not significantly later than the majority of the potsherds found in the house.

This house was less spacious in its ground - plan and in the sizes of individual rooms than the Dema House, and probably also less commodious in that it had no upstairs rooms over the main north row of living rooms. The house presents an interesting contrast to that building in the thickness of its walls; the outside walls are a good deal thicker (0.60 - 0.80 m.) and were obviously strong enough to bear the weight of an upper storey, but most of the inner walls are a good deal thinner (0.30 m.) and lower, and so weaker than the usual standard for a building with an upper floor. Probably then there were no upstairs rooms and no gallery in this house. The one exception was in the south - west corner; the high thick walls of that room must, by the very same token, imply that it could have had one or even two rooms above it (probably reached by a ladder - like staircase within).

Comparison with house plans elsewhere shows that these two houses have affinities with the Olynthian type of house with its long colonnade (*pastas*) shading a north row of living rooms.

Σχέδ. 5. Ἀναπαραστάσεις τῶν οἰκιῶν : Ἄνω, ἡ παρὰ τὸ Δέμα οἰκία, ἀπὸ Ν - Δ. Κάτω, ἡ οἰκία τῆς Βάρης, ἐκ Ν - Α

They would correspond very well to Xenophon's descriptions of well planned houses : « Οὐκοῦν ἐν ταῖς πρὸς μεσημβρίαν βλεπούσαις οἰκίαις τοῦ μὲν χειμῶνος ὁ ἥλιος εἰς τὰς παστάδας ὑπολάμπει, τοῦ δὲ θέρους ὑπὲρ ἡμῶν αὐτῶν καὶ τῶν στεγῶν πορευόμενος σκιὰν παρέχει [12] ». « Καὶ διαιτητήρια δὲ τοῖς ἀνθρώποις ἐπεδείκνυον αὐτῇ κεκαλλωπισμένα τοῦ μὲν θέρους ἔχειν ψυχεινά, τοῦ δὲ χειμῶνος ἀλεεινά, καὶ σύμπασαν δὲ τὴν οἰκίαν ἐπέδειξα αὐτῇ ὅτι πρὸς μεσημβρίαν ἀναπέπταται, ὥστε εὔδηλον εἶναι, ὅτι χειμῶνος μὲν εὐήλιός ἐστι, τοῦ δὲ θέρους εὔσκιος [13]».

It may be noted that the *pastades* of the two Attic houses (plan 4) are simpler than those of the houses of Olynthus, for they are floored as simple extensions of the courtyard, with earth in one case, and flagstones in the other; but there is usually a difference of floor-surface as between court and *pastas* in Olynthian houses. It can be added that no Olynthian house with a *pastas* had included a higher element such as a *pyrgos* in its plan, whereas a *pyrgos* was an integral part of the lay-out of the house near Vare.

Finally, as to the purpose of these two houses, it is suggested that both were basically farmhouses (plan 5). That is, their occupants earned their livings by farming the land around their homes, which was perhaps inconveniently far from the nearest villages to be reached in the more usual way by walking or riding every morning and evening between village and fields (the excavators' daily trek to the sites from Ano Liosia and Vare gave them some appreciation of this inconvenience). No doubt the farming would include pasturing sheep and goats on the mountains slope and growing corn and tending vines and olives on the lower ground. Only one rural craft could be proved, and that was one found at the southern site but not at the northern one. The craft was beekeeping. The evidence was preserved in the form of fragments of large coarse pots, marked with incised grooves within, fragments of terracotta hoops of similar diameter, and thick terracotta lids. These were remnants of the ancient beehives with detachable lids and hoop-like extensions for easy harvesting of honycombs. Even better and restorable parallels of ancient date have been found at Trachones at the western foot of Hymettos by Mr. M. I. Geroulanos. Modern examples of horizontally laid terracotta beehives in the Greek islands, Cyprus, Malta and elsewhere show how long the ancient techniques have survived. Further, scientific tests carried out at the Polytechnic in Athens and at Manchester University proved that faint-traces of beeswax still remained in the fabric of these potsherds. Thus, archaeological proof was forthcoming for the continuity of beekeeping on Hymettos, that continuity which Byron had sung of in *Childe Harold :*

Yet are thy skies as blue, thy crags as wild
Sweet are thy grooves, and verdant as thy fields,

12. Memorabilia III 8. 9.
13. Oeconomicus IX 4.

Thine olive ripe as when Minerva smiled,
And still his honied wealth Hymettus yields;

There the blithe Bee his fragrant fortress builds,
The free-born wanderer of thy mountain-air.

J. E. JONES

ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟΝ ΤΟΥ ΜΙΝΥΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΟΙΩΤΙΚΟΝ ΟΡΧΟΜΕΝΟΝ

Εἰς τὸν Βοιωτικὸν Ὀρχομενὸν ἀνέσκαψεν ὁ ὑπογραφόμενος ἀπὸ τοῦ ἔτους 1968 μέχρι καὶ τοῦ 1973. Κατὰ τὸ μακρὸν τοῦτο διάστημα ἡ σκαπάνη ἔφερεν εἰς φῶς σπουδαίας ἀρχαιότητας τῆς σημαντικῆς αὐτῆς Βοιωτικῆς πόλεως. Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ φήμη τοῦ Ὀρχομενοῦ εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἦτο τόση, ὥστε ὁ Ὅμηρος μόνον τὰς Αἰγυπτίας Θήβας εὑρίσκει ἱκανὸν παράλληλον (Ἰλιάδος Ι, 381, «οὐδ' ὅσ' ἐς Ὀρχομενὸν ποτινίσεται, οὐδ' ὅσα Θήβας / Αἰγυπτίας»). Ὁ πλοῦτος τοῦ Ὀρχομενοῦ ὠφείλετο εἰς τὴν συστηματικὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς Κωπαΐδος. Τεράστια ἀποχετευτικὰ - ἀποξηραντικὰ καὶ ἀρδευτικὰ ἔργα μετέβαλον τὸ ἀνθυγιεινὸν ἕλος εἰς τόπον εὐφορίας καὶ παροιμιώδους πλούτου. Τὰ κωπαϊδικὰ τεχνικὰ ἔργα ἀποτελοῦν ἓν ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐπιτεύγματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἐφαρμοσθέντα τὸ πρῶτον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ΜΕ περιόδου (Βλ. Θ. Γ. Σπυροπούλου, Αἰγυπτιακὸς ἐποικισμὸς ἐν Βοιωτίᾳ, ΑΑΑ V (1972) σελ. 16 κέ., ἐπίσης, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ κωπαϊδικοῦ χώρου, ΑΑΑ VI (1973) σελ. 201 - 214) συνέχισαν βελτιούμενα καὶ συμπληρούμενα μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ἡ κωπαϊδικὴ ἀμφικτιονία μὲ κέντρον τὸν Ὀρχομενὸν κατεσκεύασε καὶ ἐπώπτευε τὴν κανονικὴν λειτουργίαν τῶν ὑδραυλικῶν ἔργων τῆς λεκάνης, ἡ ὁποία ἀρχίζει εἰς τὸν Ὀρχομενὸν καὶ καταλήγει εἰς τὴν Λάρυμναν καὶ τὴν Ἀνθηδόνα. Ἐπινοηταὶ καὶ ἐκτελεσταὶ τῶν πρώτων ὑδραυλικῶν ἔργων εἰς τὴν Κωπαΐδα θεωροῦνται οἱ Μινύαι, τὸ κέντρον τῶν ὁποίων κατὰ τὴν παράδοσιν εἶναι εἰς τὸν Ὀρχομενόν. Τὴν ἐξάρτησιν τῶν λοιπῶν κωπαϊδικῶν ἔργων ἀπὸ τὸν Ὀρχομενὸν δηλοῖ ἡ παράδοσις, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ οἰκισταὶ δύο ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων κέντρων τῆς λεκάνης, ὁ Κόρωνος καὶ ὁ Ἁλίαρτος ἦσαν ἀπόγονοι τοῦ Μινύου, βασιλέως τοῦ Ὀρχομενοῦ. Σχετικῶς μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα, ἥτις κατέδειξε τὴν ἐξάρτησιν τῶν λοιπῶν κέντρων τῆς Κωπαΐδος ἀπὸ τοῦ Ὀρχομενοῦ (βλ. Orchomenos I. Tegyra, Pyrgos, καὶ Θ.Γ. Σπυροπούλου, Χρονικὰ τοῦ ΑΔ τῶν ἐτῶν 1971, 1972, 1973). Ἀξίζει νὰ ὑπενθυμίσωμεν ἐνταῦθα ὅτι καὶ εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους, δηλαδὴ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν καὶ κλασσικὴν περίοδον, ἡ Κωπαΐς ἦτο κέντρον τῶν σπουδαιοτέρων βοιωτικῶν ἑνώσεων καὶ ἀμφικτιονιῶν, μὲ ἕδρας τὴν Ὀγχηστὸν καὶ τὴν Κορώνειαν (Ποσειδώνιον καὶ Ἰτώνιον,

Εἰκ. 1. Ἡ βορεία πτέρυξ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀρχομενοῦ.
Α : Αἴθουσα, Π : Πρόδομος, Μ : Μέγαρον

βλ. Θ. Γ. Σπυροπούλου, Εἰδήσεις ἐκ Βοιωτίας, ΑΑΑ VI (1973) σελ. 375 - 395).

Σπουδαίαν θέσιν εἰς τὴν κωπαϊδικὴν ἑνότητα κατέχει, διὰ τὴν προϊστορικὴν περίοδον, ἡ ἀκρόπολις τοῦ Γκλᾶ. Εἰς τὰς μέχρι τοῦδε ἐκφρασθείσας ἀπόψεις ἐπὶ τῆς ἑρμηνείας τῶν « περιέργων » κατασκευῶν τῆς ἀκροπόλεως, προσθέτω μίαν ἀκόμη ἀπορρεύσασαν ἀπὸ τὴν ἀναγκαστικὴν συνάρτησιν, ἣν λαμβάνει ἡ θέσις πρὸς τὰ κωπαϊδικὰ τεχνικὰ ἔργα. Ὁ Γκλᾶς εἶναι εἰς τὸ πλέον ἐπίκαιρον σημεῖον τῆς Κωπαΐδος, ἐπειδὴ παρ' αὐτὸν ὑπάρχουν τὰ κυριώτερα καὶ οὐσιαστικώτερα τεχνικὰ ἔργα (καταβόθραι, σύριγγες, ἀπορροή). Συνεπῶς ἡ παρουσία τεχνικοῦ προσωπικοῦ μονίμως εἰς τὴν νησῖδα ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἐκ-

Εἰκ. 2. Ἡ βορεία πτέρυξ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀρχομενοῦ

τέλεσιν καὶ συνεχῆ ἐπόπτευσιν τῶν τεχνικῶν ἔργων. Ὁ Γκλᾶς λοιπὸν φαίνεται ὅτι ἦτο τὸ μέγα κέντρον, τὸ «ἐργοτάξιον», τῶν κωπαϊδικῶν ἔργων.

Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ Ὀρχομενὸς ἦτο τὸ κέντρον, τὸ ὀργανωτικὸν καὶ διοικητικόν, ἡ ὕπαρξις ἐκεῖ ἀνακτόρων ἢ ἀνακτόρου ἐφαίνετο ὑποχρεωτική.

Ἡ μεγάλη Γερμανικὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῶν ἐτῶν 1903 καὶ 1905 ἔτεινε νὰ ἀποδείξῃ τὸν συλλογισμὸν αὐτόν, ἐνισχυόμενον ὑπὸ τῆς παραδόσεως (δυναστεῖαι) καὶ τοῦ μεγάλου θολωτοῦ τάφου (Θησαυροῦ Μινύου). Ἐν τούτοις, παρὰ τὴν ἐπίμονον καὶ προσεκτικὴν ἔρευναν τὸ ἀνάκτορον δὲν ἀπεκαλύφθη τότε, ὁ κυριώτερος δὲ λόγος εἶναι, πιστεύω, ὅτι τὸ ἀνάκτορον τοῦ Ὀρχομενοῦ τῶν

μυκηναϊκῶν χρόνων δὲν ἐκτίσθη, ὡς θὰ ἀνέμενέ τις ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως, ἀλλὰ πρὸ αὐτῆς πρὸς Α. Ὁ κύριος λόγος διὰ τὴν καινοτομίαν αὐτὴν εἶναι « κωπαϊδικός ». Ἡ Κωπαῒς ἔχει βαρὺ μεσογειακὸν κλῖμα μὲ δριμὺ ψῦχος καὶ κυρίως ἀφόρητον καύσωνα. Τὰ δύο κωπαϊδικὰ ἀνάκτορα, τοῦ Γκλᾶ καὶ τοῦ Ὀρχομενοῦ, ἐκτίσθησαν εἰς θέσεις, αἱ ὁποῖαι τὸ θέρος δέχονται συνεχὲς ρεῦμα δροσεροῦ βορείου ἀνέμου. Οἱ ἄλλοι συντελεσταὶ τῆς ἀνακτορικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τοπογραφίας ἐκρίθησαν ὑποδεέστεροι καὶ διὰ τὰς δύο περιπτώσεις. Εἰς τὸν Ὀρχομενὸν μάλιστα καὶ τὸ Ἱερὸν τῶν Χαρίτων καὶ ἡ βυζαντινὴ βασιλικὴ τῆς Σκριποῦς, μετὰ τῶν ἐνδιαιτημάτων τῶν μοναχῶν, ἐκτίσθησαν εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν. Ἡ λεπτομέρεια ἦτο καλῶς γνωστὴ καθ' ὅλην τὴν ἀρχαιότητα.

Εἰκ. 3. Ἡ βορεία πτέρυξ ἀπὸ Δ

Τὸ μυκηναϊκὸν ἀνάκτορον ἀνεσκάφη σχεδὸν εἰς τὸ σύνολόν του εἰς τρεῖς ἀνασκαφικὰς περιόδους. Ἐκτείνεται πρὸ τοῦ νάρθηκος τῆς Σκριποῦς μὲ κύριον ἄξονα ἀπὸ Α - Δ, καταλεῖπον οὕτω τὴν κυρίαν του πτέρυγα ἐλευθέραν πρὸς τὸν βορρᾶν καὶ τὸν ἄνεμον. Παρὰ τὰς δεινὰς ζημίας, τὰς ὁποίας ὑπέστη τὸ ἀνακτορικὸν συγκρότημα εἰς νεωτέρους (κυρίως βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς) χρόνους τὸ ἀρχιτεκτονικόν του σχῆμα ἀποκατεστάθη σαφῶς. Τὸ ἀνάκτορον εἶχε τρεῖς, τουλάχιστον, ὁμορρόπους πτέρυγας. Ἑκάστη πτέρυξ ἀπετέλει ἀνεξάρτητον ἑνότητα μὲ εἴσοδον ἀπὸ Δ καὶ ἐσωτερικὴν διάταξιν κατὰ τὸν τύπον τῶν πελοποννησιακῶν ἀνακτόρων, ἤτοι αἴθουσαν, πρόδομον καὶ μέγαρον, μὲ μεγάλην κυκλικὴν ἑστίαν (εἰκ. 1 - 5). Τὰ ἐπὶ μέρους αὐτὰ στοιχεῖα δὲν ἐσώθη-

Εἰκ. 4. Ἡ αὐτὴ πτέρυξ σχεδὸν πλήρως ἀνεσκαμμένη ἀπὸ Α

Εἰκ. 5. Ἡ τρίτη ἀπὸ Β πτέρυξ. Α : Αἴθουσα, Π : Πρόδομος, Μ : Μέγαρον, Ἑστία

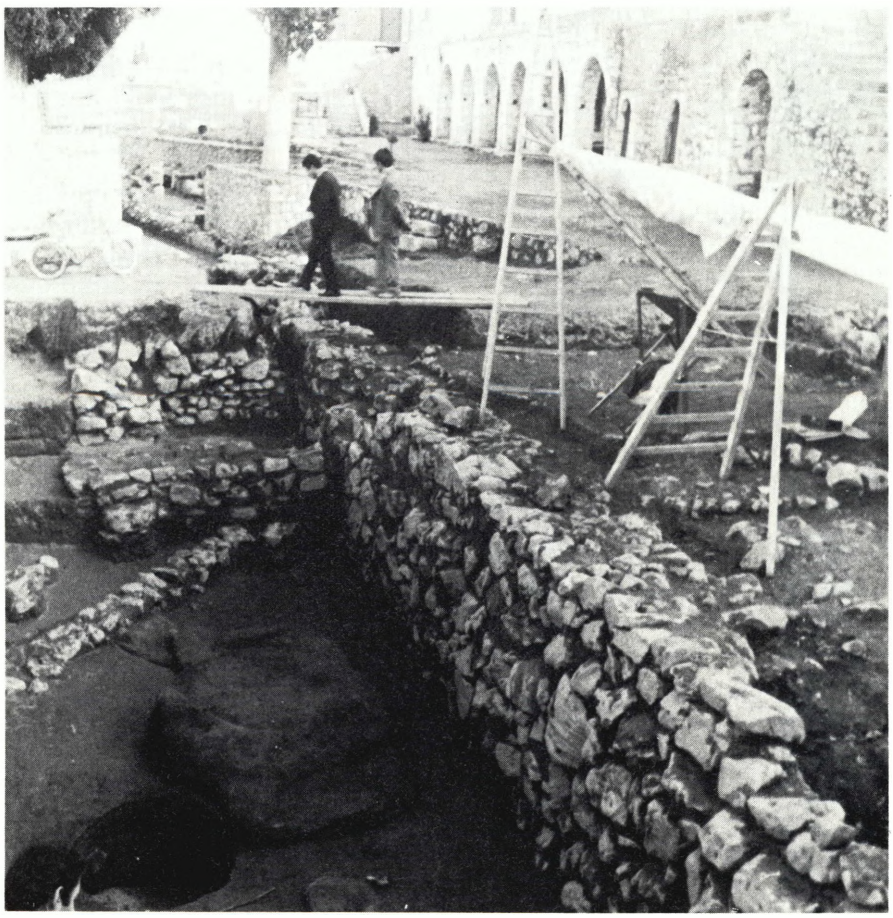
σαν καὶ εἰς τὰς τρεῖς πτέρυγας, ἀλλὰ προκύπτουν ἀσφαλῆ ἐκ διασταυρώσεως τῶν σωθέντων εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην πτέρυγα. Ἡ κατασκευὴ εἶναι ἐπιβλητική. Τὸ μῆκος τῶν τοίχων ὑπερβαίνει τὰ 30 μέτρα, τὸ δὲ πλάτος των τὰ 2 μέτρα. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ στοιχεῖον εἶναι μοναδικὸν διὰ τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα τῆς Ἑλλάδος, ἐγένετο δέ, ὄχι μόνον διὰ λόγους μεγαλοπρεπείας, ἀλλὰ ὑπηγορεύθη καὶ ἐκ τῆς ἀνάγκης στερεᾶς κατασκευῆς, θεμελιωθείσης ἐντὸς μαλακῶν ἐπιχώσεων (κυρίως διαλελυμένων πλίνθων) παλαιοτέρων φάσεων καταλήψεως τοῦ χώρου. Ὁ βορειότατος τοῖχος τοῦ ἀνακτόρου ἐσώθη εἰς ὕψος μεγαλύτερον τῶν 2 μέτρων (εἰκ. 6).

Τὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ ἀνα-

κτόρου ἀπεμακρύνθη σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν ἀπὸ νεωτέρας παραβιάσεις, αἱ ὁποῖαι (κυρίως ὑστεροβυζαντινοὶ τάφοι) εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις εἰσῆλθον πολὺ βαθύτερον τοῦ δαπέδου. Συνεπῶς τὰ κινητὰ εὑρήματα τοῦ ἀνακτόρου εἶναι πρακτικῶς ὀλίγα, ἱκανὰ ὅμως διὰ νὰ ἀποσαφηνίσουν τὰ κύρια ἀρχαιολογικὰ ζητήματα.

Τὸ δάπεδον τοῦ ἀνακτόρου ἀποτελεῖται ἀπὸ παχὺ στρῶμα ἀσβέστου καὶ ἄμμου. Καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου εὑρέθησαν πολλὰ θραύσματα κονιαμάτων, λεπτῶν, ἐρυθροβαφῶν, ἀποσπασθέντων ἴσως ἐκ τῆς ὀροφῆς. Παχύτερα θραύσματα μετὰ παραστάσεων εὑρέθησαν ὀλίγα μὲν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς πρώτης ἀπὸ Β ἀνακτορικῆς πτέρυγος, πλεῖστα δὲ ἐκτὸς τοῦ βορείου τοίχου αὐτῆς. Ἡ διάσωσις τῶν τοιχογραφημάτων εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν θέσιν ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι πρὸ τοῦ Β τοίχου τῆς πτέρυγος ὑπῆρχεν ἀρχῆθεν ἀνοικτὸς χῶρος καὶ μάλιστα ἀρκετὰ χαμηλότερος τοῦ δαπέδου τοῦ ἀνακτόρου. Εἰς τὸν αὔλειον αὐτὸν χῶρον κατέπεσε, κατὰ τὴν

Εἰκ. 6. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ βορειοτάτου τοίχου τοῦ ἀνακτόρου ἐκ Δ

Εἰκ. 7. Τμῆμα τοιχογραφίας ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀρχομενοῦ. Κυνήγιον κάπρου

καταστροφὴν τοῦ ἀνακτόρου μέγα, ὡς φαίνεται, μέρος τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου. Ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς ἐφάνη ὅτι ὁ τοῖχος οὗτος ἀπετελεῖτο ἀπὸ ὀπτὰς πλίνθους καὶ μικρὰ λιθάρια. Ἡ πτῶσις τοῦ τοίχου παρέσυρε καὶ μέγα μέρος τῆς τοιχογραφικῆς διακοσμήσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ του, ἡ ὁποία ἀποβαίνει λίαν ἐνδεικτικὴ τοῦ θεματολογίου τῶν παραστάσεων καὶ τῶν συναφῶν ζητημάτων. Μολονότι αἱ τοιχογραφίαι δὲν ἔχουν ἀκόμη πλήρως καθαρισθῆ καὶ ἀποκατασταθῆ, εἶναι δυνατὴ μία προσωρινὴ θεματολογικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ ἀνάλυσίς των. Ἀπὸ ἀπόψεως ρυθμοῦ ζωγραφήσεως αἱ παραστάσεις εἶναι μεγαλογραφικαὶ καὶ μικρογραφικαί (miniatures). Τὸ θεματολόγιον τῶν πρώτων περιλαμβάνει ὡς κύριον θέμα παράστασιν κυνηγίου. Τὸ θήραμα εἶναι κάπρος καὶ πιθανὸν καὶ ἔλαφος. Τὸ κυνήγιον λαμβάνει χώραν ἐντὸς δασώδους τοπίου, δηλουμένου διὰ τῆς ἀποδόσεως συμβατικῶν ὑψικόρμων δένδρων, ριπιδοειδοῦς φυλλώματος. Τὴν σκηνογραφίαν συμπληροῦν κυνηγοί, κύνες καὶ ὑποζύγια (ἵπποι). Ὅλα ἐνθυμίζουν τὴν γνωστὴν ἀνάλογον σκηνὴν ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθος. Τὸ βάθος τῶν τοιχογραφημάτων εἶναι λευκόν, ὁ κάπρος πράσινος μὲ μαύρας γραμμὰς διὰ τὰς λεπτομερείας, οἱ μεγαλόσωμοι κύνες λευκοὶ μὲ μελανὰς κηλῖδας (εἰκ. 7-9) (ἔγχρ. πίν. Βδ) οἱ ἄνδρες ἐρυθροί. Ἀπὸ τὰ ζῷα (ἵππους) (εἰκ. 10α) ἐσώθησαν ὀλίγα μέρη (ὁπλαὶ - πόδες, ρύγχη)· οἱ νεαροὶ κυνηγοὶ φέρουν εἰς

Εἰκ. 8. Λεπτομέρεια ἐκ τοῦ κυνηγίου κάπρου

τὰς χεῖρας τὰ δύο δόρατα (σιγύνας), δηλούμενα μὲ λευκὰς γραμμὰς καὶ εἰς τὰς κεφαλὰς κράνη ἀπὸ χαυλίους κάπρου (boars' tusk helmets) (ἔγχρ. πίν. Βγ). Τὸ στιγμιαῖον τῆς ἀπεικονίσεως τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν δὲν στερεῖ τὴν ὅλην παράστασιν τῆς κινήσεως καὶ ἐμψυχώσεως μιᾶς ἐνιαίας ἀφηγήσεως.

Πλὴν τῆς σκηνῆς τοῦ κυνηγίου μία ἢ καὶ περισσότεραι ἑνότητες φαίνεται ὅτι διεκόσμουν τὸν ἴδιον τοῖχον. Εἰς ἓν θραῦσμα διετηρήθη τὸ ἄνω ἥμισυ γυμνῆς ἀνδρικῆς μορφῆς (ὑπηρέτου;) μὲ ζωηρὸν ἐρυθρὸν χρῶμα (ἔγχρ. πίν. Βα) Ἡ στάσις τῆς μορφῆς δηλοῖ ἴσως σεβίζοντα ἢ δωροφόρον. Εἰς ἄλλο θραῦσμα διετηρήθη θαυμασία κεφαλὴ νεανίου μὲ πλουσίαν καὶ ἐπιμελημένην κόμην (ἔγχρ. πίν. Ββ). Ἡ εὐγένεια καὶ ἠρεμία τοῦ προσώπου ὑποδηλώνουν παράστασιν εἰρηνικήν, ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἀνακτορικῆς ζωῆς καὶ δράσεως. Τὸ θεματολόγιον τῶν μικρογραφιῶν δὲν εἶναι γνωστόν, τουλάχιστον αὐτὴν τὴν στιγμήν. Παρουσιάζω ἓν θραῦσμα μόνον τὸ ὁποῖον παριστᾷ παῖδας ἢ ἐφήβους εἰς σκηνὰς ἀθλοπαιδιῶν (ἔγχρ. πίν. Ββ). Ἡ χρωματικὴ διαφοροποίησις δηλοῖ ἴσως συμμετοχὴν καὶ κορασίδων εἰς τὰς ἐρασμίους ἐνασχολήσεις τῶν εὐγενῶν παίδων τῆς αὐλῆς.

Τὰ ὀλίγα θραύσματα τοιχογραφημάτων, τὰ ὁποῖα παρουσιάσθησαν ἐδῶ δεικνύουν τὴν ποικιλίαν καὶ εὐρηματικότητα, τὰς καλλιτεχνικὰς ἐμπειρίας καὶ ἐπιτεύξεις τοῦ χρωστῆρος τῶν καλλιτεχνῶν τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου τοῦ

Ὀρχομενοῦ. Τὰ θέματα, ἡ ἐκτέλεσις καὶ ἡ τεχνοτροπία εἶναι σύμφωνα πρὸς τὰς γνωστὰς τοιχογραφικὰς συνθέσεις τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου, κέντρον σπουδαῖον τοῦ ὁποίου ἦτο ἀσφαλῶς ὁ βοιωτικὸς Ὀρχομενός.

Μικρὰ ὁμὰς ἀγγείων (κυρίως ἄβαφοι κύλικες καὶ ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι) εὑρεθεῖσα ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ Μεγάρου τῆς βορείας πτέρυγος χρονολογεῖ τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀνακτόρου περὶ τὸ τέλος τῆς ΥΕΙΙΙΒ περιόδου (εἰκ. 11 - 12). Εἶναι καὶ τοῦτο σπουδαιότατον ἀπόκτημα τῆς ἐρεύνης τοῦ ἀνακτόρου μὲ προφανεῖς ἐπιπτώσεις διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν ὑστερομυκηναϊκῶν ἀνακτορικῶν κέντρων, πρὸς τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ συμφωνῇ καὶ ὁ Ὀρχομενός.

Εἰκ. 9. Τμῆμα τοιχογραφίας ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀρχομενοῦ. Πρόσθιον τμῆμα κυνός

Ἡ ταύτισις τοῦ ἀνασκαφέντος μεγάλου κτηριακοῦ συγκροτήματος πρὸς τὸ μυκηναϊκὸν ἀνάκτορον τοῦ Ὀρχομενοῦ προκύπτει ἐκ τῶν τοπογραφικῶν στοιχείων, τῆς μορφολογίας τῶν κτηρίων καὶ ἐκ τῶν εὑρημάτων ἀσφαλὴς καὶ ὁριστική. Τὰ μυκηναϊκὰ στρώματα τῆς ἀκροπόλεως, ἡ ὁποία ἠρευνήθη ἐξαντλητικῶς ὑπὸ τῆς Βαυαρικῆς ἀποστολῆς δὲν ὑπερέβησαν τὸ πάχος τῶν 0,50 μ., τὰ δὲ εὑρήματα ὑπῆρξαν πενιχρά. Ὀλίγα τοιχογραφήματα (νῦν εἰς Μουσεῖον Χαιρωνείας) εὑρέθησαν, ἀλλ' ὄχι πλησίον τοίχων, οὐδὲν δὲ ἀξιόλογον μυκηναϊκὸν κτίσμα εὑρέθη ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως.

Τὸ ἔτος 1971 ἀπεκαλύφθη εἰς τὰ πρόρριζα τῆς ἀκροπόλεως (Ἀκόντιον ὄρος), ἔναντι τοῦ ἀνακτόρου, μυκηναϊκὸν κτίσμα μὲ σπουδαῖα εὑρήματα. Μικρὸν ὀρθογώνιον δωμάτιον μὲ κεκονιαμένον δάπεδον ἀπέδωκε μίαν δεκάδα ὡραίων ἀγγείων, κυρίως ἀρτοσχήμων καὶ τριώτων πιθαμφορέων τῆς ΥΕΙΙΙΑ2 περιόδου. Μετὰ τῶν ἀγγείων εὑρέθη καὶ μία λαμπρὰ συλλογὴ χαλκῶν ὅπλων (ξίφος καὶ δύο ἐγχειρίδια τῶν ὁποίων οἱ ἦλοι καλύπτονται ἀπὸ χρυσοῦς δίσκους, δύο αἰχμαὶ δοράτων, δύο δίσκοι ζυγοῦ καὶ περίεργον ἀντικείμενον μετὰ δακτυλίου καὶ πέντε ἀποφύσεων) ὡς καὶ δύο σφραγῖδες. Μεμονωμένον, ὡς εἶναι, τὸ δωμάτιον τοῦτο, δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ καὶ λόγῳ τῆς θέσεώς του ὡς φυλακεῖον πρὸς τὴν ἀκρόπολιν. Τὸ κτίσμα ἐγκατελείφθη κατὰ τὴν ΥΕΙΙΙΑ2 περίοδον καὶ τοῦτο δηλοῖ ὕπαρξιν ἀνακτόρου καὶ καταστροφήν του κατὰ τοὺς ἰδίους χρόνους. Ὁπωσδήποτε ὅμως τὰ ζητήματα αὐτὰ δὲν ἐξαντλοῦνται εἰς τὴν παροῦσαν βραχεῖαν ἔκθεσιν.

Βορείως τοῦ φυλακείου ἀπεκαλύφθη ὁλόκληρον νεκροταφεῖον τῶν ΜΕ - ΥΕΙ

Εἰκ. 10. Τμήματα τοιχογραφιῶν ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀρχομενοῦ : α. ξυνωρίς, β. δένδρον, γ. τμῆμα ἐνδύματος (;)

χρόνων μὲ κιβωτιοσχήμους τάφους, τὰ σχήματα καὶ τὰ εὑρήματα τῶν ὁποίων εἶναι ἐντελῶς ὅμοια πρὸς τοὺς βασιλικοὺς περιβόλους Α καὶ Β τῶν Μυκηνῶν. (Βλ. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σελ. 218-9).

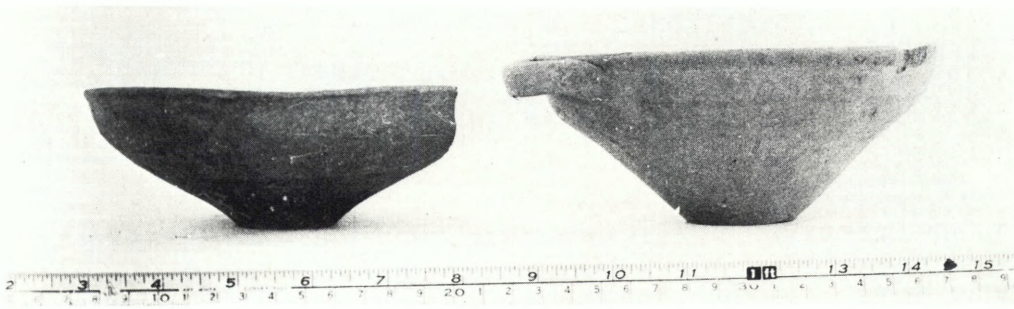
Εἰκ. 11. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀρχομενοῦ

Πάντα ταῦτα ἀποδεικνύουν ἐπαρκῶς τὴν αἴγλην καὶ σημασίαν τοῦ βοιωτικοῦ Ὀρχομενοῦ.

Νοτίως τοῦ φυλακείου ἀπεκαλύφθη τὸ θέατρον τοῦ Ὀρχομενοῦ καὶ ὑπεράνω αὐτοῦ ὁ ναὸς τοῦ Διονύσου (Βλ. Θ. Σπυροπούλου, Εἰδήσεις ἐκ Βοιωτίας, ΑΑΑ VI (1973) σελ. 375-395, Βλ. καὶ P. Amandry-Théod. Spyropoulos, Monuments chorégiques d'Orchomène de Béotie, BCH XCVIII (1974) σελ. 172 - 242). Ὁ περίλαμπρος αὐτὸς μνημειακὸς χῶρος ἀνασκαφεὶς ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἀπαιτεῖ μικρὰν περαιτέρω ἔρευναν καὶ ἐνοποίησιν μνημειακήν, ἡ ὁποία θὰ περιλάβῃ τὸν θησαυρὸν τοῦ Μινύου, τὸν ναὸν τοῦ Διονύσου, τὸ θέατρον, τὸ νεκροταφεῖον τῶν ΥΕΙ χρόνων, τὸ μυκηναϊκὸν ἀνάκτορον, τὸν ναὸν τῶν Χαρίτων καὶ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Σκριποῦς, εἰς ἓν μοναδικὸν σύνολον πολιτισμῶν καὶ μνημείων.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Εἰκ. 12. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ὀρχομενοῦ

THE PALACE OF MINYAS IN BOEOTIAN ORCHOMENOS

The Mycenaean palace of king Minyás at Orchomenos was brought to light in the course of a purposeful excavation which lasted three years (1970 - 1973). The palace lies just in front of the well - known church of Skripu and consists of at least three units, which retain the Peloponnesian palace - type with *aethousa*, *prodomos* and *megaron* with the typical circular hearth. The total length of the building exceeds 30 m.; its walls, preserved at a height of over 2 m., are more than 2 m. wide. Despite plundering and destruction, the palace has preserved not only its architectural form but also a large number of valuable movable finds, especially pottery and wall - painting fragments. These finds point to a dating of the final destruction in the end of the LH IIIB period and are revealing of the palace's decora-

tion, artistic milieu and relations with other contemporary royal centres of Greece.

In addition to the palace, six years of excavations at Orchomenos have uncovered a cemetery of the LH I period, the theatre, the temple of Dionysos and part of the famous shrine of the Graces. All these make Orchomenos one of the most interesting archaeological sites of central Greece.

TH. G. SPYROPOULOS

Εἰκ. 1. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Τάφου 20

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΠΑΡΑ ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΝ ΑΚΡΑΙΦΝΙΟΝ

Τὸν Μάρτιον ἐ.ἔ. κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Δημοσίων Ἔργων διενεργουμένας ἐργασίας διευρύνσεως τῆς διώρυγος τοῦ Βοιωτικοῦ Κηφισοῦ καὶ παρὰ

Εἰκ. 2. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Τάφου 34

τὸ ἑκατοστὸν χιλιόμετρον τῆς Ἐθνικῆς Ὁδοῦ Ἀθηνῶν - Λαμίας (μείζων περιοχὴ Ἀκραιφνίου), πρὸς Δ τῆς λεωφόρου καὶ τῆς διώρυγος ἀπεκαλύφθησαν δύο τάφοι τοῦ 6ου καὶ εἷς τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Μετὰ πρόχειρον ἔρευναν διεπιστώθη ἡ ὕπαρξις ἐκτεταμένου νεκροταφείου, τοῦ ὁποίου ἀνελήφθη ἡ ἀνασκαφή [1].

Μέχρι σήμερον ἀπεκαλύφθησαν ὑπὲρ τοὺς ἑκατὸν ἑβδομήκοντα τάφοι, πολλοὶ τῶν ὁποίων — κυρίως οἱ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.— ἦσαν πλουσίως ἐκτερισμένοι (εἰ κ. 1 - 4). Οὗτοι ἐκτείνονται χρονικῶς ἀπὸ

1. Τὴν ἐποπτείαν εἶχεν ἡ ἐπιστημονικὴ βοηθὸς δ. Ἀδρ. Φερεντίνου, ἡ ὁποία ἐσχεδίαζε καὶ τοὺς τάφους. Τὴν ἀνασκαφὴν διεξήγαγεν ὁ ἐξαίρετος ἀρχιτεχνίτης κ. Δημ. Φουντουτζῆς. Ἀμφοτέρους εὐχαριστῶ θερμῶς διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν βοήθειαν.

Εἰκ. 3. Κτερίσματα ἄνωθεν τοῦ Τάφου 45

τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. μέχρι τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἀνήκοντες οἱ περισσότεροι εἰς τὸν 6ον καὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Εἰς τοὺς περὶ τὸ 680 - 670 π.Χ. χρόνους τοποθετεῖται ὁ τάφος 14, ὁ ὁποῖος μεταξὺ τῶν κτερισμάτων του περιελάμβανε τρεῖς ἀπιοσχήμους ἀρυβάλλους τῆς μέσης πρωτοκορινθιακῆς ἐποχῆς [2] (εἰκ. 5) καὶ κυάθιον τοῦ ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου (εἰκ. 6γ), ἔχον τὴν χαρακτηριστικὴν δι' ἑξαπλοῦ χρωστῆρος γραμμικὴν διακόσμησιν [3]. Ἡ ἐν τῷ αὐτῷ τάφῳ συνύπαρξις τῶν ἀγγείων τούτων ἐνισχύει τὴν ἄποψιν τοῦ συναδέλφου J. P. Descoeudres, ὅτι ἡ χρῆσις τῶν κυαθίων τούτων ἐξακολουθεῖ καὶ κατὰ τὸν 7ον π.Χ. αἰ.

Οἱ τάφοι τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. ἦσαν λακκοειδεῖς, καλυπτόμενοι ὑπὸ μεγάλων ἀκατεργάστων πλακῶν (εἰκ. 7) καὶ ἔχοντες τὰ πλάγια τοιχώματά των κάθετα (ἁπλῆ ταφὴ) ἢ ἐν ἐσοχῇ πρὸς ὑποδοχὴν τῶν ξύλων, ἐφ' ὧν ἐτοποθετεῖτο ὁ νεκρὸς πρὸς καῦσιν [4]. Κτερίσματα ὑπῆρχον πολλάκις καὶ ἐκτὸς τῶν τάφων (εἰκ. 3 - 4). Τὸ εἶδος τοῦτο τῶν τάφων συνεχίζεται καὶ κατὰ τὸν 5ον π.Χ. αἰ., ἀλλὰ τώρα ἔχομεν καὶ κεραμοσκεπεῖς (εἰκ. 7).

Κατὰ τὸν 4ον καὶ τὸν 3ον π.Χ. αἰ. ἐπικρατοῦσιν οἱ κιβωτιόσχημοι, ἀποτελούμενοι ἐκ μεγάλων, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ

2. Πρβλ. CVA Tübingen I, πίν. 19, 3 - 4, 5 - 6.

3. Βλ. AAA VII (1974), σελ. 240 - 241, ὑποσημ. 14.

4. Τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως τοῦ νεκροῦ ἐντὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ τάφου του ἀπαντᾷ καὶ ἐν Ριτσώνᾳ, Ἐρετρίᾳ καὶ Ἀθήναις, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σελ. 273.

Εἰκ. 4. Κτερίσματα ἄνωθεν τοῦ Τάφου 50

ἦττον παχειῶν, ἡμικατειργασμένων πλακῶν ἐκ πώρου λίθου (εἰ κ. 8). Ὑπάρχουν ὅμως καὶ κεραμοσκεπεῖς.

Οἱ τάφοι τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. κυρίως ἀλλὰ καὶ τοῦ 5ου ἦσαν πλουσίως ἐκτερισμένοι. Ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ τάφου συνυπῆρχον πολλάκις ἀγγεῖα ποικίλης προελεύσεως. Ὡς ἐν τῷ νεκροταφείῳ τῆς Ριτσώνας [5] οὕτω καὶ ἐδῶ διακρίνει τις τέσσαρας κατηγορίας ἀγγείων :

Α. Μελαμβαφῆ, κυρίως βοιωτικοὺς κανθάρους [6] (εἰ κ. 9), κοτύλας [7], σκύφους [8], κύπελλα, οἰνοχόας [9], ληκύθους [10],

5. P. N. Ure, Black Glaze Pottery from Rhitsona in Boeotia, 1913, σελ. 4.

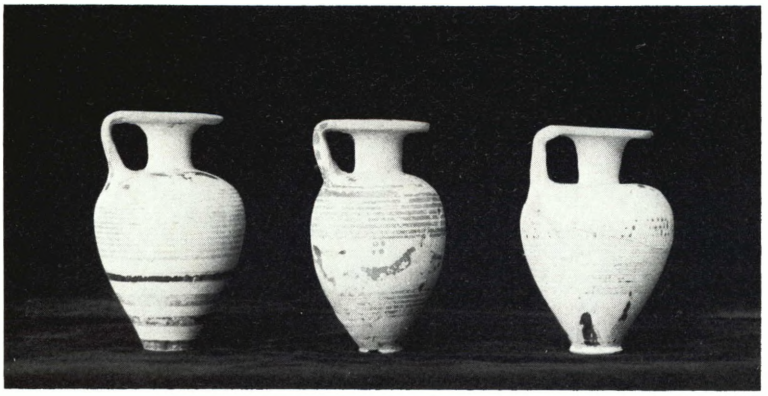
6. Μερικοὶ τούτων φέρουσι καὶ φυτικὸν ἢ γεωμετρικὸν διάκοσμον δι' ἐπιθέτου χρώματος. Πρβλ. ἔ.ἀ. πίν. VII, 275, 278, 279.

7. Παρεμφερεῖς τῇ ἐν P. N. Ure, Sixth and Fifth cent. Pottery from Rhitsona in Boeotia, 1927, πίν. VIII, 80 . 101.

8. Διὰ παρεμφερεῖς βλ. ἐντ. πίν. VIII, 126 . 96, 126 . 97, 130 . 47.

9. Πρβλ. Ure, Black Glaze . . . πίν. XII, 59.2.

10. Τοῦ τύπου τῆς Δηιανείρας. Haspels, ABL, πίν. 1,3.2,3, σελ. 4.

Εἰκ. 5 - 6. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ Τάφου 14

ἕνα ψυκτῆρα μετ' ἐντύπων ἀνθεμίων κ.ἄ.

Β. Κορινθιακά, κυρίως σφαιρικοὺς ἀρυβάλλους [11] καὶ σκυφίδια [12] (εἰκ. 10), κοτύλας μετὰ σειρῶν ζώων ἢ πτηνῶν [13], κώθωνας [14] μετὰ ζωηροῦ ἐρυθροῦ καὶ ἰώδους (εἰκ. 11), πυξίδας [15] διαφόρων σχημάτων, ὧν μίαν, χρονολογουμένην μετὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. [16] βλέπομεν ἐν τῇ εἰκ. 12. Ἐπίσης τριφυλλοσχήμους οἰνοχόας μετὰ πώματος [17] ἢ ἄνευ, ἀμφορίσκους [18], ὀλίγα ἀλάβαστρα κτλ.

11. Οἱ πλεῖστοι φέρουν τὸ γνωστὸν τετράφυλλον κόσμημα (CVA Reading I, πίν. 5, 1 - 8) ἢ σειρὰν ὁπλιτῶν (CVA Tübingen I, πίν. 25, 5593. 26, 5595 καὶ 1026) ἢ παραστάσεις ζώων. Ὀλιγώτεροι κοσμοῦνται δι' ἐπαλλήλων ταινιῶν, μελαινῶν καὶ ἐξηρημένων ἐναλλὰξ (CVA Reading I, πίν. 3, 15 - 16) καὶ σπάνιοι σχετικῶς εἶναι οἱ ἁπλῶς μελαμβαφεῖς ἢ μελαμβαφεῖς μετὰ καθέτων ἐγχαράκτων γραμμῶν (Ure, Aryballoi . . ., πίν. IV, 97.10, 99.52).

12. Ἔ.ἀ. πίν. XX, 1 - 6.

13. Perachora II, 1962, πίν. 101.

14. Ἔ.ἀ. πίν. 121, 3127, 3131 - 3132.

15. Πρβλ. Ure, Sixth . . . πίν. XII, 126.82, 126.83.

16. Διὰ τὸ ἐπὶ τοῦ ὤμου διακοσμητικὸν θέμα βλ. CVA Reading I, πίν. 2, 9α - 9β.

17. Παρεμφερεῖς τῇ ἐν ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, πίν. 106β εἰκονιζομένη.

18. Ure, Aryballoi . . . πίν. IV 86.261, 99.48.

Εἰκ. 7. Ὁ κεραμοσκεπὴς Τάφος 51 καὶ ὁ λακκοειδὴς 54

Εἰκ. 8. Ὁ Τάφος ΙΙ, ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ 4ου π. Χ. αἰ.

Γ. Μελανόμορφα, ἀττικὰ ἢ βοιωτικά, κυρίως ληκύθους ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ. (εἰκ. 13)[19] μέχρι τοῦ τέλους τοῦ πρώτου τρίτου τοῦ 5ου αἰ.[20], κύλικας ταινιωτὰς (εἰκ. 14)[21] καὶ κύλικας τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ.[22]. Ἐπίσης βοιωτικὰς μετ' ἀνθεμίων (floral cups)[23], ἐχούσας πολλάκις μεταξὺ τούτων καὶ μορφὰς[24] νικῶν, ἐρώτων, σατύρων καὶ μαινάδων, ἵππους, σφίγγας, πτηνὰ κτλ. Κανθαρίσκους μετὰ παραστάσεων κωμαστῶν (εἰκ. 15 α)[25], σκύφους (εἰκ. 16)[26] κ.ἄ.

Δ. Βοιωτικά, πλὴν τῶν μελανομόρφων καὶ κυρίως τὰς χαρακτηριστικὰς ὑψίποδας καὶ ἄποδας κύλικας μετὰ παραστάσεων πτηνῶν (εἰκ. 17)[27], φυτικοῦ[28] ἢ γεωμετρικοῦ[29] διακόσμου. Ἐπίσης κρατηρίσκους τῆς αὐτῆς τεχνοτροπίας (εἰκ. 18) ἢ ταινιωτοὺς μετὰ σπειρῶν καὶ συστάδων καθέτων γραμμιδίων[30].

19. Πρβλ. Ure, BSA 14 (1907/8) πίν. Χκ. (ἐκ Ριτσώνας, τάφος 50).

20. Κυρίως τοῦ ζωγράφου τοῦ Αἴμονος καὶ τοῦ κύκλου του.

21. Πρβλ. AA 48 (1933) σελ. 474, εἰκ. 13. BCH 93 (1969) σελ. 449, εἰκ. 28.

22. Κυρίως τοῦ ζωγράφου τοῦ Αἴμονος καὶ τοῦ κύκλου του. Διὰ τὸν τύπον πρβλ. CVA Reading I, πίν. 9, 6 - 9.

23. Ure, Sixth . . . πίν. XXIV, XXV καὶ τοῦ ἰδίου Black Glaze . . . πίν. XI, 57.4.

24. Τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 5ου π. Χ. αἰ. Πρβλ. Ure, Sixth . . . πίν. XXIII. CVA Reading I, πίν. 17, 5 - 12. 18, 11α - β. 19.

25. Τῶν περὶ τῷ 540 π. Χ. χρόνων. Πρβλ. CVA Berlin 4, πίν. 200, 3 - 6. BSA 14 (1907/8) πίν. Χ α (ἐκ Ριτσώνας, τάφος 50).

26. Ure, Sixth . . . πίν. XVIII, 31.172.

27. Πρβλ. CVA Tübingen I, πίν. 40, 5576. Berlin 4, πίν. 189, 192, 193.

28. Ure, Sixth . . . πίν. IV, 126.1, 126.2.

29. Ἔ.ἀ. πίν. IV, 126.8, 126.13.

30. Πρβλ. BSA 14 (1907/8) σελ. 267, εἰκ. 13·

Εἰκ. 9. Κάνθαροι ἐκ τοῦ Τάφου 34

Τὰ ἐξάλειπτρα[31], ἡ ἐν τῇ εἰκ. 19[32] λεκανίς, ὡραία μεσόμφαλος φιάλη καί τινα ἄλλα ἀγγεῖα ἐπαρχιακῶν μᾶλλον ἐργαστηρίων ἀπαιτοῦν μελέτην πρὸς καθορισμὸν τῆς προελεύσεώς των. Μοναδικὸν μεταξὺ τούτων εὕρημα δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ τὸ ἐκ τοῦ Τάφου 20 προελθὸν ἄθικτον πινάκιον μετὰ παραστάσεως τεσσάρων ἱσταμένων μορφῶν μελανομόρφου τεχνικῆς μετὰ ζωηρῶν ἐπιθέτων χρωμάτων.

Ἐπὶ τῶν μελαμβαφῶν κανθάρων ἔχομεν ἐνίοτε ἐγχάρακτα γράμματα (sgraffito)[33], εἴτε σχηματίζοντα ἓν ὄνομα π.χ. ΧΙΛΙΟΝΔΑΣ ἢ μίαν μόνον λέξιν π.χ. ΕΜΟΣ (εἰκ. 9) ἤ, σπανιώτερον, ὁλόκληρον φράσιν, εἴτε, συνηθέστερον παρατιθέμενα παρ' ἄλληλα ἄνευ προδήλου σημασίας π.χ. ΑΒΕΔ, ΠΑΟ (εἰκ. 9) κτλ.

Οἱ πλεῖστοι τῶν τάφων περιεῖχον καὶ εἰδώλια, κυρίως τοὺς χαρακτηριστικοὺς βοιωτικοὺς «παππάδες»[34], καθημένας γυναικείας μορφάς[35], ζῶα καὶ πτηνὰ καὶ σπανιώτερον ἅρματα (εἰκ. 20) κτλ. Εἰς πολλοὺς τῶν λακκοειδῶν τάφων εὕρομεν καὶ χαλκᾶ κοσμήματα[36] π.χ. ψέ-

31. Βλ. Ing. Scheibler, Exaleiptra, JdI 79 (1964) σελ. 72 - 108.

32. Ὡς προερχομένη ἐκ τοῦ τάφου 20 ἀνάγεται εἰς τὸ τρίτον τέταρτον τοῦ 6ου π. Χ. αἰ. Δὲν εἶναι δυνατόν, συνεπῶς, τὸ ὁμοιότατον πρὸς τὸ ἐν Agora XII πίν. 14, 1226 πῶμά της νὰ κατέρχεται μέχρι τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 5ου π. Χ. αἰῶνος.

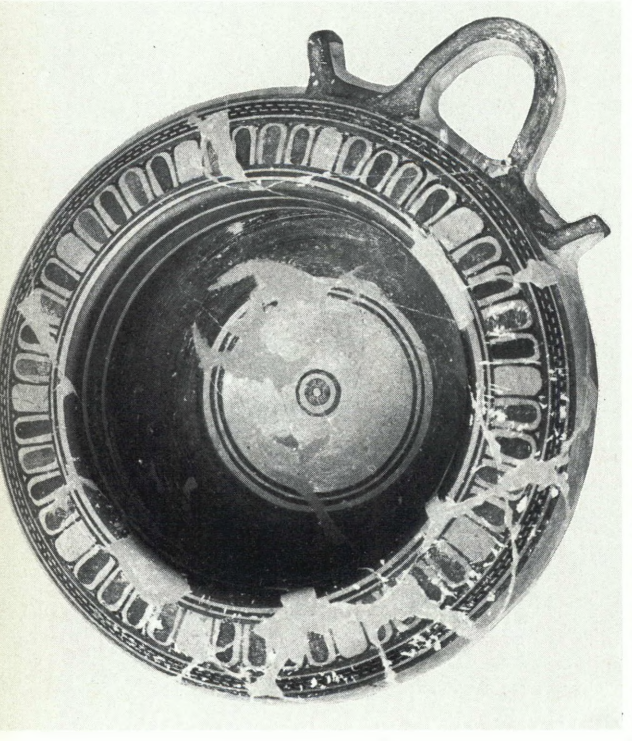
33. Πρβλ. Ure, Sixth . . . πίν. XI σ. 103.

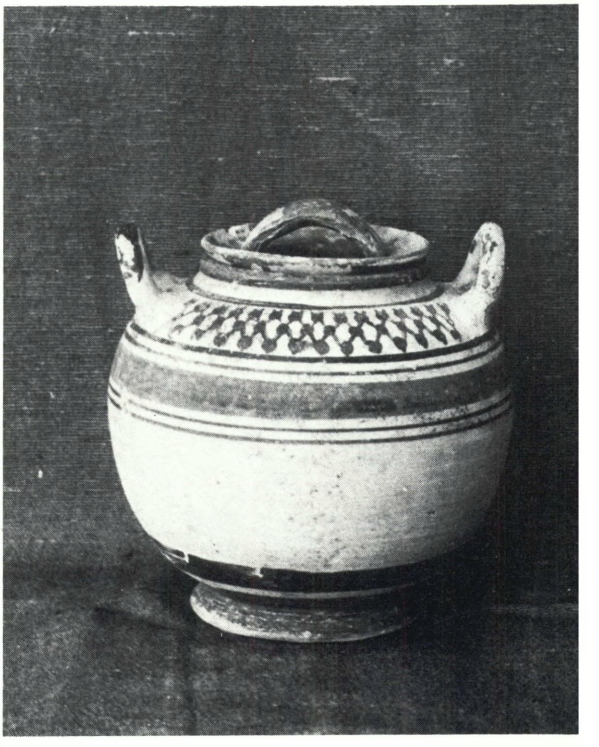
34. Ure, Aryballoi . . . πίν. XIII, 117.1, 117.2, 49.426.

35. Ἔ.ἀ. πίν. XIX 82.40, 121.36.

36. Ἔ.ἀ. πίν. XXI 86.297, 95.55, 95.56.

Εἰκ. 10 - 12. Κορινθιακὰ ἀγγεῖα ἐκ διαφόρων τάφων

Εἰκ. 13. Λήκυθος ἐκ τοῦ Τάφου 35

λια, δακτυλίους, σφηκωτῆρας κτλ. ὡς καὶ σιδηρᾶ ξίφη.

Οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι τοῦ 4ου καὶ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ἦσαν πτωχοὶ εἰς κτερίσματα. Οἱ πρῶτοι περιεῖχον ἐρυθρομόρφους καλυκοσχήμους κρατῆρας, πελίκας, κύπελλα, ἀμφορίσκους κτλ., οἱ δεύτεροι κεραμεικὴν τῆς Δυτικῆς Κλιτύος [37] (οἰνοχόας κυρίως καὶ ἀρυτῆρας), δακρυδόχους καὶ σπανίως καὶ ταναγραίας.

Περὶ τὰ τριακόσια μέτρα πρὸς ἀνατολὰς τῶν τάφων τούτων καὶ ἐκεῖθεν τῆς κοίτης τῆς διώρυγος, ἐκατέρωθεν δὲ τῆς Ἐθνικῆς Ὁδοῦ τὸ νεκροταφεῖον φαίνεται ὅτι συνεχίζεται καὶ μάλιστα μὲ τα-

37. Πρβλ. Hesperia 3 (1934), σελ. 399, εἰκ. 88. CVA Reading I, πίν. 40, 4.

Εἰκ. 14. Ταινιωτὴ κύλιξ ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς

Εἰκ. 15. Ἐκ τοῦ Τάφου 4

φὰς παλαιοτέρων φάσεών του. Μέχρι τῆς στιγμῆς ἀνεσκάψαμεν[38] ὑπὲρ τοὺς ἑξήκοντα τάφους, λακκοειδεῖς κυρίως καὶ κεραμοσκεπεῖς, ἔχοντας κτερίσματα παρεμφερῆ τῶν ἀριστερᾷ τοῦ Βοιωτικοῦ Κηφισοῦ εὑρεθέντων. Ἰδιαιτέρως ἐξαίρομεν ἐπιφανειακῶς σχεδὸν περισυλλεγέντα τμήματα χαλκῆς ἐπενδύσεως βοιωτικῆς ἀσπίδος, φέροντα ὡραιότατον πολλαπλοῦν πλοχμὸν κατὰ τὴν ἔκκρουστον τεχνικήν, ὡς καὶ τμήματα χαλκῶν ταινιῶν ἐκ τῆς ἐπενδύσεως ὀχάνων (Schildbänder) μετὰ παραστάσεων μυθολογικῶν σκηνῶν, ἀνθεμίων κτλ.[39]. Ἐπίσης λεκανίδα, φέρουσαν ἐξωτερικῶς φυτικὸν διάκοσμον καὶ ἐσωτερικῶς μετάλλιον μετὰ ἐντυπωσιακῆς παραστάσεως[40] κενταύρου ὡραίας τέχνης. Τέλος, δύο ἀργυρᾶ ψέλια, ἀπολήγοντα εἰς ὡραίας κεφαλὰς ὄφεων, ἀργυροῦς δακτυλίους καὶ χαλκοῦν κάτοπτρον ἐκ τάφου νέας γυναικός.

Περὶ τὰ δύο χιλιόμετρα βορείως καὶ ἀνατολικῶς καὶ ἐπὶ τοῦ δεξιᾷ τῷ πρὸς Ἀκραίφνιον ἀνερχομένῳ λόφου Βίγλιζα[41] ἐπεσημάνθησαν[42] ὑπὸ τῆς ὑπογραφομένης τάφοι κιβωτιόσχημοι καὶ κεραμοσκεπεῖς τῶν ὑστέρων ἑλληνιστικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Δοκιμαστικῶς ἠρευνήθησαν περὶ τοὺς δέκα, ἀποδώσαντες ὀλίγα σχετικῶς εὑρήματα.

Ἡ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν κυρίως ἐποχὴν ὕπαρξις ἑνὸς τόσον ἐκτεταμένου καὶ πλουσίου νεκροταφείου μαρτυρεῖ περὶ

38. Τὰς Ἐπιμελητρίας κκ. Μυρτὼ Σταυροπούλου καὶ Φαν. Δακορώνια, αἱ ὁποῖαι ἐναλλασσόμεναι ἐπέβλεπον τοῦτο τὸ τμῆμα τῆς ἀνασκαφῆς, θερμῶς εὐχαριστῶ.

39. Πρβλ. E. Kunze, Archaische Schildbänder, 1950, passim.

40. Διὰ τὸν τύπον βλ. Ure, Sixth . . . πίν. XII, 126.119. CVA Berlin 4, πίν. 203, 3 - 5.

41. Περὶ τῶν ἐπὶ τοῦ λόφου ὑπολειμμάτων ἀρχαίων ὀχυρώσεων καὶ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἀνευρέσεως τάφων ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων βλ. τελευταίως † Ἰ. Θρεψιάδου, ΑΕ 1973: Χρονικά, σελ. 83 - 85.

42. Τὸν φύλακα τῶν Ἀρχ/των Πτῴου Ἀθαν. Πολίτην θερμῶς εὐχαριστῶ διὰ τὴν ὑπόδειξιν καὶ τὴν πολλαπλῆν βοήθειαν κατὰ τὴν ἀνασκαφήν.

τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς ἰσχύος τῆς εἰς ἣν ἀνῆκεν πόλεως. Καὶ ὡς πλησιεστέρα ἀναφέρεται ἡ ἀδύναμος καὶ « μοῖρα τῆς Θηβαΐδος »[43] θεωρουμένη Ἀκραίφια ἢ Ἀκραίφνιον.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

43. Παυσ. IX 23.5.

Εἰκ. 16. Ἀττικὸς ὀφθαλμωτὸς σκύφος

NÉCROPOLES D'AKRAIPHNION

Une vaste nécropole, qui a été en usage principalement aux époques archaïque et classique, mais aussi hellénistique, a été mise au jour de part et d'autre de l'autoroute nationale Athènes - Lamia, à la hauteur du 100e klm (territoire de l'antique Akraiphnion). Seul un pithos - amphore remonte à

Εἰκ. 17 - 18. Ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν βοιωτικῶν ἀγγείων

une époque plus ancienne : il est daté de 680 - 670 av. J.-C. environ.

Deux cent trente tombes ont été explorées jusqu'à ce jour, et la fouille se poursuit.

Les tombes appartiennent :

A. au VIe et Ve s.av. J.-C.

a) à fosse (inhumation ou incinération).

b) couvertes de tuiles (inhumation).

Riche mobilier funéraire pour la plupart, parfois même à l'extérieur. Les vases, les idoles et le mobilier funéraire en bronze sont similaires à ceux trouvés à Rhitsôna.

B. au IVe et IIIe s.av. J.-C.

a) à ciste (inhumation).

b) couvertes de tuiles (inhumation). Pauvres en mobilier funéraire.

Εἰκ. 19. Λεκανὶς ἐκ τοῦ Τάφου 20

Εἰκ. 20. Πήλινον ἄρμα ἔξωθεν τοῦ Τάφου 50

L'ensemble des diverses offrandes funéraires dépasse à ce jour, selon les estimations les plus modestes, quatre mille objets.

À 1500 m environ au Nord - Est, une autre nécropole d'époque hellénistique a été mise au jour.

A. ANDRIOMENOU

ΑΡΧΑΙΟΝ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΝ ΕΙΣ ΘΕΣΙΝ ΑΡΓΥΡΟΥ ΦΥΛΛΩΝ ΕΥΒΟΙΑΣ

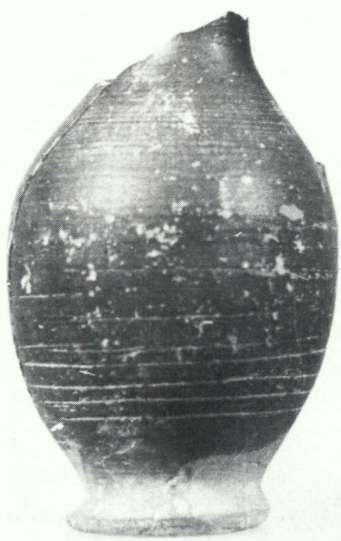
Εἰκ. 1. Ὁ κιβωτιόσχημος τάφος Ι

Λαθρανασκαφὴ γενομένη ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1974 ἐγένετο ἀφορμὴ διὰ σύντομον ἀνασκαφικὴν ἔρευναν ἀρχαίου νεκροταφείου εἰς τὴν θέσιν Ἀργυροῦ, ἀπέχουσαν περὶ τὰ 8 χιλιόμετρα ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Φύλλα. Ἡ θέσις κεῖται εἰς τὰ ἀριστερὰ τῆς ἀγροτικῆς ὁδοῦ πρὸς Καμάριον, ἐπὶ κατωφεροῦς κτήματος, περιβαλλομένου ὑπὸ πυκνῶν δασῶν.

Πρὸ δεκαετίας εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν εἶχεν εὑρεθῆ τυχαίως κατὰ τὴν ἄροσιν κιβωτιόσχημος τάφος [1], ἐκ τοῦ ὁποίου περι-

1. Ὁ τάφος ἐπληρώθη διὰ χωμάτων, προσφάτως δὲ ἀνεσκάφη πάλιν ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων, οἵτινες διενήργησαν καὶ ἄλλας τομὰς ἐντὸς τοῦ κτήματος ἄνευ ἀποτελέσματος.

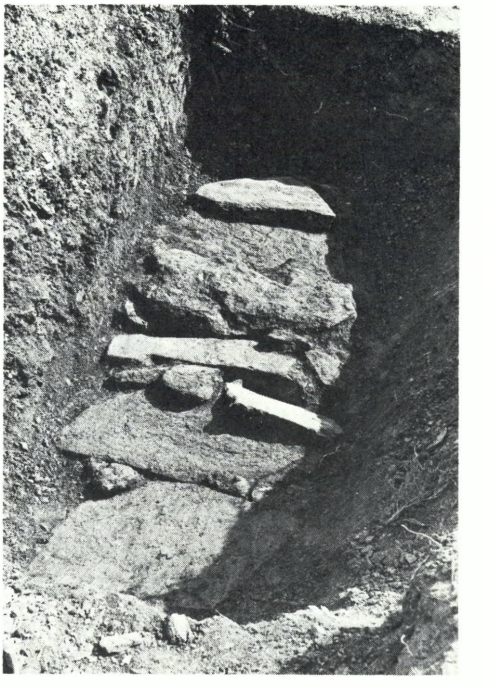
Εἰκ. 2. Ἀγγεῖον ἐκ τοῦ τάφου Ι

συνελέγησαν δύο ἀγγεῖα εὑρισκόμενα εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος. Ὁ ἀνωτέρω τάφος Ι, διαστ. 2,05 × 0,80 (εἰκ. 1) ἐκαθαρίσθη, ἐντὸς δὲ τῆς ἐπιχώσεως εὑρέθησαν τεμάχια ὀστῶν καὶ ὀλίγα γεωμετρικὰ ὄστρακα. Ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων μαρμαρίνων πλακῶν πλ. 0,10, ἀμελῶς εἰργασμένων. Ἡ καλυπτήριος μαρμαρίνη πλάξ σχηματίζει σαμαρωτὴν στέγην. Ὁ τάφος, ἐκ τῶν ἀγγείων τὰ ὁποῖα εἶχον εὑρεθῇ ἐντὸς αὐτοῦ (εἰκ. 2), δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς τοὺς πρώτους ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Εἰς τὸ ΝΔ ἄκρον τοῦ τάφου Ι εὑρέθη κατεστραμμένος κεραμοσκεπὴς τάφος ἄνευ κτερισμάτων. Ἡ ταφὴ αὕτη φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους. Βορείως καὶ ἀνατολικῶς τῶν τάφων Ι καὶ ΙΙ ἠνοίχθησαν τομαί, αἱ ὁποῖαι ἀπεκάλυψαν ἄλλας ταφάς. Ὁ τάφος IV μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Δ πρὸς Α εὑρέθη εἰς βάθος 0,70 μ., ἐκαλύπτετο δὲ διὰ πολλῶν πλακοειδῶν ἀκανονίστων λίθων (εἰκ. 3). Ἐντὸς αὐτοῦ ὑπῆρχε σκελετός (εἰκ. 4), παρὰ τοὺς πόδας τοῦ ὁποίου ἔκειτο μικρὰ ἀβαφὴς πρόχους [2], ὕψ. 0,127, ἥτις δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς τοὺς ὑστέρους ρωμαϊκοὺς ἢ παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους.

Παραπλεύρως αὐτοῦ εὑρέθη ὁ τάφος V εἰς βάθος 0,80, καλυπτόμενος ὑπὸ ἀκανονίστων λίθων, ἔχων διαστ. 1,30 × 0,70. Ἐντὸς αὐτοῦ δὲν εὑρέθη σκελετός, εἰμὴ μόνον ἀκέραιος ἀμφορίσκος [3], ὁ ὁποῖος ἐκ τοῦ χρώματος τοῦ πηλοῦ καὶ τῶν διαστάσεων θεωρεῖται σύγχρονος τῆς πρό-

Εἰκ. 3. Ὁ τάφος IV
Εἰκ. 4. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου IV

2. H. Robinson, The Athenian Agora. Pottery of the Roman Period, 1959. Ὁμοιάζει μὲ τὰ ἀγγεῖα τῆς ὁμάδος Μ (Μ364, 365), πίν. 33, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται εἰς τὸν 6ον μ. Χ. αἰῶνα.
3. H. Robinson, ἔ.ἀ. πίν. 33.

Εἰκ. 5. Ἡ παιδικὴ ταφὴ ΙΙΙ

χου τοῦ τάφου IV (6ος μ.Χ. αἰ.). Παρὰ τὸ ἀγγεῖον εὑρέθη τεμάχιον μολυβδίνου ἐλάσματος λίαν ἐφθαρμένον.

Νοτίως τοῦ τάφου Ι εὑρέθη κατεστραμμένος ὁ τάφος VI, ἐκ τοῦ ὁποίου περισυνελέγησαν τεμάχια ἀγγείου ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Βορειοανατολικῶς τῶν τάφων IV καὶ V ἐσκάφη πλαγία τομή, ὅπου ἀπεκαλύφθη ὁ τάφος ΙΙΙ. Ἐπ' αὐτοῦ εὑρέθη πλακοειδὴς λίθος ὀρθίως τοποθετημένος χρησιμεύων προφανῶς ὡς σῆμα καὶ ἀκέραιος παλαιοχριστιανικὸς λύχνος [4], ὕψ. 0,045 καὶ μήκ. 0,102 (εἰκ. 6).

4. Χρονολογεῖται εἰς τὸ β' ἥμισυ τοῦ 6ου μ. Χ. αἰῶνος. Δεικνύει ὁμοιότητα μὲ λύχνον ἐκ Ν. Ἀγχιάλου (ΑΔ 24 (1969): Χρον. πίν. 228 β), καθὼς καὶ μὲ χριστιανικοὺς λύχνους ἐκ Χαλκίδος (ΑΔ 25 (1970): Χρον. πίν. 214 α, 3). Βλ. ἐπίσης J. Perlzweig, Lamps from the Athenian Agora, 1963, No 118.

Ὁ μικρῶν διαστάσεων τάφος (εἰκ. 5), 0,90 × 0,36, ἦτο ἐκτισμένος τὰς πλευρὰς καὶ δὲν περιεῖχε σκελετόν.

Πλησίον τοῦ τάφου ΙΙΙ ἐσκάφη κυκλικὸν ὄρυγμα, διαμ. 2,50 μ., τὸ ὁποῖον ἦτο πλῆρες λίθων, μέχρι βάθους 0,90. Εἰς τὴν ἀνατολικήν του πλευρὰν ἐφάνη στρῶμα πυρᾶς εἰς βάθ. 0,50 καὶ εἰς τὴν νοτίαν τὸ ἄκρον ἑνὸς τάφου. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν συνεχίσθη εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο λόγῳ ἐξαντλήσεως τῆς πιστώσεως.

Εἷς ἄλλος τάφος (VII) ἐφάνη ΝΑ τοῦ κυκλικοῦ ὀρύγματος, σχεδὸν κατεστραμμένος. Ἐντὸς αὐτοῦ εὑρέθη τὸ κάτω ἥμισυ ἀγγείου ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἀρκετοὶ ἄλλοι τάφοι ἐνετοπίσθησαν κατὰ τὴν διάνοιξιν δύο τομῶν, αἱ ὁποῖαι ἠνοίχθησαν ΝΑ τοῦ τάφου Ι. Πλῆθος ὀστράκων καὶ καλυπτηρίων κεράμων διακρίνεται εἰς μεγάλην ἔκτασιν ἐντὸς τοῦ κτήματος. Ἀποδεικνύεται οὕτω ὅτι εὑρισκόμεθα πρὸ ἐκτεταμένου νεκροταφείου, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιήθη τουλάχιστον ἀπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς μέχρι τῆς πρωίμου βυζαντινῆς περιόδου. Ἐὰν δὲν εἶναι τυχαία ἡ ἀνεύρεσις γεωμετρικῶν ὀστράκων παρὰ τὸν τάφον Ι, πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν ἐνταῦθα τὸ κλασσικὸν καὶ προκλασσικὸν νεκροταφεῖον τῆς περιοχῆς. Τάφοι σεσυλημένοι ὑπάρχουν εἰς μίαν θέσιν 200 μ. νοτίως τῆς παρούσης.

Ἡ ὕπαρξις ἀρχαίου νεκροταφείου εἰς μίαν τόσον ἀπομεμακρυσμένην καὶ ἐπὶ τῶν ὀρέων εὑρισκομένην περιοχὴν ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν. Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ νεκροταφείου, εἰς τὴν θέσιν Κομματάκια, ἐπεσημάνθησαν λείψανα ἀρχαίων κτηρίων καὶ ἄφθονα ὄστρακα χρονολογούμενα εἰς τὴν κλασσικὴν καὶ ἑλληνιστικὴν ἐποχήν. Πιθανῶς πρόκειται περὶ τοῦ ζητουμένου ἀρχαίου

συνοικισμοῦ τῆς περιοχῆς, ὅστις δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε σχέσιν τινὰ μὲ τὴν ἀρχαίαν πόλιν τῆς Ἐρετρίας, ἐξ ἧς ἀπέχει ὀλίγα μόνον χιλιόμετρα πρὸς τὰ ΒΔ.

ΑΔ. Α. ΣΑΜΨΩΝ

AN ANCIENT NECROPOLIS AT PHYLLA IN EUBOEA

The excavation undertaken in winter 1974 at a mountainous locality near the village Phylla, twenty kilometres east of Chalkis, uncovered an ancient necropolis. Seven tombs were excavated, including one covered with marble slabs and dating from the early Roman period.

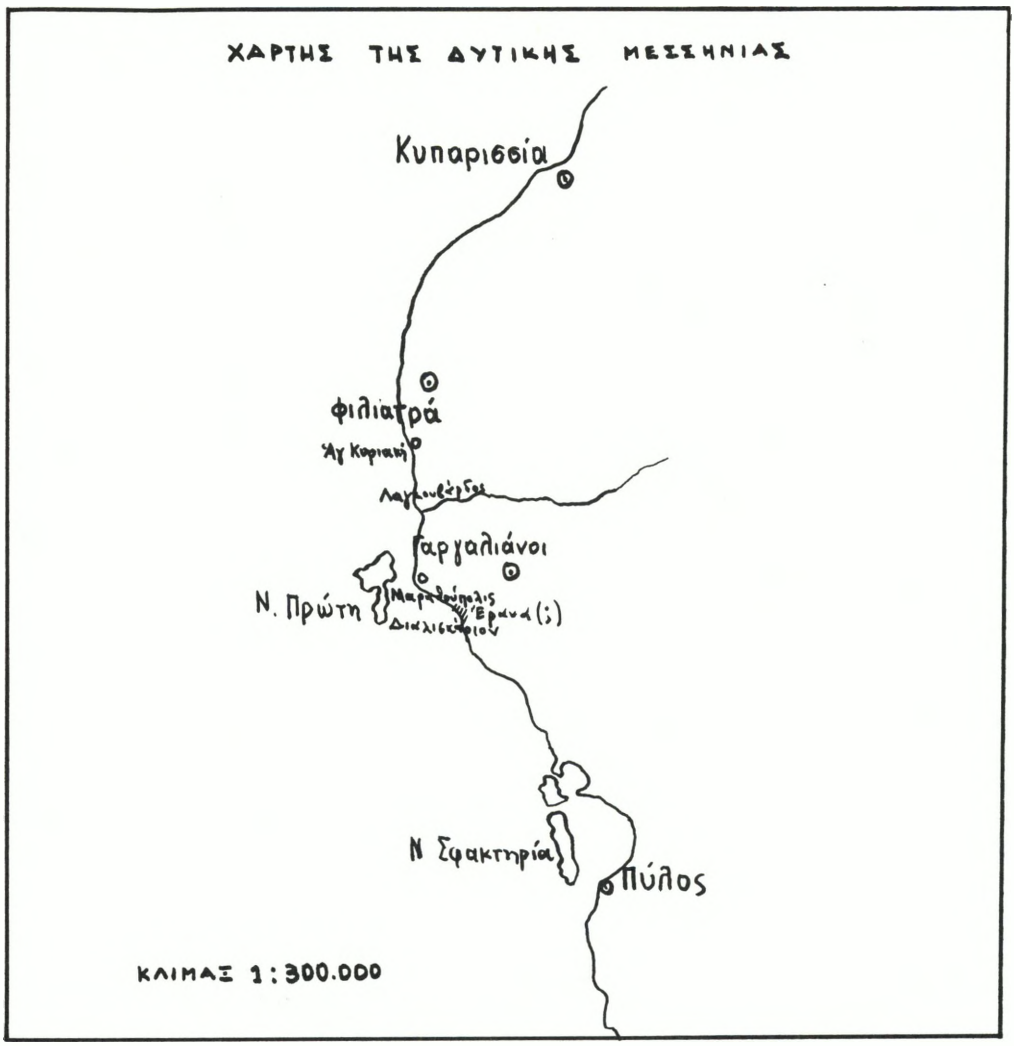
The cemetery was in use until Early Christian times. Many of the tombs are dated to the 6th century A.D.

Remains of walls, tiles and sherds of the Classical and Hellenistic periods were found nearby. They apparently belong to the ancient settlement, which was probably connected with Eretria lying some kilometres to the S.E. of the site.

A. SAMPSON

Εἰκ. 6. Παλαιοχριστιανικὸς λύχνος

Σχέδ. 1

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΙ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΡΑΝΗΣ

Ἡ πλήρης ἔλλειψις ἐπιγραφικῆς μαρτυρίας ὁδηγεῖ πολλοὺς μελετητὰς εἰς διαφωνίαν περὶ τὸν καθορισμὸν τῆς ἐν τῇ Δ. Μεσσηνίᾳ ἀρχαίας πόλεως Ἐράνης.

Ὁ Στράβων εἰς τὰ Γεωγραφικά του ἀναφέρει τὰ ἑξῆς περὶ αὐτῆς:

«Ἐφεξῆς δ' οὖν τῷ Κυπαρισσήεντι ἐπὶ τὴν Μεσσηνιακὴν Πύλον παραπλέοντι καὶ τὸ Κορυφάσιον ἥ τε Ἔρανά ἐστιν, ἣν τινες οὐκ εὖ Ἀρήνην νομίζουσιν κεκλῆσθαι πρότερον ὁμωνύμως τῇ Πυλιακῇ, καὶ ἡ ἄκρα Πλαταμώδης, ἀφ' ἧς ἐπὶ τὸ Κορυφάσιον καὶ τὴν νῦν καλουμένην Πύλον ἑκατόν εἰσι στάδιοι» (Βιβλ. 8. 3. 23. C 348) καὶ ἐν τῷ ἰδίῳ βιβλίῳ: «Πλησίον δὲ τῆς Κορώνης κατὰ μέ-

Εἰκ. 1. Βάσεις κιόνων πρὸ τῆς οἰκίας Τσιρώνη

σον πως τὸν κόλπον ὁ Παμισὸς ποταμὸς ἐκβάλλει, ταύτην μὲν ἐν δεξιᾷ ἔχων καὶ τὰς ἑξῆς, ὧν εἰσὶν ἔσχαται πρὸς δύσιν Πύλος καὶ Κυπαρισσία· μέση δὲ τούτων Ἔρανα . . . . » (Βιβλ. 8. 4. 6. C 361).

Ἐκ τῶν χωρίων τούτων ἀγόμενοι ἔνιοι περιηγηταὶ καὶ γεωγράφοι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος τοποθετοῦν τὴν ἀρχαίαν Ἔραναν εἰς διαφόρους θέσεις τῆς μεταξὺ Κυπαρισσίας καὶ Πύλου παραλίου περιοχῆς.

Οὕτω ὁ Γάλλος περιηγητὴς Fr. Pouqueville [1] καὶ ὁ Ἄγγλος τοπογράφος W. M. Leake [2] τοποθετοῦν τὴν ἀρχαίαν Ἔραναν παρὰ τὴν σημερινὴν κωμόπολιν

1. Voyage de la Grèce (VI, 23, 2e éd.) Paris 1827.

2. Travels in the Morea, London 1830.

Εἰκ. 2.
Τμήματα μονολιθικῶν ἀρραβδώτων κιόνων πρὸ τῆς οἰκίας Τσιρώνη

τῶν Φιλιατρῶν, εἰς ἣν ὅμως οὐδὲν εἰσέτι λείψανον ἀρχαίας ζωῆς ἀπεκαλύφθη.

Ὁ Γερμανὸς ἀρχαιολόγος H. C. Lolling [3] θέλει, ὡς θέσιν τῆς ἀρχαίας Ἐράνης τὴν Ἁγίαν Κυριακήν, ἥτις εἶναι ἐπίνειον τῶν Φιλιατρῶν καὶ εὑρίσκεται

3. Geographie und Geschichte des griechischen Altertums I εἰς Müller, Handbuch der klassischen Altertums - Wissenschaft III, 189, München 1889.

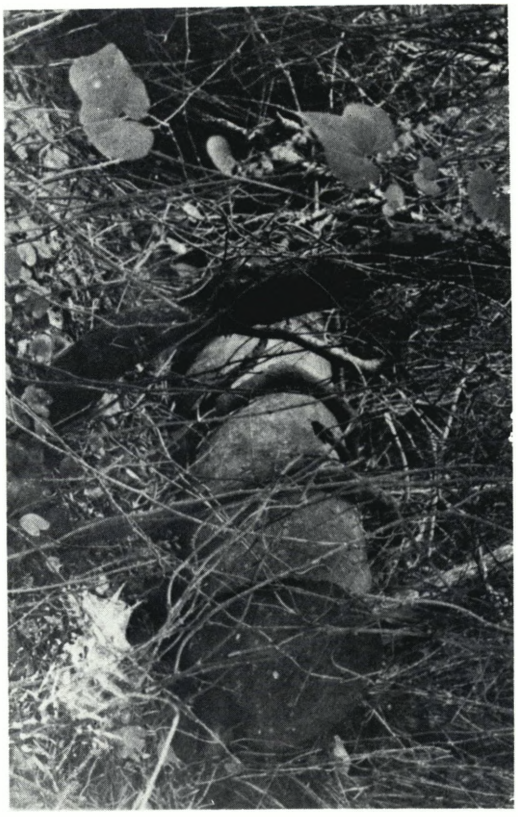

Εἰκ. 3.
Ἀρράβδωτος μονολιθικὸς κίων ἐγγὺς τῆς οἰκίας Τσιρώνη

4 χλμ. νοτίως τούτων. Ἡ ἐν ἔτει ὅμως 1960 διενεργηθεῖσα εἰς Ἁγίαν Κυριακὴν ἀνασκαφὴ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Δημ. Πάλλα οὐδὲν ἱκανὸν στοιχεῖον παρέσχε πρὸς ἐδραίωσιν τῆς θεωρίας τοῦ Lolling. Τὸ ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς ἀποκαλυφθὲν ἀρχαῖον κτίσμα (βαλανεῖον) χρονολογεῖται εἰς τοὺς ὑστερορρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ πιθανώτατα ἀνήκει εἰς οἰκισμόν τινα τῆς Ἐράνης [4].

Τρία χιλιόμετρα νοτίως τῆς Ἁγίας Κυριακῆς καὶ ἐγγὺς τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ Λαγγουβάρδου (ἰδὲ χάρτην εἰς σχέδ. 1) εἰς τὴν θέσιν Ὄρντινες

4. Τὸ Ἔργον τῆς Α. Ε. κατὰ τὸ 1960, σελ. 141 - 145, Ἀθῆναι 1960.

Εἰκ. 4. Ἕτερος ἀρράβδωτος μονολιθικὸς κίων ἐγγὺς τῆς οἰκίας Τσιρώνη

Εἰκ. 5. Ὑστερορρωμαϊκὸν ἰωνικὸν κιονόκρανον πρὸ τῆς οἰκίας Τσιρώνη

Εἰκ. 6.
Οἱ Δ τῆς οἰκίας Τσιρώνη σεσυλημένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι

ὑφίστανται σήμερον ἀρχαῖα λείψανα τῶν προϊστορικῶν καὶ ἱστορικῶν χρόνων[5].

Πλεῖστοι ἀρχαιολόγοι καὶ μελετηταὶ ὡς οἱ Γερμανοὶ E. Curtius[6], Car. Müller[7],

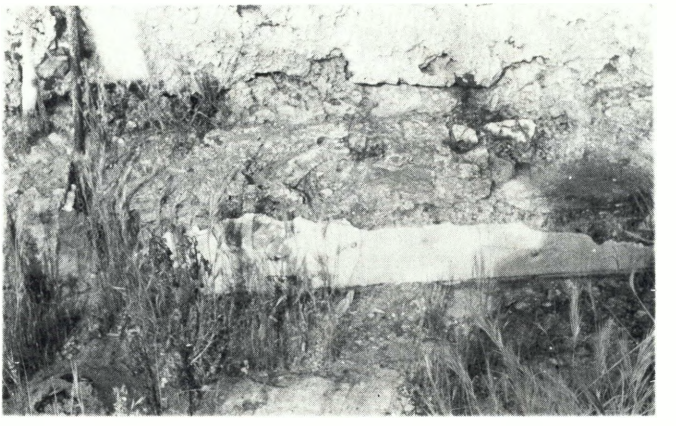
5. W. A. McDonald and R. H. Simpson « Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese », AJA 65 (1961) 236.

6. Der Peloponnes, II, 183, Gotha 1852.

7. Strabonis Geographicorum tabulae, σελ. 800 καὶ χάρτης VIII Hellas Peloponnesus, Paris MDCCCLVIII.

Εἰκ. 7. Τὸ ἀρχαῖον οἰκοδόμημα ἐφ' οὗ ᾠκοδομήθη σύγχρονος οἰκία

Εἰκ. 8.
Τμῆμα τῆς ἐσωτερικῆς μαρμαρίνης ἐπενδύσεως τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομήματος

C. Bursian [8], A. Philippson [9] καὶ ὁ Σκῶτος J. G. Frazer [10] θεωροῦν τὰ ἐν τῇ θέσει Ὄρντινες ἀρχαῖα λείψανα, ὡς τοιαῦτα τῆς ἀρχαίας Ἐράνης.

8. Geographie von Griechenland, II 178, καὶ Karten von Griechenland, Leipzig 1872.

9. Die griechischen Landschaften, III, Der Peloponnes 2, 379, Frankfurt 1959.

10. Frazer, Pausanias's Description of Greece, τ. III, 462, London 1898.

Εἰκ. 9. Τὸ μωσαϊκὸν τοῦ Ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος

Διάφορον γνώμην πρὸς τοὺς προαναφερθέντας μελετητὰς ἔχει ὁ Mattias Natan Valmin [11]. Ὁ μέγας οὗτος ἐρευνητὴς τῆς Μεσσηνίας μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι, πλὴν τῶν ἄλλων περιοχῶν, ἐπεσκέφθη καὶ τὴν Ἁγίαν Κυριακήν, τὴν ὁποίαν ἀπέκλεισεν ὡς θέσιν τῆς ἀρχαίας Ἐράνης. Ἀκολούθως, λόγῳ τῶν πτωχῶν ἀρχαίων λειψάνων ἐν τῇ θέσει Ὄρντινες, δὲν ἐπεσκέφθη ταύτην καὶ κατῆλθεν ἓξι χλμ. νοτίως τῆς Ἁγίας Κυριακῆς, εἰς τὸ Διαλισκάριον. Ἀφοῦ ἐμελέτησε τὰς ὑπαρχούσας ἐκεῖ ἀρχαιότητας κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα: «Ἔχω καταλήξει νὰ βλέπω εἰς τὰ ἐν Διαλισκαρίῳ ἐρείπια τὴν ἀρχαίαν πόλιν Ἔραναν» [12].

Κατὰ μῆνα Ἰούνιον τοῦ 1974 ἐπεσκέφθημεν καὶ ἡμεῖς τὸ Διαλισκάριον πρὸς αὐτοψίαν τῶν ὑπὸ τοῦ Valmin περιγραφομένων ἀρχαιοτήτων.

Κατὰ τὴν γενομένην ὑφ' ἡμῶν αὐτοψίαν διεπιστώθη ὅτι τὸ σύνολον τῶν ἀρχαίων λειψάνων, τῶν μὴ ἐξαφανισθέντων ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τῆς γεωργίας εἰς τὴν περιοχὴν ἢ ἄλλης τινὸς αἰτίας, εὑρίσκεται ἐγγὺς καὶ πέριξ τῆς ἐξοχικῆς οἰκίας τοῦ κ. Τσιρώνη. Οὕτω πρὸ αὐτῆς σώζονται βάσεις ἰωνικῶν κιόνων, τρεῖς μονολιθικοὶ ἀρράβδωτοι κίονες καὶ ἓν ἰωνικὸν κιονόκρανον, φέρον εἰς τὸ προσκεφάλαιον διακόσμησιν ἐκ δέσμης φύλλων δάφνης (εἰκ. 1 - 5). Εἴκοσι μέτρα

11. Études topographiques sur la Messénie ancienne, σελ. 137 - 141, Lund 1930.

12. Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα καταλήγει καὶ ὁ ἐπίτ. Γυμνασιάρχης Σωτ. Λυριτζῆς εἰς τὸ φιλολογικόν του ἔργον, Περὶ τῆς ἀρχαίας Ἐράνης, Πλάτων, ΚΑ (1969) σελ. 152 - 180.

Εἰκ. 10. Ἑτέρα σύγχρονος οἰκία οἰκοδομηθεῖσα ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἀρχαίου οἰκοδομήματος

νοτιοδυτικῶς τῆς ἐν λόγῳ οἰκίας ὑπάρχει νεκροταφεῖον ἐξ εἴκοσι περίπου σεσυλημένων κιβωτιοσχήμων τάφων (εἰκ. 6). Οὗτοι εἶναι λαξευμένοι ἐντὸς βράχου καὶ αἱ διαστάσεις των εἶναι 0,50 × 0,50 × 1.65 ἕως 2.10 μ. Ὁ προσανατολισμὸς τῶν τάφων εἶναι ἀπὸ Α πρὸς Δ, τὰ δὲ χείλη των εἶναι καταλλήλως κατειργασμένα διὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν ἐκ πωρολίθου καλυπτηρίων πλακῶν. Ἑκατὸν μέτρα Α τῆς οἰκίας Τσιρώνη, μία ἄλλη σύγχρονος ἐξοχικὴ οἰκία ᾠκοδομήθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἀρχαίου οἰκοδομήματος (εἰκ. 7). Τὸ ἐν λόγῳ οἰκοδόμημα, ὡς μαρτυροῦν τὰ θεμέλια τῶν ὑπαρχόντων τοίχων, ἐχρησιμοποιήθη κατὰ δύο χρονικὰς περιόδους, τὴν Ἑλληνιστικὴν καὶ τὴν Ρωμαϊκήν. Οἱ τοῖχοι τοῦ ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος ἐσωτερικῶς φέρουν μαρμαρίνην ἐπένδυσιν. Μαρμαρίνην ἐπίστρωσιν φέρει ὡσαύτως καὶ τὸ δάπεδον αὐτοῦ (εἰκ. 8). Ἀντιθέτως τὸ δάπεδον τοῦ ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος καλύπτεται διὰ μωσαϊκοῦ ἐκ μικρῶν τεχνητῶν λευκῶν ψηφίδων. Εἰς τὸ μέσον κοσμεῖται διὰ πολυφύλλου ἐσχηματοποιημένου ρόδακος ἐντὸς κύκλου κοσμουμένου διὰ πλοχμοῦ. Ὁ κύκλος εἶναι ἐγγεγραμμένος εἰς τετράγωνον (εἰκ. 9). Τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι σχεδὸν ὅμοιον πρὸς τὸ ὑπὸ τῆς κ. Χωρέμη ἀποκαλυφθὲν εἰς Ἐρέτριαν (πρβλ. ΑΑΑ V (1972), σελ. 226, εἰκ. 1, σχέδ. 1).

Εἰς ἀπόστασιν 100 μ. ΒΑ τῆς οἰκίας ἔνθα τὸ μωσαϊκόν, εὑρίσκεται ἕτερον ἀρχαῖον κτίσμα, ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ὁποίου σήμερον ὑπάρχει σύγχρονος οἰκία (εἰκ. 10). Ὄπισθεν τῆς οἰκίας ταύτης εὑρίσκεται νεκροταφεῖον ἐκ τριάκοντα περίπου λαξευμένων ἐντὸς βρά-

Εἰκ. 11. Κιβωτιόσχημοι τάφοι τοῦ Α νεκροταφείου τῆς πόλεως

χου κιβωτιοσχήμων τάφων, ὁμοίων πρὸς τοὺς προαναφερθέντας καὶ ἁπάντων σεσυλημένων (εἰκ. 11).

Πλὴν τῶν ὡς ἄνω ἀρχαίων λειψάνων ὑφίστανται καὶ ἄλλα τοιαῦτα, εἰς ἄλλας θέσεις περὶ τὸ Διαλισκάριον, τὰ ὁποῖα δυστυχῶς δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἐπισκεφθῶμεν. Πάντως εἰς ἀκτῖνα 500 καὶ πλέον μέτρων περὶ τὸ Διαλισκάριον ἡ περιοχὴ βρίθει θραυσμάτων ἀγγείων (ὀστράκων), κυρίως ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἐρειπίων οἰκοδομημάτων.

Ἐκ τῆς πληθύος ταύτης τῶν ἐν Διαλισκαρίῳ ἀρχαίων λειψάνων, τῶν εὑρισκομένων σχεδὸν εἰς τὸ μέσον τῆς ἀποστάσεως μεταξὺ Πύλου καὶ Κυπαρισσίας καὶ συμφωνούντων οὕτω μὲ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Στράβωνος, δύναταί πως νὰ στηριχθῇ ἡ θεωρία τοῦ Valmin.

Τὴν ὁριστικὴν ὅμως λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς θέσεως τῆς ἀρχαίας Ἐράνης θὰ δώσῃ ἡ ἐξ ἀνασκαφῆς ἢ τυχαία ἀνεύρεσις ἐπιγραφικοῦ ἢ ἄλλου τινὸς ἀποδεικτικοῦ στοιχείου περὶ αὐτῆς. Βέβαιον εἶναι μόνον ὅτι τὰ ἐν Διαλισκαρίῳ ἀρχαῖα ἐρείπια ἀποτελοῦν τὸ κέντρον ἂν μὴ τῆς ἀρχαίας Ἐράνης, πόλεώς τινος ἄλλης, ἀγνώστου εἰς ἡμᾶς καὶ ἀκμασάσης κυρίως κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ ρωμαϊκὴν περίοδον.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

INFORMAZIONI SU ERANA ANTICA

Il fatto che non sono ancora state trovate insegne, relative a Erana antica procura grandi problemi nel determinare la sua posizione precisa. Strabon ne parla due volte e molti studiosi la collocano in vari punti della zona marina tra Pylos e Kyparissia. Alcuni di essi la collocano a Filiatrà (Fr. Pouqueville, W. M. Leake), altri a Santa Kyriaki (H. C. Lolling) ed altri allo sbocco del fiume Laguvardo (E. Curtius, Carl Müller, C. Bursian, A. Philippson, Frazer). Mattias Natan Valmin la colloca presso Dialiscarion. Questo sembra aver ragione più degli altri. Oggi si trovano ancora a Dialiscarion delle tombe antiche, ruderi di edifici antichi, mosaici, parti architettoniche e una grande quantità di frammenti di vasi.

LAZAROS COLONAS

PREHISTORIC SETTLEMENT OF SERVIA

(West Macedonia) Excavations 1973

The 1973 season, which was also the last, since the site has now finally disappeared beneath the waters of the new Haliakmon barrage, was by far the most successful of the three recent campaigns [1]. Although tantalizing questions will now remain for ever unanswered, important new information was obtained about houses and pottery of the Middle and Late Neolithic periods.

Another fortnight or three weeks of excavation would have been profitable indeed, but we are grateful for the results achieved, and would like to express our deep gratitude to the institutions which made these possible. These are : The Greek Archaeological Service; The British Academy; The British School at Athens; The Marc Fitch Fund; The Craven Fund; and The Russell Trust.

A large section exposed by the works in connection with the new bridge across the Haliakmon confirmed that the whole settlement was destroyed by fire towards the end of the Middle Neolithic Period. This burnt level provided the most striking discoveries in an isolated trial trench, which encountered a semi - basement room with its contents still *in situ*. Although time did not allow this to be completely excavated, it was possible to expose the whole length (ca. 7.5 m.) and about 2 metres of the width (fig. 1).

1. See AAA V (1972) 27 - 34 and VI (1973) 419 - 426, for reports on the first and second seasons' work.

Fig. 1. Burnt *M. N.* basement

The fierce destruction fire baked the floor and the lower parts of the walls so that details of the construction were very clear. The room was cut down into the surrounding earth to a depth of 0.5 m., and the walls, which were formed of closely - set posts plastered

Fig. 2. *M. N.* collared-necked jar, from burnt basement

with mud, were set against the cut face. Many of the posts had been split or shaped into narrow planks while others were simply small branches

Fig. 3. *M. N.* mug, from burnt basement

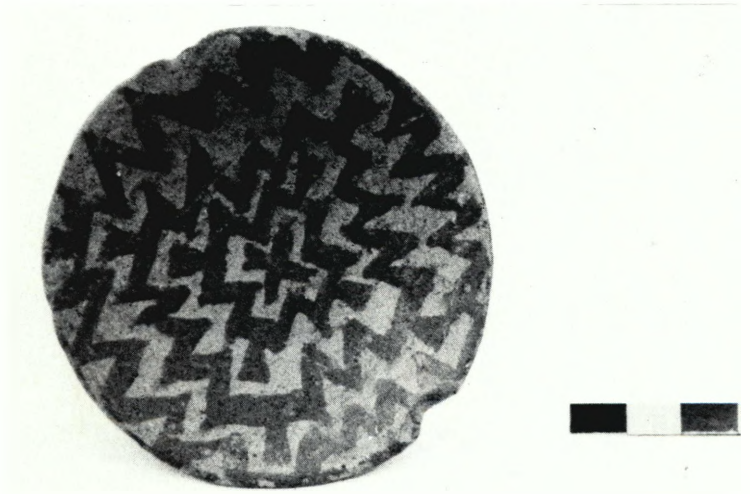

complete with the bark. Horizontal ties of wood were also identified but these do not appear to have been interwoven with the uprights. Large posts had been set in the floor in pits to support the roof or upper structures, but these had burnt out leaving cavities up to 1 m. deep. One row was included in the excavated area but this was too narrow to show whether there was a double row of roof supports, as discovered in another Middle Neolithic house excavated on the site. Revetting posts reinforced the walls and others seemed to indicate two or three internal partitions. In one corner a block of fallen clay suggested the collapse of part of an upper floor.

The finds in this room also implied the presence of an upper storey. On the trodden clay floor were storage vessels and jars (fig. 2) as well as grinding stones and pounders. Around these were heaps of carbonised wheat, lentils and vetch. In the thick débris above were a number of small vessels including a fine mug (fig. 3) and a miniature fruitstand (figs. 4-5) in the typical « Sesklo » red-on-cream ware, and a variety of small objects: shell and stone bracelets and pendants (fig. 6), spindlewhorls and unbaked clay balls and cylinders.

In the main excavated area, the corner of a similar burnt basement was uncovered, and a fine pedestal bowl was found nearby, but apparently outside this house (fig. 7). Earlier, unburnt, basement rooms were recognised in the same area. Dr. Theocharis' excavation at the Neolithic site of Nea Makri in Attica provided evi-

Figs. 4 and 5. *M. N.* miniature fruitstand with cut - out pedestal, from burnt basement

dence of a similar building technique [2] while he reports similar features in Aceramic levels at Sesklo, Argissa and Souphli in Thessaly [3].

The *E.N.* site was systematically explored over an area of more than 100 m [2]. A large cobbled yard was discovered only a few centimetres below the ploughsoil but the only traces of structures identified were a number of post - holes on the southern edge of the cobbling which could not be followed up in the available time. Pottery, bone and other small objects, such as clay spools, were recovered in far larger quantities than from any comparable part of the main site.

2. AM 71 (1956) 4.

3. D.R. Theocharis : Neolithic Greece (Athens 1974) 35 : for Souphli see Thessalika 1, 84.

Fig. 6. Small ornaments from burnt basement: stone pendant and bracelet fragments (top centre and left); shell pendant and bracelet fragments (bottom centre and right)

A series of pits on the northern edge of the courtyard should provide material of two earlier stages of occupation, but it is too early to say whether this distinction will be apparent in the pottery.

The *E.N.* pottery, although its sheer quantity seems to demand an occupation of some length, is remarkably uniform from start to finish. The fine pottery is dominated by red-slipped and cream to buff monochrome wares, and the commonest form of decoration is the mottling produced by firing variations, comparable to the « Rainbow » and « Buntpoliert » wares found elsewhere. Painted sherds are rare and those with a surface rusticated by nail-impressions rarer still; when found, however, they are accompanied

Fig. 7. *M.N.* pedestal bowl

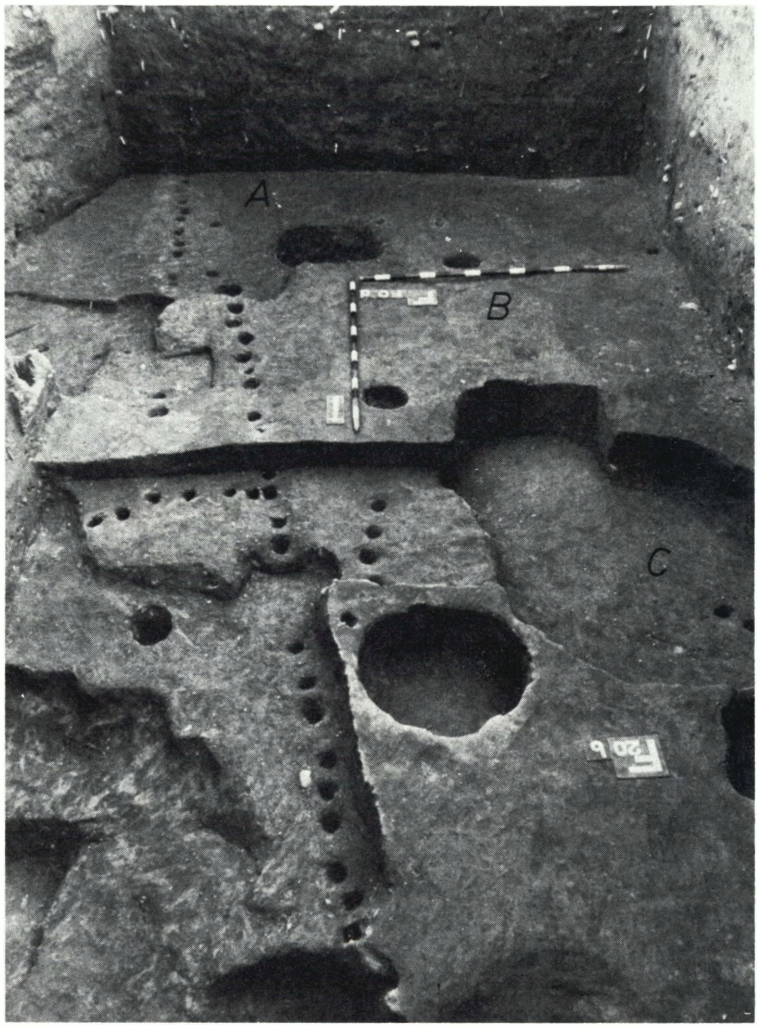

Fig. 8. *M. N.* post - framed houses from the earliest building phase, from N. showing bedding trenches (see especially top left, A), post - pits from these (at B, unexcavated) and later houses, and the outline of a *L. N.* pit, C

by the painted pottery. Among the numbers of hemispherical bowls and globular jars typical of this period everywhere, a few oval vessels, square 'altars' or tables on legs, and one fragment of an unusual anthropomorphic pot provided welcome variety.

Excavation of the two remaining trenches of the main area was completed, making a total area of over 100 m^2 which has been excavated to virgin soil. The plan of the earliest *M.N.* structures has been extended to the south - east (fig. 8) [4] and no less

4. C. f. AAA VI (1973) 420 fig. 1.

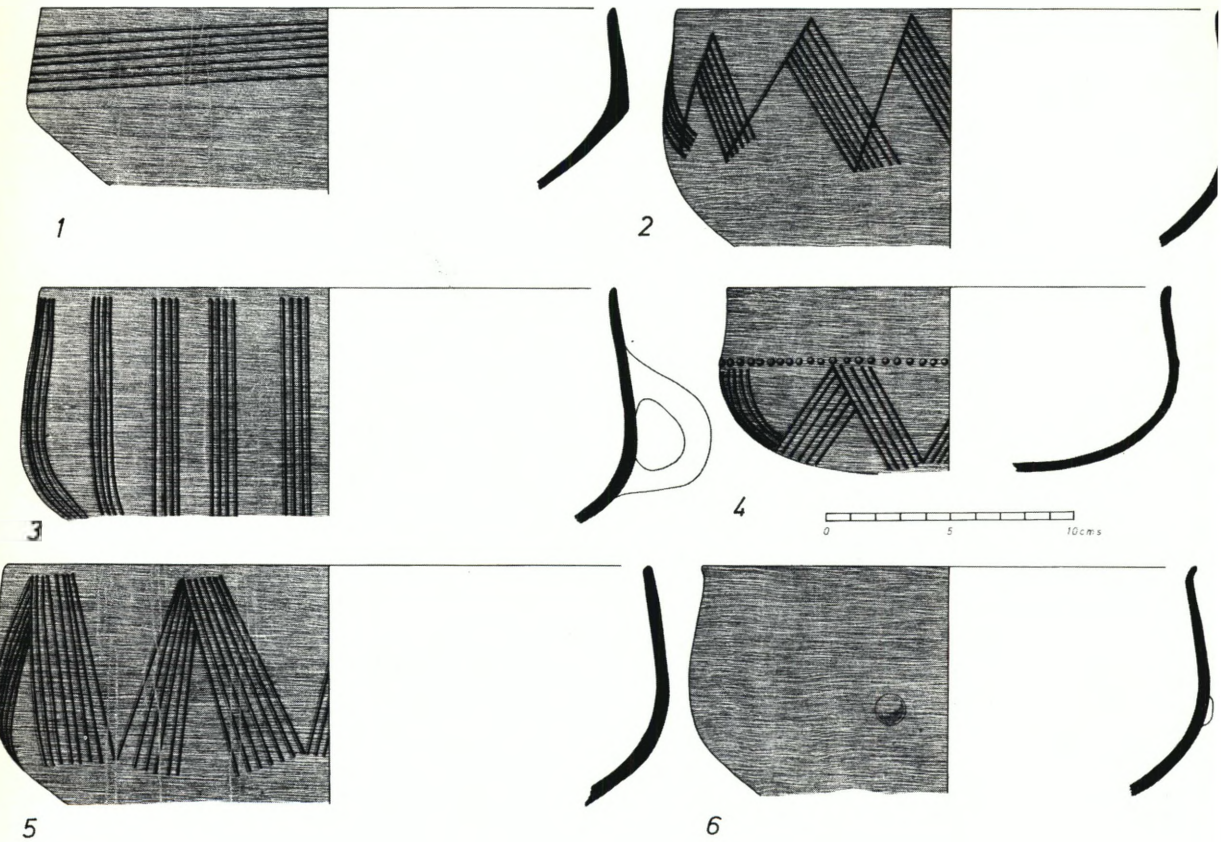

Fig. 9. 1 - 6 *L. N.* black burnished bowls with ripple decoration from yard areas

than eleven successive structures were planned during the excavation in these two trenches while many others were identified which were too fragmentary to form a coherent plan. Rebuilding was frequent and it is estimated that eight buildings accounted for the accumulation of ca. 0.5 m. of earth above the *M.N.* destruction. For the first time *M.N.* structures were recognised which post date the destruction. No stratigraphic break could be observed between the *M.N.* and *L.N.* levels.

The indications provided by the larger area now uncovered on the whole confirm the description of the structures given in the preliminary report for the 1972 season [5]. To that description can be added the almost universal use of bedding trenches for the wall timbers and of big post - pits for the central roof supports particularly in the Middle Neolithic period. Double rows of stakes were in some cases packed with stones, but no stone

5. AAA VI (1973) 420 - 422.

Fig. 10. *L. N.* sherds: α) bowl, with black decoration on red ground; b) jar handle, with matt-red decoration on cream ground; c) jar, with black and white decoration on brown ground; d) rim sherd, with black and red decoration on cream ground; e) rim sherd, with black decoration on red ground; f) jar (?), with white filled pointillee decoration on black ground

foundations were in fact ever found. Apart from two instances in which logs or planks were used, floors of any kind were hard to distinguish. Bottle-shaped pits, of uncertain purpose, are characteristic of the Late Neolithic period, as in Thessaly [6].

While excavating *L.N.* yard levels to the south and west of the main trenches, it was shown that the large ditches attributed to the earlier phase of the *E.B.A.* on this site, belonged to two or more phases. They do not form a single defensive circuit as we originally supposed, but on the inadequate evidence in our possession perhaps form separate subcircular enclosures. No contemporary deposits could be found at the level from which the ditches must have been dug, which suggests terracing by the builders of the later *E.B.A.* houses.

6. E. g. Arapi Maghoula: Vl. Milojčić: Hauptergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953 - 1958, 25.

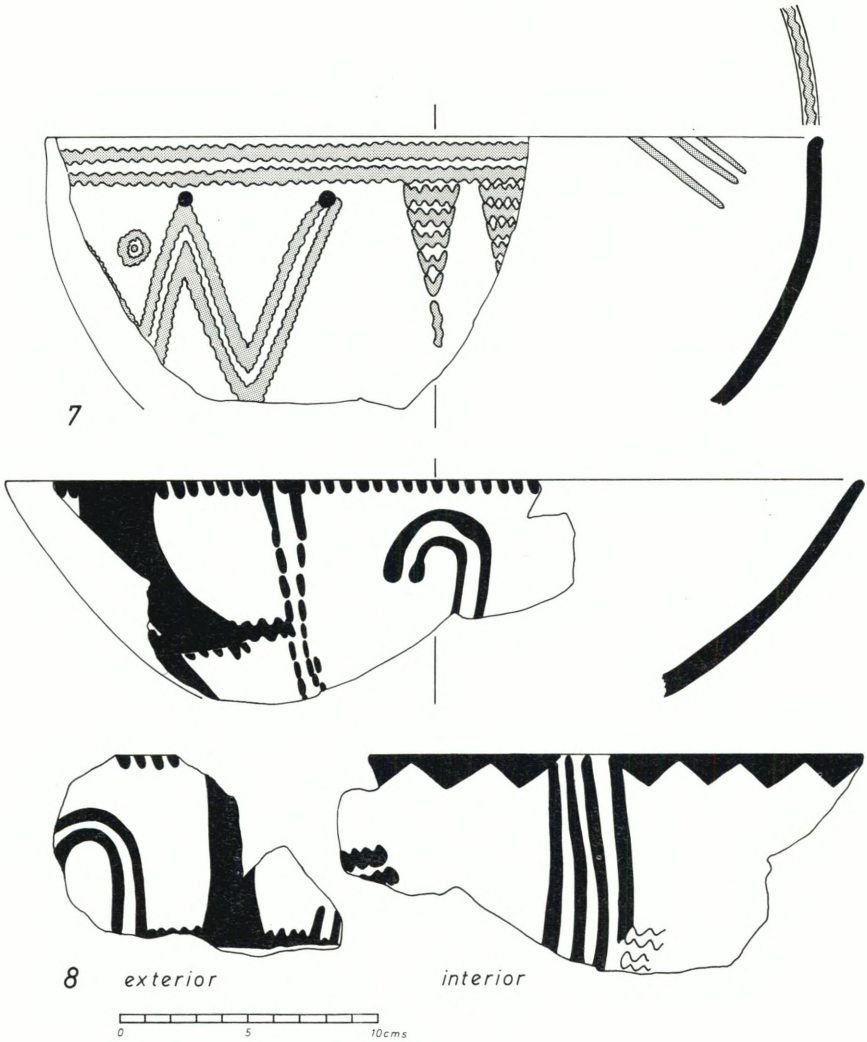

Fig. 11. 7. *L.N.* bowl in red fabric decorated with black paint and fugitive paint. 8. *L. N.* bowl in dark red fabric with decoration in black paint and fugitive paint inside and out

The *L.N.* yard areas themselves were immediately recognisable from the abundance of sherds and other débris and provided a much greater quantity of good *L.N.* pottery than the areas investigated in previous seasons' work. In particular, a variety of restorable black burnished bowls with ripple decoration was obtained (fig. 9)[7]. House interiors on the other hand were kept scrupulously clean. The range of rarer types of *L.N.* painted and polychrome pottery has also been increased by

7. Figs. 9, 11 and 12 were prepared by Diana Wardle.

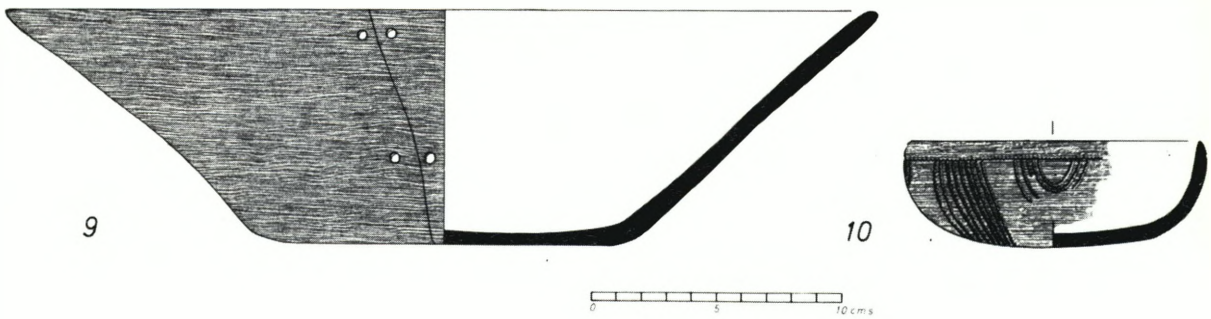

Fig. 12. 9. *L. N.* black burnished bowl. 10. *L. N.* brown burnished bowl with stamped or roller - impressed decoration and white paste fill

finds in the bottle - shaped pits already mentioned and these are illustrated here with other pieces of interest from the previous seasons' work (f i g s. 10 - 12).

It will be of great interest to study the larger amounts of well - stratified *M.N.* and *L.N.* pottery in detail and to discover if the sequence at Servia resembles that of the Thessalian pottery. Apart from the rich deposit in the burnt *M.N.* basement and the prolific *L.N.* yard levels, there were a number of other finds of individual interest, including a complete *E.B.A.* lid, a curious 'pintadera' and a sherd resembling *E.H. II* dark - on - light pottery in the same levels. Features reminiscent of East Macedonia noted for the first time this year include a fine 'triangular' figurine head (f i g. 13) and black - on - red pottery. The most perplexing find was a fragment of Megarian bowl securely stratified below the *L.N.* beam floor !

Valuable samples of botanical material, and animal and fish bones were recovered by processing limited amounts of excavated earth with a froth - flotation apparatus [8]. This ma-

8. Designed and constructed by A. J. Legge of the Dept. of Archaeology and Anthropology of the University of Cambridge. For a full account of the method see H. N. Jarman, A. J. Legge and J. A. Charles : 'Retrieval of plant remains from archaeological sites by froth flotation' in E. S. Higgs (Ed.) Papers in Economic Prehistory.

Fig. 13. Figurine of East Macedonian type from *L. N.* levels

terial will provide evidence about the economy of the settlement at different periods, particularly the Early Neolithic, and incidentally includes sufficient carbon fragments to permit C^{14} dates to be obtained for levels from which carbon samples could not have been collected manually.

The preliminary study of obsidian from the *L.N.* levels has been carried out by Dr. Aspinall of the Physics Department of Bradford University, using the neutron activation method. This analysis showed that four of the six samples submitted come from sites A and D on Melos, while the remaining two, which are visually indistinguishable from the Melian samples, do not come from any known source.

K. RHOMIOPOULOU — C. RIDLEY

ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΙΣ ΑΝΑΓΛΥΦΟΥ ΠΛΑΚΟΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν ἐκτίθεται ἡ ὑπ' ἀριθ. ΒΜ 1066/286 ἀνάγλυφος μαρμαρίνη πλάξ (διαστ. 1,25 × 0,64), ἀνήκουσα ἄλλοτε εἰς τὴν συλλογὴν τῆς Ροτόντας Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία καὶ ἐδημοσιεύθη παλαιότερον μὲν ὑπὸ τῶν N. Kondakov[1] καὶ Chr. Zervos[2], τελευταίως δὲ ὑπὸ τοῦ A. Grabar[3] (εἰκ. 1, ἀριστερά).

Ἡ πλάξ εἶναι ἀποκεκρουμένη κατὰ τὸ πλαίσιον τῆς ἀριστερᾶς παρειᾶς καὶ ἐλλιπὴς κατὰ σημαντικὸν τμῆμα τῆς δεξιᾶς καθέτου πλευρᾶς. Ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως, ἐντὸς δύο ἐπαλλήλων ἐκ τριμεροῦς ταινίας ὀρθογωνίων πλαισίων συνδεομένων διὰ κόμβων, τὸν ἄξονα τῆς ἀναγλύφου συνθέσεως κατέχει σταυρός[4], στηριζόμενος ἐπὶ τριβάθμου βάσεως. Ἐξ αὐτῆς φύονται δύο δισχιδεῖς κληματίδες, μὲ φύλλα ἐν εἴδει ἀνθεμίου, αἱ ὁποῖαι περιπλεκόμεναι καλύπτουν ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τῆς πλακός. Μεταξὺ τῶν βλαστῶν τῆς ἀμπέλου εἰκονίζονται, εἰς μὲν τὸ κέντρον καὶ ἑκατέρωθεν τῆς βά-

1. N. Kondakov, Makedonija, Πετρούπολις, 1919, σελ. 88, εἰκ. 28 (ρωσ.).

2. Chr. Zervos, L'art en Grèce de temps préhistoriques au début du XVIII siècle, Paris 1934, εἰκ. 302.

3. A. Grabar, Sculptures Byzantines de Constantinople (IVe - Xe siècle), Paris, VIe, 1963, σελ. 97, πίν. XVIX, 3. Ὁ Grabar ἐκ παραδρομῆς δίδει εἰς τὴν πλάκα τὸν ἀριθμὸν 1966 (βλ. κατάλογον πινάκων, σελ. 134). Ἡ δημοσιευομένη ἐνταῦθα φωτογραφία ἐλήφθη ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ Grabar.

4. Ὁ σταυρὸς ἔχει ἀπολαξευθῆ, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ὑποβάλλει τὴν σκέψιν ὅτι ἡ πλάξ ἐνδεχομένως νὰ ἐχρησιμοποιήθη ἐκ νέου. Πιθανῶς δὲ νὰ ἐκάλυψεν ἑβραϊκὸν τάφον, ὡς εἶναι βέβαιον ὅτι συνέβη μὲ τὴν ὑπ' ἀριθ. ΑΓ 274 ἀνάγλυφον πλάκα τῆς συλλογῆς τῆς Ροτόντας Θεσσαλονίκης, καθ' ὅσον ἐπ' αὐτῆς, μετὰ τὴν ἀπάλειψιν τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν τῶν σταυρῶν, ἐχαράχθη ἑβραϊκὴ ἐπιγραφή.

σεως τοῦ σταυροῦ δύο λαγοί, εἰς διαφορετικὴν στάσιν ἕκαστος, καταβροχθίζοντες σταφυλάς, εἰς δὲ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον πτηνόν, στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ραμφίζον ἐπίσης σταφυλήν.

Τόσον ἡ μορφὴ τῶν φύλλων - ἀνθεμίων τῆς ἀμπέλου, ὅσον καὶ ἡ στάσις τοῦ σώματος τῶν τετραπόδων καὶ τοῦ πτηνοῦ, προσαρμόζονται καταλλήλως εἰς τὸν πρὸς διακόσμησιν χῶρον.

Ὁ Grabar χρονολογεῖ τὸ ἀνάγλυφον εἰς τὸν 10ον αἰ., ἢ τουλάχιστον μετὰ τὸν 9ον[5].

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἡ πλὰξ εἶναι ἐλλιπὴς κατὰ τὴν δεξιὰν πλευρὰν αὐτῆς καὶ μάλιστα κατὰ σημαντικὸν τμῆμα, τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ περίπου πρὸς τὸ ἓν τέταρτον τοῦ συνολικοῦ μήκους. Τὸ ἐλλεῖπον τμῆμα, ὡς ἐλπίζομεν νὰ ἀποδειχθῇ κατωτέρω, συμπεριλαμβάνεται εἰς τὴν συλλογὴν τῆς Ροτόντας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης καὶ φέρει αὔξ. ἀριθ. ΑΓ 269, ἔχει δὲ διαστάσεις 0,49 × 0,64 (εἰκ. 1, δεξιά).

Βεβαίως, τὰ δύο τεμάχια, λόγῳ ἀπωλείας ἐνδιαμέσου τμήματος, δὲν συναρμόζουν ἀκριβῶς, ὑπάρχουν ὅμως πλεῖστα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς προτεινομένης ταυτίσεως :

α) Τὸ ἐν Ἀθήναις εὑρισκόμενον τμῆμα μετεφέρθη ἐκεῖ, ὡς ἔχει προαναφερθῆ, ἐκ τῆς Ροτόντας Θεσσαλονίκης, ὅπου εὑρίσκεται καὶ τὸ ἕτερον.

β) Ἀμφότερα τὰ τεμάχια ἔχουν ἐκτελεσθῆ εἰς ὑπόφαιον χονδρόκοκκον μάρμαρον τῆς αὐτῆς ὑφῆς.

γ) Τὸ ὕψος ἀμφοτέρων τῶν τμημάτων εἶναι κοινόν, ἤτοι 0,64 μ. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὸ πάχος, τοῦ μὲν εὑρισκομένου εἰς Ἀθήνας εἶναι 0,065, τοῦ δὲ εἰς Θεσσαλονίκην 0,06. Ἡ διαφορὰ αὕτη τοῦ ἡμίσεος ἑκατοστοῦ δικαιολογεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ δεύτερον ἔχει ὑποστῆ φθορὰν τῆς ἐπιφανείας του, λόγῳ τῆς χρησιμοποιήσεώς του ὡς πλακὸς δαπέδου.

δ) Ἡ μορφὴ καὶ αἱ διαστάσεις ὡς καὶ αἱ σχέσεις ἀναλογίας τῶν ταινιῶν τῶν πλαισίων συμπίπτουν ἀπολύτως. Οὕτω αἱ τρεῖς ταινίαι τοῦ ἐξωτερικοῦ πλαισίου, εἰς ἀμφότερα τὰ τμήματα, ἔχουν πλάτος, ἐκ τῶν ἔξω πρὸς τὰ ἔσω, 0,03 - 0,015 καὶ 0,01, τοῦ δὲ ἐσωτερικοῦ 0,01 - 0,015 καὶ 0,01 μ., ἀπέχουν δὲ μεταξύ των ἀπὸ 0,015 ἕως 0,02 μ.

ε) Ὁ ἐκ τῆς βάσεως τοῦ σταυροῦ φυόμενος κλάδος εὑρίσκει τὴν συνέχειάν του εἰς τὸ πρὸς συμπλήρωσιν προτεινόμενον τμῆμα (εἰκ. 1 καὶ 2).

στ) Τὸ ἐν γένει ὕφος καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ ἀναγλύφου ἀμφοτέρων τῶν τμημάτων δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίαν ὅτι ταῦτα ἔχουν ἐκτελεσθῆ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι πολλαὶ λεπτομέρειαι τοῦ τεμαχίου τοῦ ἀποκειμένου εἰς Θεσσαλονίκην ἔχουν ἐξαφανισθῆ, ἐπειδὴ τοῦτο ὡς προανεφέρθη, εἶχε χρησιμοποιηθῆ ὡς πλὰξ δαπέδου.

ζ) Ἡ ὀπισθία ὄψις ἀμφοτέρων τῶν τμημάτων παρουσιάζει τὴν αὐτὴν ἁδρὰν ἐπεξεργασίαν. Ἡ κάτω πλευρὰ εἶναι λεπτοτέρα καὶ φέρει ἐπαλλήλους λοξὰς ἐγχαράκτους γραμμάς, ἐνῷ ἡ ἄνω εἶναι λοξότμητος (εἰκ. 3). Δυστυχῶς ἡ θέσις εἰς τὴν ὁποίαν ἐκτίθεται τὸ εἰς Ἀθήνας τμῆμα δὲν ἐπιτρέπει τὴν φωτογράφησιν τῆς πλευρᾶς ταύτης, διὰ τῆς ψηλαφήσεως ὅμως εἶναι δυνατὸν νὰ πιστοποιηθῇ ἡ ἀλήθεια τοῦ ἰσχυρισμοῦ μας.

Τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα, νομίζομεν ὅτι εἶναι ἀρκετὰ διὰ νὰ πείσουν περὶ τῆς βε-

5. A. Grabar, ἔ. ἀ. σελ. 97 καὶ ὑποσ. 2.

Εἰκ. 1. Ἀριστερὰ τὸ εἰς Ἀθήνας καὶ δεξιὰ τὸ εἰς Θεσσαλονίκην εὑρισκόμενον τμῆμα τοῦ μελετωμένου θωρακίου

βαιότητος τῆς προτεινομένης συμπληρώσεως τῆς πλακός, τῆς ὁποίας τὸ ἀρχικὸν συνολικὸν μῆκος ὑπολογίζεται εἰς 1,95 μ. περίπου (εἰκ. 2).

Εἶναι βεβαίως ἀληθές, ὅτι παρατηροῦνται ὡρισμέναι ἀσυμμετρίαι εἰς τὰς ἐπὶ μέρους λεπτομερείας τῶν δύο τεμαχίων, ὡς εἶναι π.χ. ἡ διαφορετικὴ μορφὴ τῆς οὐρᾶς τῶν δύο πτηνῶν καὶ ἡ θέσις τοῦ ὑπὸ μορφὴν S βλαστοῦ μὲ ἡμιανθέμια, δεξιὰ μὲν κάτωθεν τοῦ πτηνοῦ, ἀριστερὰ δὲ ὄπισθεν αὐτοῦ. Αἱ ἀσυμμετρίαι ὅμως αὐταὶ δὲν πρέπει νὰ ἀποτελέσουν στοιχεῖον ἀποκλεισμοῦ τῆς ταυτίσεως, διότι πλεῖσται ὅσαι ἀσυμμετρίαι ὑπάρχουν εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐν Ἀθήναις εὑρισκόμενον τμῆμα, ὡς εἶναι αἱ στάσεις τῶν λαγῶν, ἡ μορφὴ τῶν ἀνθεμίων τὰ ὁποῖα πληροῦν τὰ διάκενα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, τὰ παραπληρωματικὰ σχέδια εἰς τοὺς χώρους μεταξὺ τῶν κληματίδων ἄνωθεν τῶν λαγῶν κ.ἄ. Θὰ ἠδύνατο μάλιστα νὰ λεχθῇ, ὅτι ἀρχὴν τῆς διακοσμήσεως ἀποτελεῖ ἡ ἀπόκλισις ἐκ τῆς αὐστηρᾶς συμμετρίας.

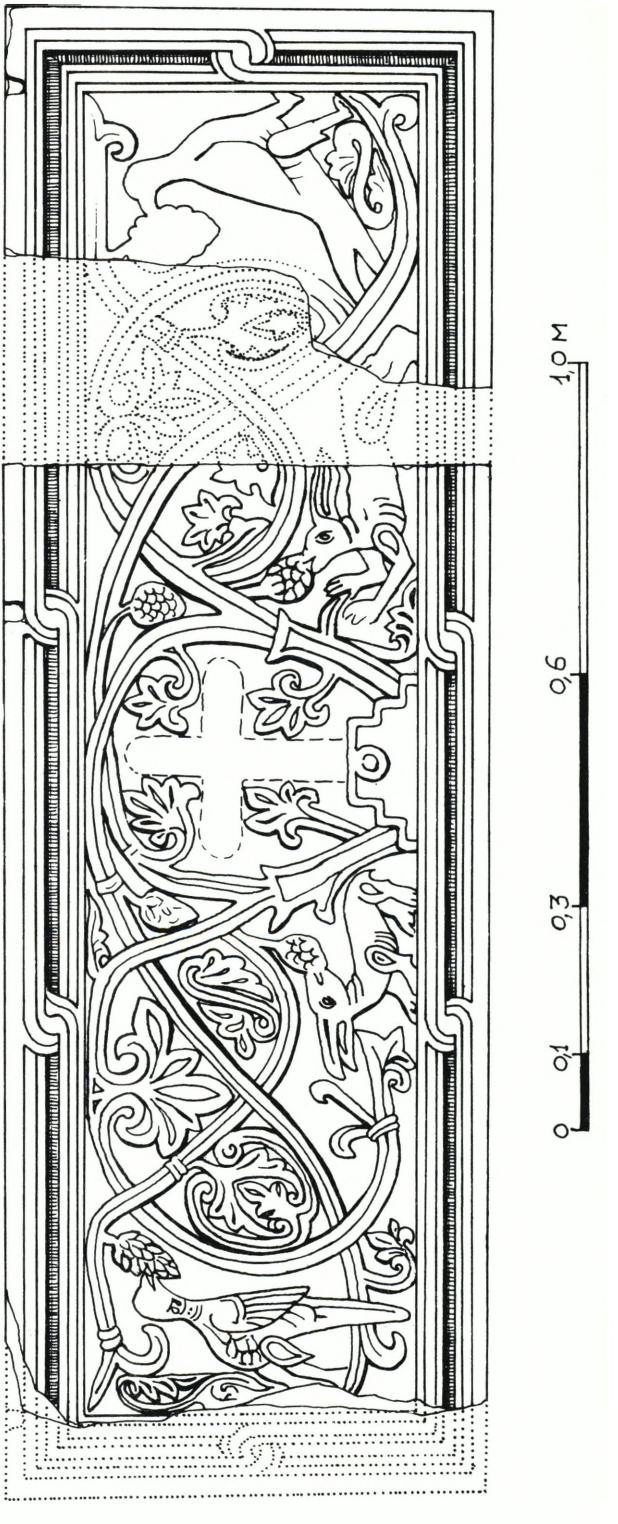
Ἡ τελείως κατακόρυφος καὶ λεία δεξιὰ παρειά, καθὼς καὶ ἡ ὕπαρξις τόρμου εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν τῆς ἄνω πλευρᾶς τοῦ πλαισίου τοῦ εἰς Ἀθήνας τμήματος — ἐνῷ κανονικῶς ὁ τόρμος ἔπρεπε νὰ συμπίπτῃ μὲ τὸν ἄξονα τοῦ σταυροῦ — δημιουργοῦν τὴν ὑπόνοιαν, ὅτι ἀρχικῶς ἡ πλὰξ δὲν ἦτο ἐνιαία, ἀλλ' ἀπετελεῖτο ἐκ δύο τεμαχίων μαρμάρου. Μία τοιαύτη ὑπόθεσις δὲν εὑρίσκεται ἐκτὸς πραγματικότητος, διότι ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ κεντρικοῦ πύργου τοῦ Ἐπταπυργίου Θεσσαλονίκης εἶναι ἐντετειχισμένη ἀνάλογος στενομήκης πλάξ[6], ἡ ὁποία ἀπαρτί-

6. Ἡ πλὰξ κοσμεῖται διὰ παραστάσεως λεαίνης θηλαζούσης τὸ μικρόν της.

ζεται ἐπίσης ἐκ δύο τμημάτων μὲ κατακόρυφον ἁρμὸν μεταξύ των.

Μένει ἀκόμη νὰ ἐξετασθῇ τὸ πρόβλημα τοῦ προορισμοῦ ὡς καὶ τῆς προελεύσεως τῆς πλακός.

Ἡ μειωμένη εἰς πάχος κάτω πλευρά, οἱ τόρμοι ἐπὶ τῆς ἄνω πλευρᾶς ὡς καὶ τὸ λοξότμητον αὐτῆς δηλώνουν ὅτι ἡ πλὰξ κάτω μὲν ἐνεσφηνώνετο εἰς ἐγκοπήν, ἄνω δὲ συνεδέετο μεθ' ὁριζοντίου ἐπιστέψεως. Τὰ ἀνωτέρω ὁδηγοῦν εἰς τὸ λίαν πιθανὸν συμπέρασμα ὅτι πρόκειται περὶ θωρακίου τέμπλου μεσοβυζαντινοῦ ναοῦ καὶ μάλιστα ἐξ ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἔκλειον τὰ ἄκρα διαμερίσματα τέμπλων τῆς προθέσεως ἢ τοῦ διακονικοῦ, ἂν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν αἱ ἐπιμήκεις ἀναλογίαι αὐτοῦ [7]. Ἡ ἀναζήτησις ὅμως ναοῦ τῆς Θεσσαλονίκης, εἰς τὸ τέμπλον τοῦ ὁποίου ἀνῆκε τὸ θωράκιον, θὰ ἀπέβαινε ματαία, ἀφ' ἑνὸς διότι δὲν γνωρίζομεν ἀπὸ ποῦ μετεφέρθησαν τὰ δύο τεμάχια εἰς τὴν Ροτόνταν καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι ἔχει διασωθῇ πολὺ μικρὸς ἀριθμὸς βυζαντινῶν ναῶν εἰς Θεσσαλονίκην, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ πλῆθος αὐτῶν οἱ ὁποῖοι ἐκ διαφόρων αἰτίων κατεστράφησαν [8]. Ἐκ τῶν σήμερον σωζομένων ναῶν τὰς περισσοτέρας πιθανότητας θὰ εἶχεν ἴσως ἡ Παναγία Χαλκέων, ἐπειδὴ ἡ ἵδρυσίς της [9] ἐμπίπτει ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς πιθανῆς χρονολογήσεως τοῦ θωρακίου, αἱ διαστάσεις ὅμως τόσον τοῦ κεντρικοῦ χώ-

Εἰκ. 2. Σχέδιον ἀποκαταστάσεως τοῦ θωρακίου (σχέδ. Πλουτάρχου Θεοχαρίδη)

7. Βλ. ἀπαρίθμησιν τοιούτων στενομήκων θωρακίων δι' ἀνάλογον χρῆσιν εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον, Τὰ Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄνδρου, ΑΒΜΕ, Η΄ (1955 - 1956), σελ. 57 καὶ ὑποσ. 1.

8. Βλ. προχείρως O. Tafrali, Topographie de Thessalonique, Paris, 1913, σελ. 186 κ.ἑ.

9. Περὶ τοῦ ἔτους ἱδρύσεως τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Χαλκέων βλ. κριτικὴν τοῦ βιβλίου τοῦ Δ. Εὐαγγελίδη, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων,

ρου τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὅσον καὶ τῶν ἀκραίων διαμερισμάτων ἀποκλείουν τοιοῦτον ἐνδεχόμενον. Ἐξ ἄλλου, ἐκ τῶν διασωθέντων ναῶν, κατὰ χώραν διατηρεῖται μόνον τὸ τέμπλον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ [10], μετὰ τοῦ ὁποίου ὅμως δὲν δύναται νὰ συσχετισθῇ τὸ ἡμέτερον θωράκιον — ἔστω καὶ ἂν παραβλέψωμεν τὸ θέμα τῆς χρονολογίας — πάλιν λόγῳ τῶν διαφορετικῶν αὐτοῦ διαστάσεων. Διὰ τὴν αὐτὴν προσέτι αἰτίαν δὲν δύναται νὰ ἀποδοθῇ τὸ θωράκιον καὶ εἰς τὸ γραφικῶς ὑπὸ τοῦ Α. Ξυγγοπούλου ἀποκατασταθὲν ἀρχικὸν τέμπλον τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βλατάδων [11].

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΠΑΖΑΡΑΣ

Θεσσαλονίκη, 1954, ὑπὸ P. Lemerle, BZ 48 (1955), σελ. 173 κ.ἑ

10. Βλ. Α. Ξυγγοπούλου, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη, 1952, σελ. 39 - 40, εἰκ. 21.

11. Ξυγγοπούλου, ἔ. ἀ. σελ. 58-60, εἰκ. 28.

Εἰκ. 3. Ὀπισθία πλευρὰ τοῦ εἰς Θεσσαλονίκην εὑρισκομένου τμήματος

COMPLETION OF A RELIEF SLAB IN THE BYZANTINE MUSEUM, ATHENS

The fragment of a marble relief, No. ΑΓ 269, in the collection of the Rotunda of St. George, Thessalonike, is identified as the missing right part of the marble relief slab, No. BM 1066/286, which had originally come from Thessalonike and is now located in the Byzantine Museum, Athens.

The common origin of the two pieces, their equal height and thickness, the same type of marble, the matching shape and arrangement of the bands of the border, the similarity of theme and the like style of the two reliefs, all speak in favour of the proposed restoration.

The slab, which had an original total length of about 1.95 m., possibly formed part of the iconostasis of an unknown Middle Byzantine church of Thessalonike.

TH. PAZARAS

LATE BRONZE AGE ENGINEERING IN THE AEGEAN

Among the objects yielded by the excavations of Akrotiri on Thera is a series of stone hammer - like « voluminous implements up to 35 cm. long. They bear two grooves and two or four bosses *. They should be called big hammers but a wooden shaft for them would be unthinkable. They show, however, signs of use, because their extremities are always worn. » (Marinatos III, 62, Fig. 44). The description of these objects would be complete if one adds that their weight often exceeds thirteen kilograms. It is their weight which precludes the attachment of a wooden haft (f i g s. 1 - 2).

Since their discovery, the way in which these « hammers » might have been used has puzzled everyone. One of the proposed ways is that they were used as anvils, a wooden haft being affixed in order to turn them round as required (Prof. K. Konophagos, personal communication). Although this suggestion explains the wear - and - tear on the two edges it raises other questions. It is difficult to understand why two people should be involved, instead of one, in a simple hammering operation (i.e. one to hold the anvil while the other is hammering). It also fails to explain the presence of cavities (either two or four) which are always present on these « anvils ».

Concerning the distribution of these implements in the vast excavated area, it is interesting to note that they are confined to two locations. The majority of them were found lying along with other stone tools « on anomalous floors, just as if they had been readily made after the catastrophe » (f i g. 3) in the southernmost end of Building Γ, that is in Room Γ1 (Marinatos III, 44). Others were found in the « North Court », that is the open space between Buildings B, Δ, and Γ. The two hammers found there (Marinatos III, 61, Fig. 44) lay on top of the eastern heap of debris piled in that area by the so-called « squatters » (Marinatos III, 30). In neither of these places has the presence of metal of any kind

* In fact they are not bosses but shallow cavities. Boss, according to the Oxford English Dictionary is :

1. A protruberance on the body of an animal or plant; a convex or knob - like protrusion.

2. A round prominence in hammered or carved works.

Figs. 1 - 2. «Hammers» from the Akrotiri excavation

been recorded, although a workshop « possibly of coppersmiths », has been suggested for Room Γ1 (Marinatos III. 43; Marinatos 1971, 10, 13).

The existence of the cavities attracted the author's attention as soon as these tools were discovered, for it was apparent that their function was to prevent something from sliding off, most probably ropes which were fastened round the grooves. Since the use of a wooden shaft has already been excluded, one is led to accept that these « hammers » were suspend-

ed. They could be interpreted as anchors, but the place of their discovery and the marks of use at either end rule out such a proposal.

There is evidence from the excavation that, for some time between the earthquakes and the eruption of the volcano, people came back to the site and started clearing away the ruins from the streets and houses (Marinatos III, 30; Marinatos 1971, 13). It is also apparent from the data of the excavation that the dangerous parts of the walls were knocked down and cleared away. This accounts for the limited height of some walls as well as the more or less good condition of those walls still standing. Such extensive operations must have been well - planned and in no case can be

Fig. 3. « Hammers » as found in Room Γ1

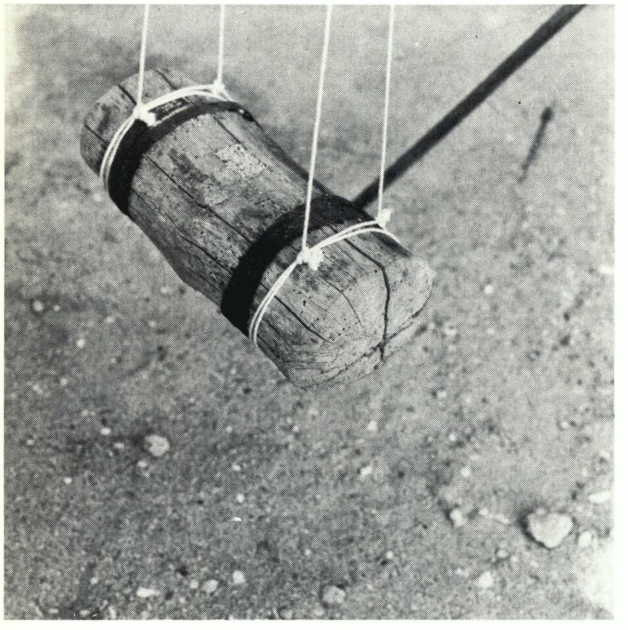
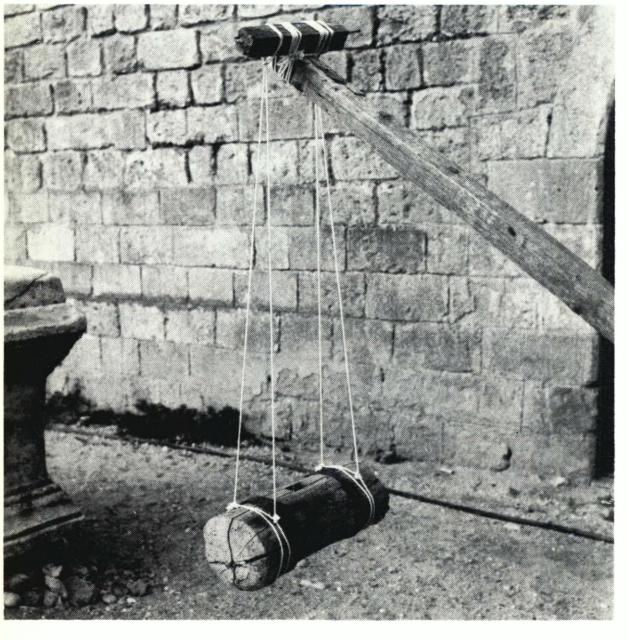

Fig. 4. How the ropes should be fastened round the « hammer »

Fig. 5. How the « hammer » should be suspended

explained as the work of squatters or of individuals acting by themselves (Doumas 1974, 11 ff.).

The occurrence of the heavy « hammers » in places where such operations were carried out suggests that these objects were closely related to them. They may have been used for demolishing the dangerous parts of shaken walls. If so, they must have been used in a pendulum - like manner to achieve heavier strokes against the walls, and must have been incorporated in some kind of machine such as the one suggested below.

The stone was suspended from two or four (depending on the number of cavities) individual pieces of rope of equal length. One end of each rope was fastened round the groove of the stone in a noose - like manner so that the knot corresponds with its respective cavity, thus obviating sliding (fig. 4). The other end of the ropes would be attached to a bar parallel with the stone. In order to prevent the ropes from twisting during use and also to keep a standard position, they were fastened to this bar at some distance from one another (fig. 5). The whole construction would be suspended from one end of a long, sloping beam, the other end of which would be fixed against the ground. A loose two - legged fork supported the inclined beam, the height of which was regulated by altering the position of this support along its length (fig. 5). To operate efficiently, the machine was placed parallel and close to the wall so that the « hammer » was aligned vertically against it and its blow delivered before

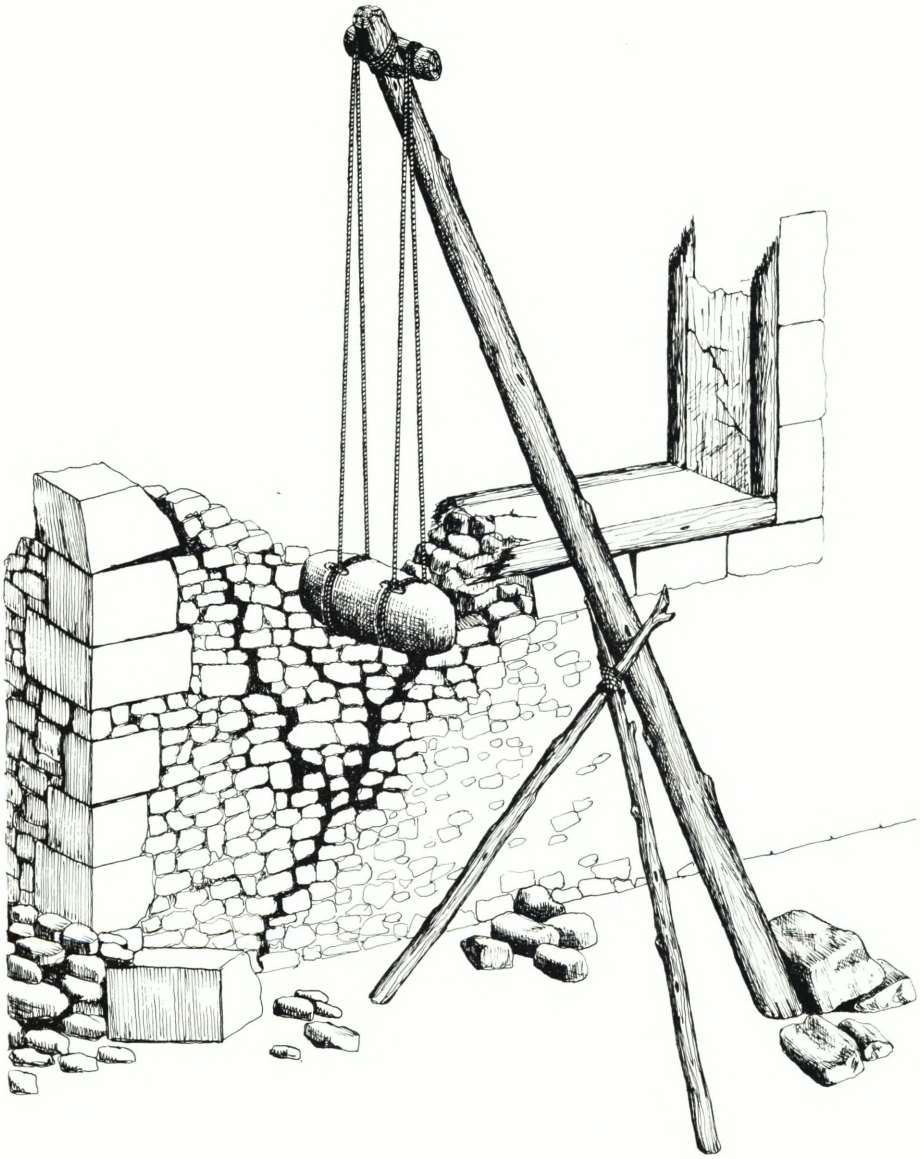

Fig. 6. A model of the suggested machine (Sketch by C. Eliakis)

it started moving upwards and lost the force acquired during its downward course. Perhaps someone standing on top of the opposite wall had to pull up the stone, probably by means of a rope, for each successive stroke.

The machine proposed is very simple and easy both to construct and to operate, as can be seen in the sketch (fig. 6). Perhaps a slanting hole about 15 cm. wide, which can still be seen in the uneven floor near the west wall of Room Γ1 is due to the sloping beam of a similar machine.

If the above suggestions are valid, the machine outlined, or a very similar one, must be the earliest known in the Aegean context.

Rhodes *CHRISTOS DOUMAS*

Bibliography

1. Marinatos I - V = S. Marinatos, Excavations at Thera I - V (1967 - 1971).

2. S. Marinatos 1971 : Life and art in Prehistoric Thera (Proceedings of the British Academy). Vol. LVII, 1971.

3. Doumas 1974 : C. Doumas, The Minoan Eruption of the Santorini Volcano. Antiquity, vol. XLVIII, No. 190, June 1974.

LE THÈME DU PÊCHEUR DANS L'ART PRÉHISTORIQUE DE L'ÉGÉE

De tous les thèmes iconographiques bien connus de l'art préhistorique égéen viennent en première place des représentations inspirées surtout par la vie religieuse pour le monde minoen, par des scènes de chasse et de bataille pour le monde mycénien; ces représentations figurent, par conséquent, des fêtes et des actes plus ou moins cultuels ou héroïques. Les scènes de la vie quotidienne sont relativement rares; les différentes occupations paisibles des hommes de l'époque — culture de la terre, garde des troupeaux [1] ou manufacture en général [2] — n'ont pas inspiré les artistes primitifs de l'Égée. Leur amour des scènes naturalistes s'est limité aux animaux et aux plantes, seuls ou groupés, avec ou sans cadre naturel et sans intervention de personnages. C'est pour cette raison, peut-être, qu'un petit groupe de représentations d'une scène de la vie quotidienne — le retour de la pêche — est particulièrement intéressant.

Le plus ancien exemple du thème du pêcheur se rencontre tout naturellement dans les Cyclades, région parti-

1. Cf. la représentation d'un homme en train de traire une vache, Evans, PM, 564, fig. 534, ainsi que les différentes représentations d'hommes avec des bovidés.

2. Cf. p. ex. F. Matz, Die frühkretische Siegel, Leipzig 1928, 108 - 9, pour des représentations de céramistes.

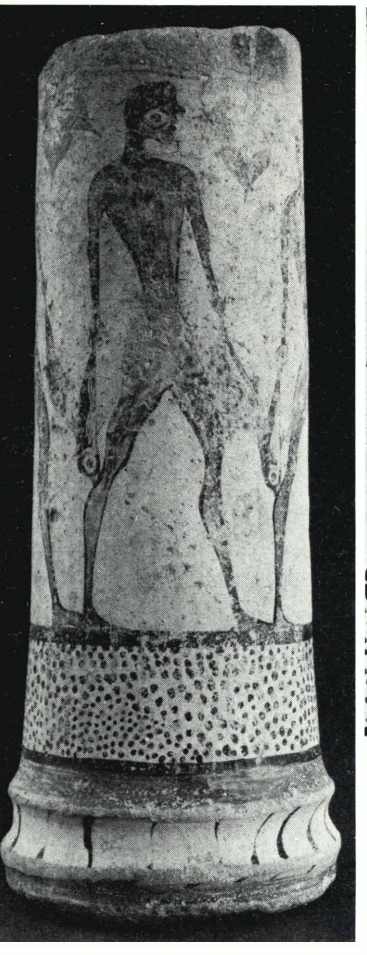

Fig. 1. Représentation de pêcheur sur vase cylindrique de Phylakopi

Fig. 2. Développement en dessin de la représentation de vase de la fig. 1

culièrement liée à la mer et qui en tirait ses ressources, la pêche entre autres. Sur le vase cylindrique bien connu provenant de Phylakopi à Mélos, du milieu du XVIIe siècle avant J.-C., figure une scène sans aucun parallèle dans la céramique contemporaine : on voit sur une frise continue quatre hommes, marchant vers la droite, tenant des poissons un par un par la queue, exception faite d'une figure qui n'en tient qu'un seul (fig. 1 - 2)[3]; les figures sont identiques à de légères variations près. Comme dans la céramique cycladique contemporaine, les

3. R. C. Bosanquet, Excavations at Phylakopi in Melos, London 1904, 123 - 5, fig. 95, pl. XXII. F. Matz, ci - dessus 109. C. Zervos, L'art des Cyclades, Paris 1957, fig. 312 - 5. L. Banti, s.v. *Minoicomicenea arte,* dans Enciclopedia dell'arte antica, Roma 1958, I, 82 fig. 108. H. Catling, Cypriot Bronzework in the Mycenaean World, Oxford 1964, 206. A. Lacy,

Fig. 3.
Représentation de pêcheur sur une fresque de Théra

contours et quelques détails sont en noir, l'intérieur rempli en rouge; les

Greek Pottery in the Bronze Age (1967) 270, fig. 109. Histoire de la Nation Hellénique, Athènes 1970, A 133. J. Boardman, Greek Gems and Finger - rings, London 1970, 102. E. Sapouna - Sakellaraki, Zôma minoen, Athènes 1971, 205. H. G. Buchholz — V. Karageorghis, Altägäis und Altkypros, Tübingen 1971, nº 863. E. Sapouna - Sakellaraki, Civilisation Cycladique, Athènes 1972, 25n pl. 15. H. G. Buchholz — G. Jöhrens — I. Maull, Jagd und Fischfang, Arch. Hom. Göt-

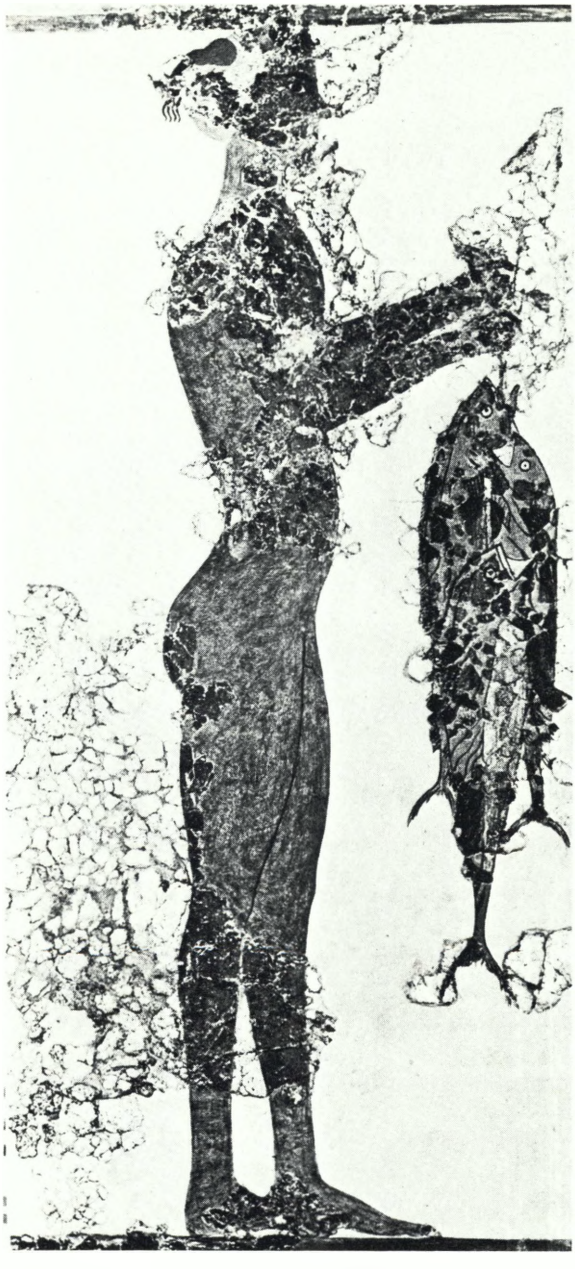

Fig. 4.
Représentation de pêcheur sur une fresque de Théra

deux couleurs se distinguent ainsi sur le fond blanchâtre du vase. La tête des

tingen 1973, 136, 141, 150, 180, nº 74 fig. 49. La dernière étude sur ce sujet est la plus importante, à cause d'une bibliographie étendue et d'un grand nombre d'exemples de représentations de poissons datant de l'époque préhistorique. Je n'ai pas pu utiliser les études de A. Salonen, Die Fischerei im alten Mesopotamien nach Sumerisch - Akkadischen Quellen et W. Radcliff, Fishing from the Earliest Times (1926).

Fig. 5. Empreinte de sceau en pierre de l'Ashmolean Museum à Oxford avec représentation de pêcheur

Fig. 6. Dessin de sceau en pierre du British Museum avec représentation de pêcheur

hommes est vue de profil et le torse de face, comme dans les fresques contemporaines. D'infimes détails enrichissent les corps nus : quelques éléments de coiffure, les cheveux tombant sur les épaules et sur le front d'un des personnages, les grands yeux et, surtout, le pagne à devanteau. Celui-ci appartient au type bien connu du pagne Minoen Récent qui se termine en pointe derrière [4]. Sur deux figures, la bordure du pagne est ornée de bandes et de points, comme sur certains exemples minoens [5]. Il est difficile d'expliquer le devanteau proéminent, haut placé, répondant soit à une tendance qui donne de l'emphase au sexe, soit à un procédé artistique arbitraire [6] comparable, peut-être, à la délicatesse des figures en général et au traitement de l'œil en forme de point qui rappelle les représentations des oiseaux dans la céramique contemporaine [7]. Les feuilles de lierre

4. E. Sapouna-Sakellaraki, Zôma minoen, Athènes 1971, 116-7 fig. 57.

5. Ci-dessus 185-6.
6. Ci-dessus 205.
7. R. C. Bosanquet, ci-dessus pl. XXI.

Fig. 7. Sceau en pierre de la collection numismatique du Musée national archéologique avec représentation du « possis théron »

Fig. 8. Empreinte du sceau en pierre de la fig. 7

Fig. 9. Dessin du sceau en pierre de la fig. 7

sont aussi intéressantes dans le rendu du thème du pêcheur; elles sont placées entre les têtes des personnages et rappellent des frises analogues sur des fresques[8]; on doit aussi rechercher les modèles sur des fresques pour les bandes décorées de diverses façons à

8. S. Marinatos — M. Hirmer, Kreta, Thera und das Mykenische Hellas, München 1973, pl. XXXVIII. Le thème se rencontre aussi dans la céramique contemporaine p. ex. S. Marinatos, Théra II, pl. D - 4.

Fig. 10. Dessin de la « potnia théron » sur un sceau en pierre de l'Ashmolean Museum d'Oxford

Fig. 11. Dessin de la représentation de la « potnia théron » sur l'empreinte de Pylos

Fig. 12. Empreinte d'un cylindre - mésopotamien avec représentation de pêcheur

la base du vase. En outre, la disposition du sujet en frise avec sa décoration en zones montre une copie du grand art, sans parallèle dans la céramique cycladique.

On possède maintenant par une heureuse coïncidence une représentation entière sur fresque et une autre, fragmentaire, du thème du pêcheur dans l'art préhistorique égéen. Les murs de la chambre No 5 de la Maison dite Occidentale d'Akrotiri à Théra furent ornés vers la fin du XVIe siècle avant J.-C. d'une frise miniature admirablement conservée; elle comprend deux panneaux de fresques complètes (1.09 m. de hauteur) portant le même sujet : un jeune homme, debout et nu, tient des poissons dont les têtes sont percées d'une fine corde (fig. 3 - 4)[9]. Sur le panneau intact, le pêcheur, dont

9. S. Marinatos, AAA 5 (1972), 449 pl. en couleur 4. S. Marinatos — M. Hirmer, ci-dessus 155, pl. XXXIV. H. G. Buchholz — G. Jöhrens — I. Maull, ci - dessus J 145, nº 134e. S. Marinatos, Théra VI, pl. 6.

le haut du corps est figuré de face avec les bras repliés, tient les poissons en deux groupes séparés. Sur le panneau fragmentaire, le pêcheur, de profil et les bras repliés vers l'avant, ne tient que trois grands poissons.

Les personnages des fresques, comme ceux du vase de Phylakopi, sont très simples; la couleur rouge du corps n'est interrompue que par les détails noirs du sexe, par un fil jaune entourant le cou et s'attachant derrière, par l'œil noir et, surtout, par les détails de sa curieuse coiffure. Comme sur d'autres fresques de Théra, le crâne est peint en bleu avec, ici et là, deux boucles de cheveux représentées en noir; on a expliqué ce trait comme une coiffe bleue d'où sortiraient des cheveux ou comme une chevelure en partie coupée, la peau du crâne étant teinte ensuite [10]. L'équilibre des couleurs avec l'emploi du bleu en haut du panneau est rétabli par le rendu des poissons, sur lesquels se concentre le regard du pêcheur du panneau complet. Les poissons bleus au ventre jaune sur ce panneau, cendré sur l'autre, sont rendus par des détails variés, en forte contradiction avec la simplicité picturale de la figure humaine. L'audace naturaliste du dessin est remarquable avec les nageoires dressées, les queues fourchues et les gueules entrouvertes. Le sens de la perspective est encore plus remarquable avec certains d'entre eux, sens inhabituel pour l'art de l'époque, en opposition avec l'emploi conventionnel des couleurs. Malgré une certaine mollesse du personnage, les fresques de Théra sont particulièrement intéressantes pour l'étude détaillée du thème traité sur grande échelle.

Les artistes de l'Égée ne se sont pas limités aux vases et aux fresques pour représenter le thème du pêcheur. On rencontre des représentations presque identiques de pêcheurs dans la glyptique minoenne. Un sceau en pierre, en forme de cylindre aplati, provenant du palais de Knossos, de l'Ashmolean Museum à Oxford et un peu plus ancien que la fresque de Théra, offre la représentation la plus importante du sujet dans l'aire de l'Égée, malgré le peu d'espace dont disposait l'artiste et malgré, aussi, son mauvais état de conservation (fig. 5) [11]. Un homme se présente dans l'attitude bien connue du pêcheur sur ce sceau. Le sujet est, ici, enrichi par les détails du corps et du pagne aux doubles plis, du type caleçon [12], attaché à une ceinture coupée en ellipse et tombant légèrement sur le ventre; mais il est encore enrichi par la différence dans les mouvements des mains et, surtout, par les produits de la pêche. Il tient un poulpe d'une main, suspendu à une corde et, de l'autre, un poisson par sa gueule. La fresque avec le

10. S. Marinatos — M. Hirmer, ci-dessus.

11. Evans, PM I 677, fig. 497, II 500, fig. 440, pl. LIVc. F. Matz, ci-dessus 14, 109, nº K 152 (où on suppose la représentation d'une sèche). V. E. G. Kenna, Cretan Seals, Oxford 1960, 47, fig. 88, 119, nº 205, pl. 9. H. Catling, ci-dessus 206. J. Boardman, ci-dessus 100, fig. 62. E. Sapouna-Sakellaraki, ci-dessus 75, 121, nº 172, fig. 14. H. G. Buchholz — G. Jöhrens — I. Maull, ci-dessus J 140, 180, nº 48.

12. E. Sapouna-Sakellaraki, 120-2.

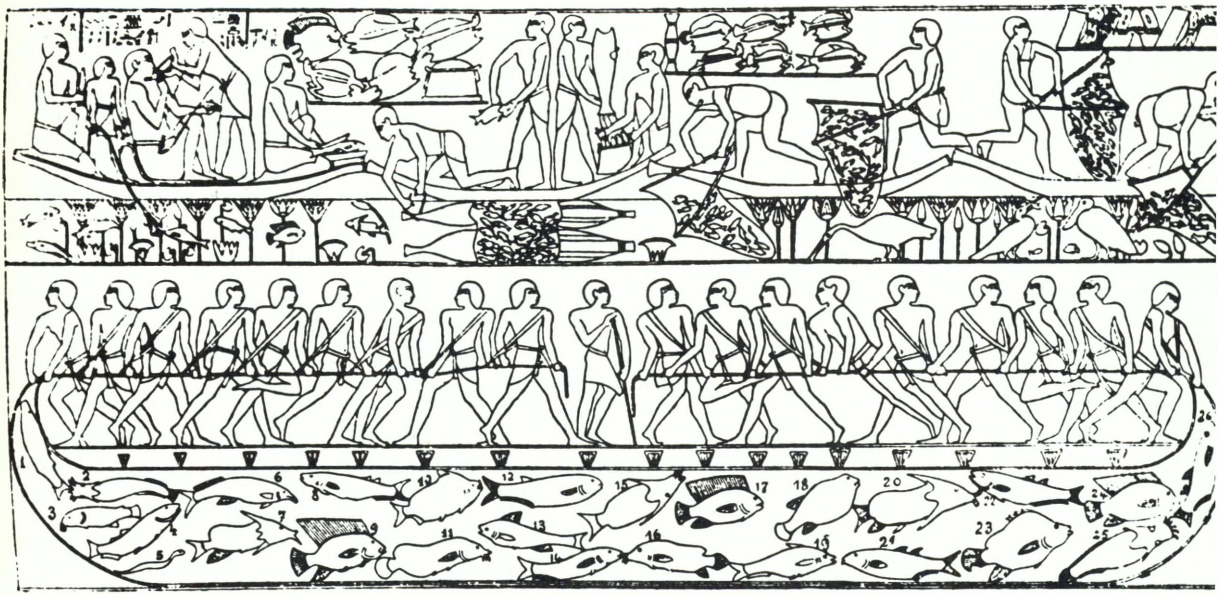
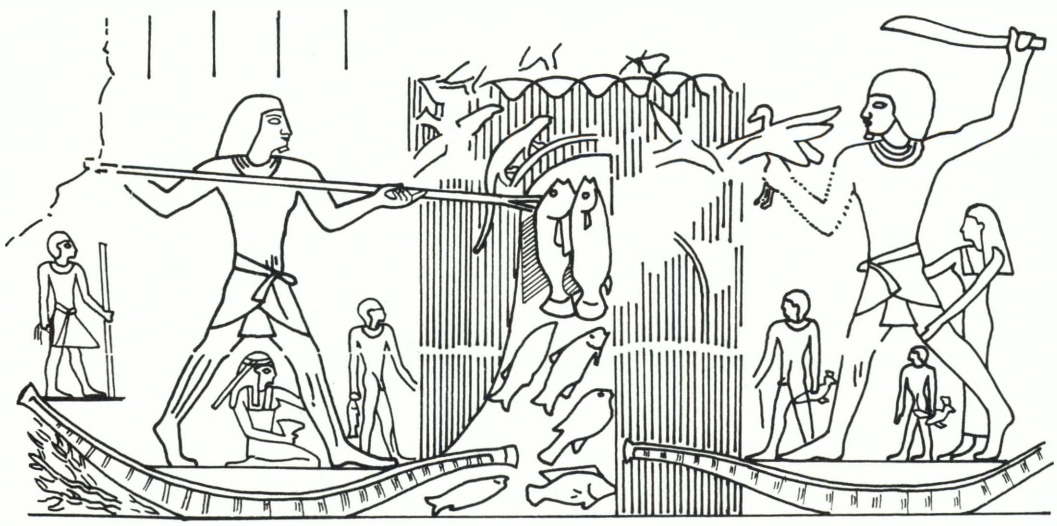

Fig. 13 - 15. Représentations égyptiennes de pêche

pêcheur, étudiée plus haut, prouve qu'ici aussi le modèle était une fresque, comme il arrive parfois dans la glyptique créto - mycénienne [13]. Cette hypothèse est confirmée par plusieurs détails inhabituels en glyptique. Sans aucun doute, cette représentation d'un pêcheur sur une fresque minoenne ne devait pas être aussi sèche et conventionnelle que la fresque de Théra,

13. J. A. Sakellarakis, AE 1972, 249.

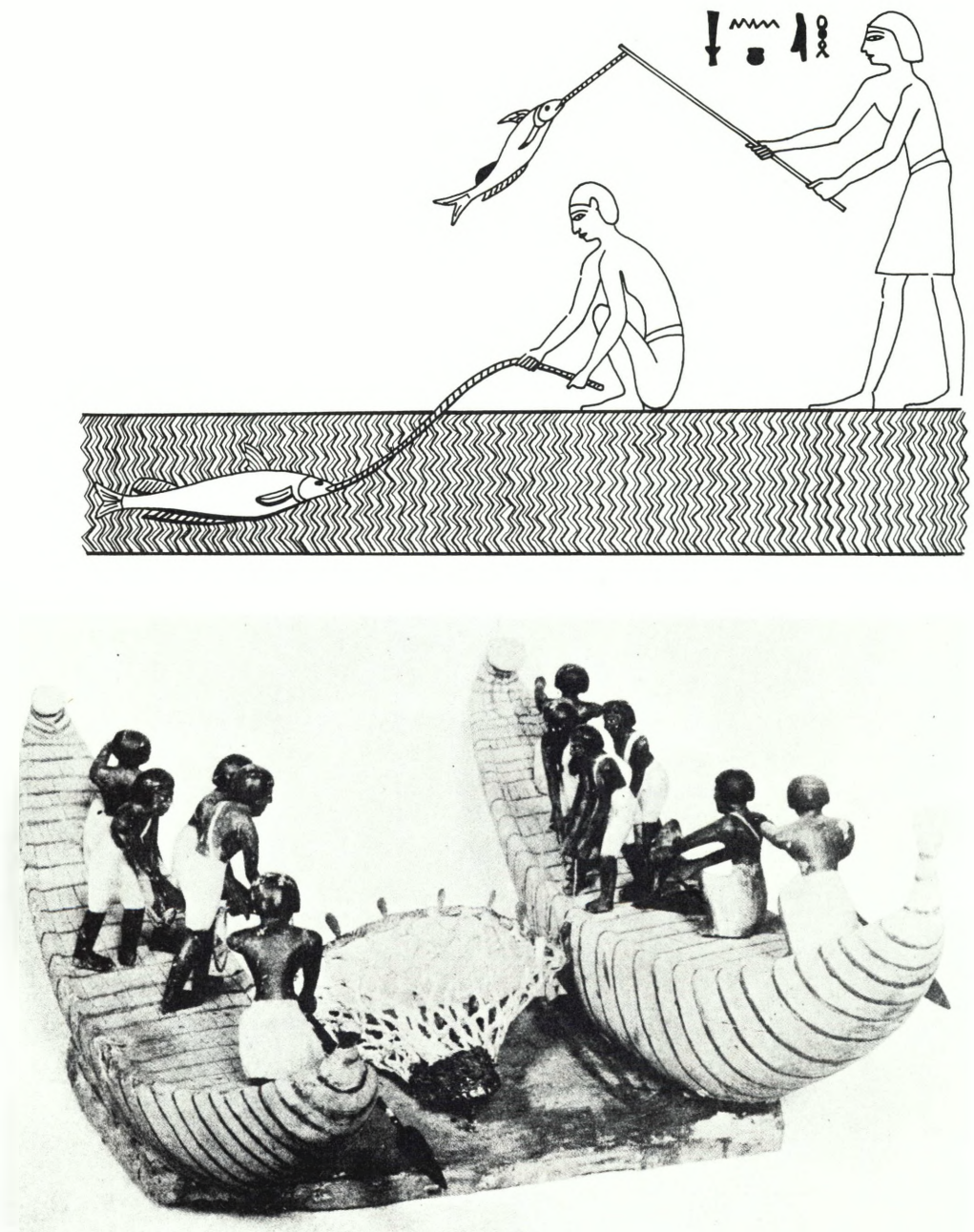

Fig. 16. Modèles égyptiens en bois de barques de pêche avec un filet au milieu

mais elle devait être plus originale dans sa composition, ainsi que le montrent les différents produits de la pêche sur le sceau minoen en pierre, digne d'un

Fig. 17-18. Représentations égyptiennes de transport des poissons

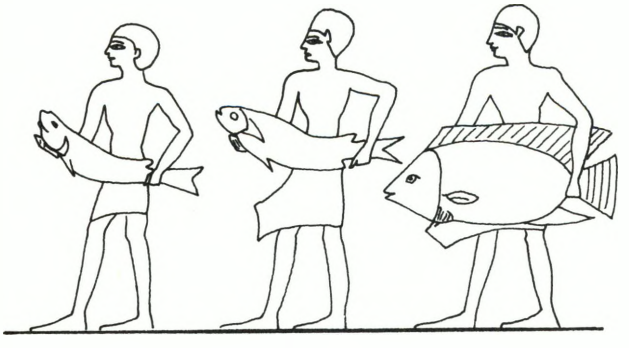

Fig. 19. Représentation d'homme tenant des poissons sur une base de lébès en bronze du British Museum

atelier palatial. La naïveté remarquée par Evans [14] dans le rendu de la figure résulte simplement de la maladresse du copiste qui grava le sceau.

Une telle maladresse se rencontre de nouveau sur un sceau en pierre de forme amygdaloïde de *MR I B* du British Museum, peut-être d'origine

14. PM I, 677.

Fig. 20. Représentation de pêcheur sur un relief de Tell - Halaf

crétoise et qui correspond à la dernière utilisation du sujet du pêcheur dans l'Égée préhistorique (fig. 6)[15]. Comme sur le panneau incomplet de Théra, le pêcheur est ici représenté de profil, tenant un seul grand poisson[16], et portant à nouveau un pagne du

15. CMS VII, nº 88 avec bibliographie, à laquelle il faut ajouter : E. Matz, ci - dessus 109 note 6. H. Catling, ci-dessus 206. J. Boardman, ci-dessus 102, fig. 107. H. G. Buchholz — G. Jöhrens — I. Maull, ci-dessus J 142, 180 fig. 50.

16. Le poisson du sceau du British Museum est considéré par Walters (Catalogue of the Engraved Gems in the British Museum, 1926, nº 40) comme un thon, ainsi que le poisson du sceau de l'Ashmolean par Kenna (ci - dessus), tandis que ce dernier est considéré par Evans comme un scare. Enfin Marinatos (ci - dessus) considère les poissons de la fresque de Théra comme étant des aphies.

Mais la distinction de l'espèce des poissons n'est toujours pas possible (cf. S. Iakovides, Pérati, la nécropole, Athènes 1970, 3, 141), et à juste raison ceux qui se sont occupés plus spécialement du sujet — Imhoof Blumer — Keller (Tier- und Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen des klassischen Altertums, 1889, 141 pl. 23, fig. 14) et H. G. Buchholz — G. Jöhrens — I. Maull (ci - dessus) — évitent de préciser l'espèce.

Fig. 21. Représentation d'homme tenant des poissons sur une amphore géométrique du Louvre

type caleçon. Quelques détails sont ajoutés dans la décoration du pagne et dans celle de la tête du poisson. L'intérêt particulier de cette représentation se trouve surtout dans la détermination du type de la pêche : le poisson pend au fil du hameçon avec lequel il fut pêché [17], dont l'usage est certifié par des trouvailles connues [18]; le pêcheur est donc encore représenté ici au retour de la pêche.

Il est évident que ces quatre représentations, connues aujourd'hui, du thème du pêcheur dans l'Égée pré-

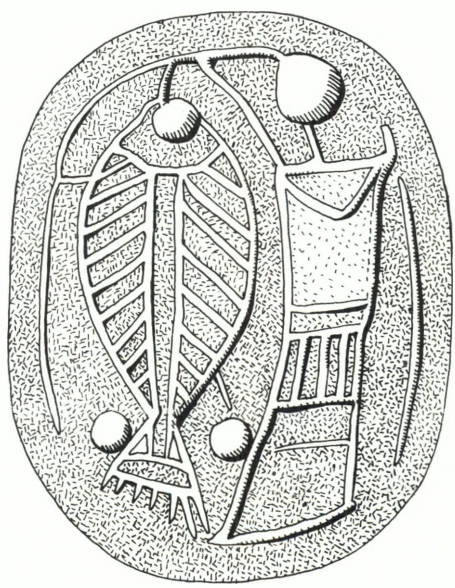
17. Cf. Imhoof Blumer — Keller (ci-dessus) et A. Furtwängler, Die antiken Gemmen, 1900, I, pl. 2, fig. 44.

18. H. G. Buchholz — G. Jöhrens — I. Maull, ci-dessus J. 169 et s.

Fig. 22. Détail de la représentation d'un cratère géométrique de N. York

Fig. 23. Dessin de pêcheur sur un sceau de pierre

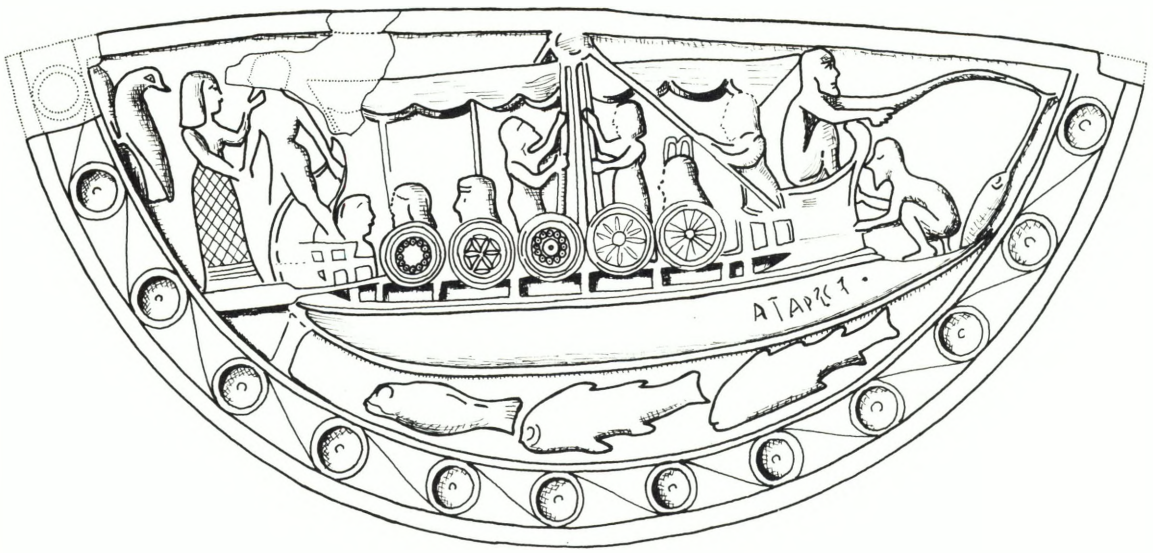

Fig. 24. Représentation de pêche en bateau sur une plaquette d'ivoire de Sparte

historique [19] se réfèrent toutes à un modèle commun. Non seulement le moment essentiel — le retour de la pêche — est commun aux artistes, mais de nombreux éléments substantiels le sont aussi, de l'attitude et du mouvement des hommes à la position verticale des poissons. Les différences, nombre et mode de suspension des poissons, leur rendu et l'habillement des hommes, sont tout à fait secondaires et sont dues, peut-être, aux tendances personnelles des artistes et aux époques et lieux différents de fabrication. On a déjà dit que ces œuvres proviennent de diverses îles des Cyclades, Mélos, Théra, mais aussi de Crète et qu'elles ne sont pas contemporaines; ces données peuvent justifier ces différences relatives. Mais les similitudes sont plus importantes que les différences et la référence à un modèle commun reste nécessaire. Ce modèle, une fresque certainement comme on l'a démontré plus haut, doit, sans aucun doute, provenir de Crète; car c'est là qu'on retrouve, d'une part, la plus importante et la plus ancienne utilisation du thème avec le sceau de l'Ashmolean Museum et, d'autre part, du fait du niveau artistique élevé et de l'ancienneté des ateliers minoens; ces ateliers ont influencé d'autres régions, spécialement Mélos et Théra où cette influence est incontestable.

Il faut mentionner ici la représenta-

19. La représentation du « pêcheur » sur une peinture rupestre de Siteia (P. Faure, BCH 93 (1969) 198, fig. 14 - 5 et P. Faure, La vie quotidienne en Grèce au temps de Minos, Paris 1973, 244, fig. 60 - 160) est entièrement supposée. Les lignes minuscules conservées peuvent représenter n'importe quoi, excepté le « pêcheur».

tion d'un sceau en Lapis Lacedæmonius (donation H. Schliemann) de la collection numismatique du Musée national archéologique d'Athènes et publié ici pour la première fois. Un homme est représenté, marchant vers la droite, les bras tendus, avec de grands poissons pendus à ses mains, entre des plantes schématisées (fig. 7-9) [20]. Il est clair que cette représentation n'a rien de commun avec les scènes de retour de pêche étudiées plus haut. Il est fort probable que l'artiste a voulu reproduire, pour la première fois dans l'art créto - mycénien, l'image du « possis théron » tenant des poissons. Cette représentation nouvelle ne rend pas, cependant, problématique l'authenticité du sceau en pierre Schliemann [21] d'origine inconnue. Les soupçons sur son authenticité sont dus à l'existence d'un autre sceau, également en Lapis Lacedæmonius, du Musée Bénaki, d'origine aussi inconnue, qui représente un « possis théron » entre un bouquetin ailé et un démon à carapace, dont l'authenticité a d'ailleurs soulevé des objections [22]. Ces deux sceaux ont en commun la matière et le sujet, mais aussi l'exécution [23]; ainsi, jusqu'à ce que l'authenticité du sceau Schliemann soit reconnue, son thème doit être exclu de la recherche.

La représentation de la figure humaine tenant un ou plusieurs poissons ne se limite pas aux hommes seuls. Sur un sceau en pierre de forme lenticulaire, Minoen Récent, de l'Ashmolean Museum à Oxford, figure une femme portant une main à sa poitrine et tenant un poisson de l'autre (fig. 10) [24]. Les éléments iconographiques communs sont évidents avec les représentations du pêcheur déjà étudiées. Mais il ne semble pas que la même interprétation doive être donnée ici, à savoir une femme au retour de la pêche; il s'agit plutôt d'une des hypostases de la «potnia théron », thème très courant dans la glyptique créto - mycénienne [25], comme sur une empreinte de Pylos (fig. 11) [26] où la déesse, les deux mains sur le corps, est entourée de deux poissons. Dans l'Égypte contemporaine et dans le monde égéen, la pêche reste du domaine des hommes depuis une époque très ancienne et seuls ceux-ci sont représentés pendant la pêche ou au retour.

Il peut être intéressant d'examiner

20. Le sceau, qui n'est pas inventorié va être publié par I. Pini dans CMS V. Je remercie ma collègue M. Oiconomidou - Karamessini pour son aide pendant l'étude du sceau.

21. Cf. J. A. Sakellarakis, Actes du IIIème Congrès International de Crétologie, Athènes 1971, A' 303-18.

22. J. Betts, BSA 60 (1965) 203 - 6, pl. 5.

23. Cf. par exemple en dehors de l'acquisition des deux sceaux à peu près à la même époque que sur les deux le trou n'est pas symétrique, l'usage du foret est répandu, et pas toujours nécessaire, enfin l'exécution est confuse. La forme aplatie en général des deux surfaces du sceau de la collection numismatique est contraire à la haute qualité du matériel. La représentation de poissons enfin est sans parallèle précis, comme le rendu du pagne, selon E. Sakellarakis.

24. V. E. G. Kenna, ci - dessus, 129, nº 822, pl. II. J. A. Sakellarakis, ci-dessus, 246. H. G. Buchholz — G. Jöhrens — I. Maull, ci - dessus, J 146 nº 157.

25. J. A. Sakellarakis, ci - dessus 245-6.

26. CMS I, 344. A. Sakellariou, Μυκηναϊκὴ Σφραγιδογλυφία, Athènes 1966, 14, 28, 70-1. J. Sakellarakis, ci - dessus. H. G. Buchholz — G

Fig. 25. Scène de pêche sur une kylix du peintre d'Ambrosios à Boston

avec les représentations de pêche égéenne, celles de l'Égypte et de l'Orient, car une simple comparaison suffit à démontrer que les artistes de l'Égée n'ont pas reproduit véritablement la pêche elle-même, mais le moment du retour. Sur un cylindre-sceau mésopotamien figurent deux hommes dans une barque; l'un pêche au harpon (fig. 12)[27]. En Égypte, où ce thème est très courant, différentes sortes de pêche sont représentées

Jöhrens — I. Maull, ci-dessus J 153, nº 89. Le même sujet est aussi représenté, selon Mme Sakellariou, sur le sceau non publié nº 944 du Musée d' Hérakleion.

27. A. Moortgat, Vorderasiatische Rollsiegel, Berlin 1940, 97, nº 146, pl. 22. Pour d'autres représentations cf. F. Matz, ci-dessus 109, note 4.

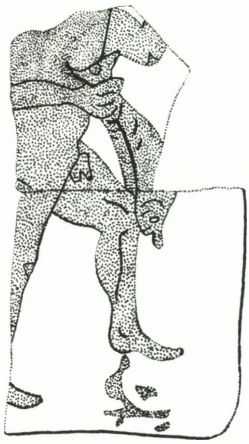

Fig. 26. Représentation d'homme avec un poisson sur un panneau de Penteskouphia à Berlin

Fig. 27. Représentation de pêche sur une monnaie en bronze

sur des peintures, des reliefs (fig. 13 - 15)[28] ou en ronde bosse (fig. 16)[29]; ces représentations n'ont rien de commun avec celles du monde égéen. Parfois, dans les scènes égyptiennes, les poissons sont disposés en rangs parallèles et transportés dans des corbeilles avec un bât (fig. 17)[30] ou

28. O. Keller, Die antike Tierwelt, Leipzig 1913, II 330, fig. 118. H. Alten - Müller, Jagd im alten Ägypten, Berlin 1967, 17. J. G. Wilkinson — S. Birch, The Manners and Customs of the ancient Egyptians, London 1878, II, 116, fig. 371. Autres représentations de pêche v. dans A. Wiedemann, Das alte Ägypten, Heidelberg 1920, 262, fig. 48. L. Klebs, Die Reliefs des alten Reiches, Heidelberg 1915, 37, fig. 23. J. G. Wilkinson — S. Birch, ci - dessus 115, fig. 370, 117 - 8, fig. 372 - 3. A. Erman, Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum, Tübingen 1885, I, fig. page 326. F. W. Von Bissing, Die Mastaba des Gem - Ni - Kai, Berlin 1905, I, 29, pl. IV. A. Erman — H. Ranke, Ägypten Tübingen 1923, 269 - 70, fig. 109 - 11. P. Fox,, Tutankhamun's Treasure, Oxford 1951, pl. 65. H. Hofmann, Norbert Schimmel Collection, Mainz 1964, 126.

29. H. E. Winlock, Models of Daily Life in ancient Egypt (1955) pl. 52.

30. F. W. von Bissing, ci - dessus 14 - 5, pl. XVII.

Fig. 28. Représentation égyptienne d'offrandes de poissons

simplement dans les mains (fig. 18) [31]; mais une fois de plus, ces détails ne semblent pas correspondre aux représentations égéennes. La seule comparaison possible serait celle d'un homme, tenant deux poissons, sur un des côtés de la base en bronze d'un lébès de Chypre du XIIe siècle avant J.-C. du British Museum (fig. 19) [32].

Le thème du pêcheur apparaît encore dans les époques postérieures, tant en Orient que dans le domaine grec, mais d'une manière sporadique et sans continuité. Un pêcheur assis figure sur un relief de Tell - Halaf du IXe siècle avant J.-C. (fig. 20) [33].

31. J. G. Wilkinson — S. Birch, ci - dessus 119, fig. 374. Cf. aussi la fig. où le fils du mort tient des poissons dans une main.

32. H. Catling, ci - dessus, 206, pl. 34a. H. G. Buchholz — G. Jöhrens — I. Maull, ci-dessus, J 155, nº 31. Catling mentionne que le thème du pêcheur est représenté sur un tesson non publié du British Museum provenant de Chypre, mais qui est décrit ailleurs (H. B. Walters, Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum I (II), London 1912, 65, C 337), comme une représentation « of a rude man ; on either side rows of short horizontal lines ».

33. H. Bossert, Altsyrien, Tübingen 1951,

Sur une amphore chypriote géométrique du Louvre, on voit un homme tenant des poissons bien rangés (fig. 21) [34], ainsi que deux figures humaines sur un cratère géométrique du 3ème quart du VIIIe siècle à New York (fig. 22) [35]. Un sceau en pierre contemporain de ce cratère représente une scène de pêche schématisée (fig. 23) [36]. On connaît aussi la scène du personnage pêchant depuis un bateau sur une plaquette en ivoire du sanctuaire d'Artémis Orthia à Sparte (fig. 24) [37], différente cependant de l'unique représentation de pêcheur sur l'intérieur d'une kylix du peintre d'Ambrosios à Boston et de la fin du VIe siècle avant J.-C. (fig. 25) [38]. En dehors des différentes représentations isolées de pêcheur [39], mentionnons encore les panneaux de Penteskouphia où une figure identifiée à Poseidon, tient un poisson (fig. 26) [40] et, pour terminer, une monnaie tardive de la cité espagnole de Kartéia, intéressante pour son rendu en miniature (fig. 27) [41], comparable à la glyptique minoenne.

Les différences deviennent maintenant évidentes entre le thème égéen et les représentations correspondantes dispersées, sauf en Égypte où le thème est courant. En se référant à celles-ci, l'unité du groupe égéen se trouve mis en valeur. Seule la représentation sur la base en bronze du lébès de Chypre, dont l'influence égéenne a été signalée ailleurs [42], peut être mise en rapport avec celles de l'Égée. Le thème égéen du pêcheur est peut-être plus proche de certaines représentations de l'époque grecque postérieure : l'amphore géométrique chypriote du Louvre, le cratère géométrique de New York et, surtout, le panneau de Penteskouphia. La grande distance chronologique entre les deux groupes ne permet pas cependant de comparaisons plus poussées, même avec certaines différences assez faibles.

Mais ces représentations sont intéressantes pour leur interprétation possible, car certaines d'entre elles pour-

479. A. Moortgat, Tell Halaf, III, Berlin 1955, 50, nº A 3, 37 pl. 29. Cf. aussi M. Riemschneider, Von Olympia bis Ninive im Zeitalter Homers, Heidelberg, 20, fig. 25.

34. H. G. Buchholz — G. Jöhrens — I. Maull, ci-dessus J. 165, nº I, fig. 52.

35. J. Boardman, JHS 86 (1966) I, pl. II, b. H. G. Buchholz — G. Jöhrens — I. Maull, ci-dessus J 156, nº 7.

36. G. Buchner — J. Boardman, JdI 81 (1966) 25, fig. 30, 42.

37. R. M. Dawkins, The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta, London 1929, pl. 109, 110. E. Marangou, Lakonische Elfenbein- und Beinschnitzereien, Tübingen 1969, 83-90, nº 38, fig. 68.

38. Hartwig, Meisterschalen, Berlin 1893, 54-60, pl. IV. E. Paribeni EAA I (1958) 316, fig. 455. H. G. Buchholz — G. Jöhrens — I. Maull, ci-dessus J 174.

39. Cf. p. ex. Hartwig, ci-dessus 58-60 et L. Banti, Die Welt der Etrusker, Stuttgart 1960, 51, 286, pl. en couleur II.

40. A. Geagan, AA 85 (1970) 39-41, fig. 14 a-c. H. G. Buchholz — G. Jöhrens — I. Maull, ci-dessus J 160, nº 12.

41. A. Heiss, Description générale des monnaies antiques de l'Espagne, Paris 1870, 329-35, pl. XLIX, 19-21. Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Staat. Münzsammlung München, I, tabl. 9, nº 210. Je remercie Mesdames R. Argyropoulou et E. Antonaropoulou, qui m'ont fait connaître l'existence de cette monnaie.

42. Catling, ci-dessus.

raient illustrer une offrande de poissons [43], comme on l'a aussi récemment supposé pour celle du vase cycladique de Phylakopi [44]. Cependant cette hypothèse ne paraît guère probable pour le groupe égéen, car elle n'est pas confirmée par l'iconographie créto-mycénienne des représentations d'offrande d'animaux ou d'objets à un personnage les recevant, ni par les représentations du groupe où les porteurs de cadeaux supposés ne sont pas mis en valeur par l'habit, les bijoux ou par un geste [45]; en outre, les poissons ne sont pas portés, comme sur les représentations d'offrande égyptienne (fig. 28) [46]. L'interprétation du retour de la pêche paraît en conséquence plus probable. Mais on ne s'explique pas pourquoi la pêche n'est pas représentée à cette époque, car des vestiges sporadiques de scènes de pêche plus compliquées sont connus, sans intervention de personnages il est vrai. Sur un sceau en pierre minoen de la collection Metaxas figure un bateau traînant un filet (fig. 29) [47]; sur un tesson de Thèbes, on voit encore des poissons dans un filet (fig. 30) [48]. Ces représentations prouvent que des compositions relatives à ce sujet ont

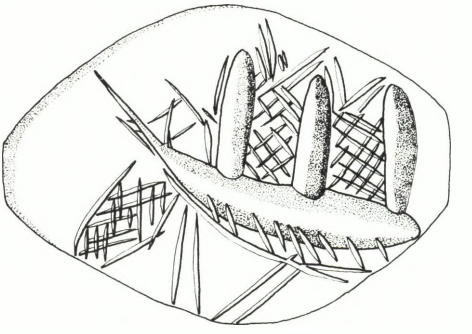

Fig. 29. Dessin de la représentation d'un bateau de pêche sur un sceau en pierre de la collection Metaxas

été traitées et rendues de façon fort compliquée. Il ne faut donc pas supposer que l'absence du thème de la pêche elle-même dans l'art égéen résulte de la difficulté de l'exécution.

L'interprétation de l'absence de ces scènes peut être recherchée ailleurs : dans la tendance, déjà notée, à éviter la figuration de scènes de la vie quotidienne, à l'opposé de l'art égyptien contemporain, et, peut-être, dans une conception dominante dans les classes supérieures regardant l'humble occupation de la pêche. Il semble qu'en Égée les classes supérieures n'y voient qu'une manière de se procurer de la nourriture, alors qu'en Égypte la pêche est une occupation favorite même des rois [49]. Contrairement aux tauromachies, la pêche ne fut jamais considérée en Crète minoenne comme une distraction et c'est la raison pour laquelle, peut-être, elle ne fut pas

43. Catling, ci-dessus 206-7. J. Boardman, ci-dessus, 2.

44. H. G. Buchholz — G. Jöhrens — I. Maull, ci-dessus J 135.

45. J. A. Sakellarakis, ci-dessus.

46. I. Gamer-Wallert, Fische und Fischkulte im alten Ägypten, Wiesbaden 19, 1970, pl. VI, 5.

47. J. A. Sakellarakis — V. E. G. Kenna, CMS IV, 227.

48. Arch. Delt. 24 (1969) Chron. B I, 183, pl. 193 a.

49. P. Fox, ci-dessus.

représentée dans l'art [50]. L'absence totale du thème du pêcheur dans le monde mycénien n'est pas seulement caractéristique de la répugnance en général de son art pour la mer [51], mais elle est aussi significative de telles tendances. La pêche était étrangère à l'esprit héroïque des Mycéniens, comme pour les héros homériques [52] pour lesquels elle n'était qu'une humble occupation de simples mortels. La représentation sporadique du thème du retour de la pêche est due simplement à un mode de vie plus pacifique, tel qu'il se reflète dans l'art.

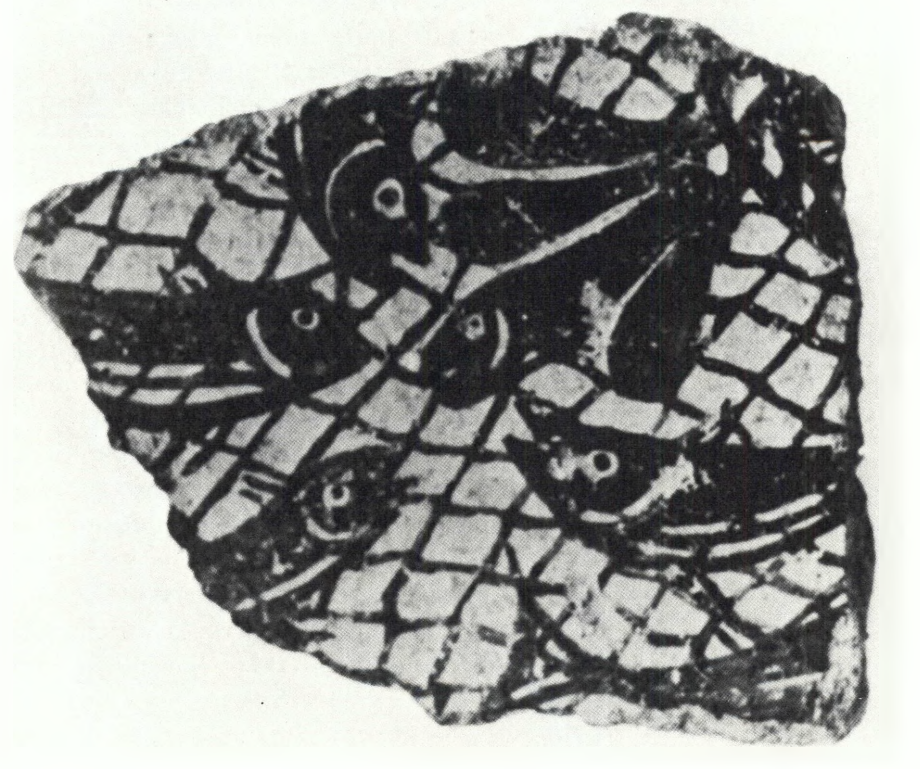
J. A. SAKELLARAKIS

50. Cf. les observations de A. Lesky, Thalatta, Der Weg der Griechen zum Meer, Wien 1947, 41 - 2.

51. Cf. A. Sakellariou, ci - dessus 14, 57. H. G. Buchholz — G. Jöhrens — I. Maull, ci-dessus J 134.

52. Cf. F. Stubbings dans A. J. B. Wace — F. Stubbings, A Companion to Homer, London 1963, 526. A. Lesky, ci - dessus 269.

Fig. 30. Tesson de Thèbes avec représentation de poissons dans un filet

ΟΙ ΑΡΧΟΝΤΕΣ ΓΑΪΟΣ ΚΑΙ ΛΟΥΚΙΟΣ

Ἡ *I.G.*, II ², 2328 ἀνήχθη εἰς τὰς ἀρχὰς τῶν χριστιανικῶν χρόνων περίπου (=*c. initia aerae Christianae*), ἐπειδὴ ὁ Γάϊος καὶ ὁ Λούκιος (στίχ. 2 : -ον ἐπὶ Γαΐου καὶ Λουκίου ε-) συνεσχετίσθησαν τρόπον τινὰ μετὰ τῶν ἐγγόνων καὶ θετῶν υἱῶν τοῦ Αὐγούστου [1]. Ἡ ἐκδοχὴ ὅμως αὕτη εἶναι ἐσφαλμένη, διότι ὁ Γάϊος καὶ ὁ Λούκιος πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῶσιν ὡς ἄρχοντες. Δηλαδή, ὁ στίχος 2 νὰ συμπληρωθῇ ὡς κάτωθι : *τὸν ἐπὶ Γαΐου καὶ Λουκίου ἐ[νιαυτὸν]* (καὶ κατωτέρω). Πρβλ. τὴν *I.G.*, II ², 2914, στίχ. 5 - 7 : *τὸν ἐπὶ/ [Στρατο]λάου ἄρχοντος ἐνιαυ/[τόν]*, ἐκ τοῦ ἔτους 95/6 μ.Χ. κατὰ τὴν νέαν χρονολογίαν τῆς Mlle Simone Follet, ἐφ' ὅσον οὗτος ὁ Στρατόλαος ταυτίζεται πρὸς τὸν ἄρχοντα Φλ. Στρατόλαον, γνωστὸν ἐκ Δηλιακῆς ἐπιγραφῆς [2]. Ἡ λέξις « ἄρχοντος » παρελείφθη εἰς τὴν *I.G.*, II ², 2328, ἀλλὰ τοῦτο θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸ εἶδος τοῦ ἀναθήματος (= ἀγωνιστικὴ ἐπιγραφή). Παράλειψις τῆς λέξεως « ἄρχοντος » παρατηρεῖται, π.χ., καὶ εἰς τὰς *I.G.*, II ², 1716, 2292 καὶ 3177, ὡς καὶ εἰς τὴν *I.G.*, II ², 1759, ἡ ὁποία μάλιστα περιέχει διπλοῦς ἄρχοντας [3]. Ὁ Καπετανόπουλος ἠμφεσβήτησε τὴν διπλῆν ταύτην ἀρχοντείαν εἰς ΑΑΑ VI (1973) σελ. 138, ἀλλὰ οἱ Villoison καὶ Müller (= CIG 200) ἀνέγνωσαν τὴν ἐπικεφαλίδα τῆς ἐπιγραφῆς ἐκ λίθου ἀκεραίου [4]. Διπλῆ ἀρχοντεία παρατηρεῖται καὶ κατὰ τὰ ἔτη 411/10 π.Χ. καὶ 124/3 π.Χ. Πρβλ. Ἀριστοτέλους, Ἀθην. Πολιτεία, 33, 1 (καὶ ἦρξεν ἐξ αὐτῶν (= τῶν τετρακοσίων) Μνασίλοχος δίμηνον ἐπὶ Θεοπόμπου ἄρχοντος, ⟨ὃς⟩ ἦρξε τοὺς ἐπιλοίπους δέκα μῆνας) [5], καὶ *I.G.*, II ², 1713, στίχ. 6 - 7 (Νικίας καὶ / Ἰσιγένης) [6], ἀντιστοίχως. Δηλαδή, κατὰ τὰς μαρτυρίας ἔχομεν τέσσαρας διπλᾶς ἀρχοντείας παρ' Ἀθήναις : (α) Μνασιλόχου καὶ Θεοπόμπου (411/10 π.Χ.), (β) Νικίου καὶ Ἰσιγένους (124/3 π.Χ.), (γ) Γαΐου καὶ Λουκίου (ἀπὸ τοῦ 68 μ.Χ. περίπου) καὶ (δ) Φιλοπάππου καὶ Λαιλιανοῦ (108/9 μ.Χ.) (κατωτέρω).

Ὁ P. Graindor ἀνήγαγε τὴν ἀρχοντείαν τῶν δύο τελευταίων ἀρχόντων εἰς τὰ ἔτη 90 - 100 μ.Χ. [7] καὶ ὁ Νοτόπουλος τὴν ἐχρονολόγησεν εἰς τὸ ἔτος 96/7 μ.Χ. [8]. Τὸ νέον ὅμως χρονολογικὸν σχῆ-

1. P. Graindor, BCH LI (1927), σελ. 317 - 318, ἀρ. 85, καὶ J. Kirchner εἰς *I.G.*, II ².

2. Mélanges. . . . offerts à Pierre Chantraine (1972), σελ. 43. Ὅρα καὶ GRBS XIV (1973), σελ. 397 - 398 *I.G.*, II ², 3798.

3. Στίχ. 4 - 6 : [ἐπὶ] Φιλοπάπ/[πο]υ καὶ Λαιλι/[α]νοῦ.

4. Πολλὰς εὐχαριστίας ἐκφράζομεν πρὸς τοὺς καθηγητὰς G. Daux καὶ E. Erxleben, τοὺς ὁποίους συνεβουλεύθημεν περὶ τῶν ἀπογράφων τῶν Villoison καὶ Müller. Δυστυχῶς ἡ τύχη των ἀγνοεῖται.

5. *PA*, ἀρ. 7011 (Θεόπομπος) καὶ 10324 (Μνησίλοχος). Ἐπίσης W. S. Ferguson, Athenian Tribal Cycles in the Hellenistic Age (1932), σελ. 76, ὑποσ. 1.

6. Ἐπίσης καὶ εἰς ἐπιγραφὰς ἐκ Δήλου : Inscr. d. Délos, ἀρ. 1647, στίχ. 3 - 4 : *ἐν τῶι ἐπὶ Νικίου καὶ Ἰσιγένου ἄρχοντος/ ἐνιαυτῶι*, 1648, στίχ. 3 - 4 : *ἐν τῶι ἐπὶ Νικίου καὶ Ἰσιγένου/ ἄρχοντος ἐνιαυτῶι*, καὶ 1649, στίχ. 2 - 3 : *ἐν τῶ[ι] ἐπὶ Νικίου/ [κ]αὶ Ἰσιγένου ἄρχοντος ἐνιαυτῶι.*

7. Chronologie des archontes athéniens sous l'Empire (1922), σελ. 102, ἀρ. 69.

8. Hesperia XVIII (1949), σελ. 52=*I.G.*, II ², 1759 [στίχ. 43 - 45 : περὶ τὸ βῆμα/ Βούλων Μοιραγένους/ Φυλάσιος (= Οἰνηῖς VIII)].

μα τῆς Mlle Follet ἀποκλείει τὸ ἔτος 96/7 μ.Χ. καὶ ἐφ' ὅσον διατηρηθῇ τὸ σχῆμα τοῦτο, τότε ἡ ἀρχοντεία τῶν Φιλοπάππου καὶ Λαιλιανοῦ θὰ πρέπει νὰ ἀναχρονολογηθῇ. Κατὰ τὴν κυκλικὴν περίοδον τῶν φυλῶν, τὰ νέα ἔτη διὰ μίαν ἀναχρονολόγησιν τῆς ἀρχοντείας τῶν Φιλοπάππου καὶ Λαιλιανοῦ εἶναι τὰ 84/5 καὶ 108/9 μ.Χ., τοῦ τελευταίου ὄντος προτιμοτέρου. Ὡς ἐκ τούτου, γεννᾶται ζήτημα καὶ ὡς πρὸς τὴν ὀρθὴν χρονολόγησιν τῆς ἀρχοντείας τοῦ Γ. Ἰουλίου Ἀντιόχου Ἐπιφάνους Φιλοπάππου Βησαιέως (= *I.G.*, II², 3112)[9], τὴν ὁποίαν ὁ γράφων περιώρισεν εἰς τὸ ἔτος 87/8 μ.Χ.[10], διότι κατὰ τὰς ἀρχοντείας τοῦ Φιλοπάππου καὶ Λαιλιανοῦ (= *I.G.*, II², 1759) καὶ Γ. Ἰουλίου Ἀντιόχου Ἐπιφάνους Φιλοπάππου Βησαιέως, αὐλητὴς ἦτο ὁ Φίλητος Μενίσκου Κολωνῆθεν[11]. Συνεπῶς αἱ δύο αὗται ἀρχοντεῖαι συνανήκουσι χρονολογικῶς καὶ θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ Φιλόπαππος τῆς *I.G.*, II², 1759 καὶ 3112 εἶναι ὁ αὐτός. Καὶ δυνάμεθα περαιτέρω νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὴν διπλῆν ἀρχοντείαν τῶν Φιλοπάππου καὶ Λαιλιανοῦ τοιουτοτρόπως. Ὁ Λαιλιανὸς θὰ διεδέχθη τὸν Φιλόπαππον ὡς ἄρχοντα κατὰ μῆνα Μάϊον τοῦ 109 μ.Χ. (108/9 μ.Χ. κατὰ τὸ Ἀττικὸν ἔτος), ὅτε ὁ τελευταῖος ἐγένετο ὕπατος Ῥώμης (Kal. Mai. 109)[12]. Ἡ δοθεῖσα ἐνταῦθα ἑρμηνεία περὶ τῆς διαδοχῆς τοῦ Φιλοπάππου ὑπὸ τοῦ Λαιλιανοῦ μᾶς παρέχει τοὺς λόγους διὰ τὴν διπλῆν ἀρχοντείαν τούτων, ὡς γνωρίζομεν καὶ τοὺς λόγους διὰ τὴν διπλῆν ἀρχοντείαν τοῦ ἔτους 411/10 π.Χ. (= ἀλλαγὴ πολιτείας)[13]. Τοὺς λόγους ὅμως διὰ τὴν διπλῆν ἀρχοντείαν τῶν Νικίου καὶ Ἰσιγένους (124/3 π.Χ.) καὶ Γαΐου καὶ Λουκίου (ἀπὸ τοῦ 68 μ.Χ. περίπου) δὲν γνωρίζομεν, ἀλλ' ἴσως νὰ μὴ ἀποδοθῶσιν εἰς θάνατον[14].

Ἐκ τῆς *I.G.*, II², 1992, στίχ. 5, γνωρίζομεν ἕνα ἄρχοντα ὀνόματι Λούκιον (= ἐπὶ Λουκίου ἄρχοντος) καὶ ἴσως θὰ πρέπει ὁ ἄρχων οὗτος νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ἄρχοντα Λούκιον τῆς *I.G.*, II², 2328, ἂν καὶ ἀποσιωπᾶται παντελῶς τὸ τοῦ Γαΐου ὄνομα εἰς *I.G.*, II², 1992. Ὁ Γάϊος ὅμως θὰ ἦτο ὁ προεξέχων ἄρχων, καθ' ὅσον τὸ ὄνομά του προηγεῖται τοῦ ὀνόματος τοῦ Λουκίου (ἀνωτέρω). Εἰς *Hesperia*, Suppl. I (1937), σελ. 158, ἡ ἀρ. 92 χρονολογεῖται, φαίνεται, ἐκ τοῦ

9. Στίχ. 2 - 5: τὸν ἄρχον/τα καὶ ἀγωνοθέτην Διονυσίων Γάϊον/ Ἰούλιον Ἀντίοχον Ἐπιφανῆ Φιλόπαπ/πον Βησαιέα = Ἡλία Α. Καπετανοπούλου, The Early Expansion of Roman Citizenship into Attica during the First Part of the Empire, 200 B.C. — A.D. 70 [διατριβή, Yale University, 1963], σελ. 362 - 363, ἀρ. 634 (ὅρα Historia XIX (1970), σελ. 562, ὑποσ. 10). Πρβλ. καὶ τοῦ Πλουτάρχου τὰ Συμποσιακά, 628A = Hesperia, Suppl. VIII (1949), σελ. 245, ὑποσ. 9.

10. ΑΔ 26 (1971), σελ. 316.

11. *I.G.*, II², 1759, στίχ. 41 - 42: αὐλητὴς Φίλητος/ [Μ]ενίσκου Κολωνῆθεν, καὶ 3112, στίχ. 12 - 13: εὔλει Φίλητος/ Μενίσκου Κολωνῆθεν.

12. A. Degrassi, Inscriptiones Italiae, XIII (1), σελ. 198 καὶ 199 (XXII), στίχ. 7: 109, k. Mai. Cn. Antonius Fuscus, C. Iulius Philopappus (ὁ καθηγητὴς J. F. Gilliam μᾶς ἀπέστειλε φωτοτυπίαν τῆς παραπομπῆς ταύτης, διὸ καὶ δημοσίως ἐκφράζομεν τὰς εὐχαριστίας μας). Ὅρα ἐπίσης τὴν *PIR*, II², σελ. XIII - XIV, ἀρ. 832a.

13. Πρβλ. καὶ W. S. Ferguson (ἀνωτέρω, ὑπὸ ὑποσ. 4).

14. Πρβλ., π. χ., Graindor, Chronologie . . ., σελ. 97 - 98, καὶ Ferguson (ὑπὸ ὑποσ. 4 ἀνωτέρω).

ἔτους 124/3 π.Χ. καὶ εἶχε χαραχθῆ μόνον τὸ τοῦ ἄρχοντος Νικίου ὄνομα, καθ' ἃ τοῦτο συνεπληρώθη εἰς τὸν στίχ. 1 τῆς ἐν λόγῳ ἐπιγραφῆς ([ἐπὶ Νικίου] ἄρχοντος)[15]. Τοιαύτη μονὴ χρονολόγησις παρατηρεῖται καὶ εἰς ἐπιγραφὴν ἐκ Δήλου, ὅπου ἔχομεν, ἀντιστρόφως πρὸς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, τὸ ὄνομα τοῦ δευτέρου ἄρχοντος τοῦ ἔτους 124/3 π.Χ., τοὐτέστιν, τὸ τοῦ ἄρχοντος Ἰσιγένους[16]. Τὰ δύο ταῦτα παραδείγματα ἐνισχύουσι τὴν ἄποψιν (ἀνωτέρω) ὅτι ὁ ἄρχων Λούκιος τῆς *I.G.*, II², 2328 δύναται νὰ ἐξισωθῆ πρὸς τὸν ἄρχοντα Λούκιον τῆς *I.G.*, II², 1992.

Ὁ Καπετανόπουλος ἀνήγαγε τὴν *I.G.*, II², 1992 εἰς τὸ ἔτος 68 μ.Χ. περίπου εἰς ΑΑΑ, ἔ.ἀ., σελ. 138. Καὶ ἐφ' ὅσον ἡ *I.G.*, II², 2328 χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 68 μ.Χ. περίπου, οἱ Ἀμφεωτίδης καὶ Ἀρχικλῆς Λακκιάδαι, οἱ ὁποῖοι ἠγωνίσαντο χορὸν Διονυσιακὸν κατὰ τὴν ἀρχοντείαν τοῦ Γ. Ἰουλίου Ἀντιόχου Ἐπιφάνους Φιλοπάππου Βησαιέως[17], θὰ ἦσαν περίπου ἑξήκοντα ἐτῶν[18] κατὰ τὸ ἔτος 108/9 μ.Χ., καθὼς προτείνεται ἀνωτέρω νὰ ἀναχθῆ ἡ ἀρχοντεία τοῦ Φιλοπάππου Βησαιέως. Ἀμφότεροι οἱ χορευταί, Ἀμφεωτίδης καὶ Ἀρχικλῆς Λακκιάδαι, ἀναφέρονται καὶ εἰς τὴν *I.G.*, II², 2328 (στίχ. 4: Ἀμφιετίδης, Ἀρχικλῆς) καὶ συμπεραίνεται ὅτι θὰ ἦσαν ἀδελφοὶ καὶ ἀρκετὰ νέοι εἰς τὴν *I.G.*, II², 2328. Παρατηρητέον ἐπίσης ὅτι οἱ Ἀμφεωτίδης καὶ Ἀρχικλῆς κατάγονται ἐκ σημαινούσης οἰκογενείας, τῆς ὁποίας αἱ ρίζαι ἀνάγονται εἰς τὸν 3ον π.Χ. αἰῶνα. Πρβλ. τὸν κοσμητὴν Ἀρχικλέα (Ἀρχικλέους) Λακκιάδην τῆς *I.G.*, II², 2032, στίχ. 1 - 3, ἐκ τῶν ἐτῶν 112/3 - 114/5 μ.Χ. κατὰ τὴν Mlle Follet (ἀνωτέρω). Ὁ J. Kirchner ἐταύτισε τὸν κοσμητὴν πρὸς τὸν χορευτὴν Ἀρχικλέα.

Εἰς τὴν *I.G.*, II², 2328, στίχ. 5, ἀναφέρεται καὶ νεανίας τις ὀνόματι Ἐπαφρόδειτος καὶ θὰ πρέπει νὰ λεχθῆ ἐνταῦθα ὅτι εἰς Ἐπαφρόδειτος μαρτυρεῖται ὡς ἔφηβος εἰς τὴν *I.G.*, II², 1992, στίχ. 9 (ἄρχοντος ὄντος Λουκίου). Ἐπίσης εἰς τὸν στίχον 5 τῆς *I.G.*, II², 2328 ἀναφέρεται καὶ εἷς Ἐπικτᾶς. Δύο ἔφηβοι ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἐπικτᾶς μαρτυροῦνται εἰς τὴν *I.G.*, II², 1998, στίχ. 27 (στ. Α) καὶ 24 (στ. Β), ἐκ τοῦ τέλους τοῦ 1ου μ. Χ. αἰῶνος. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιγραφήν, στίχ. 7, τὸ τοῦ παιδευτοῦ ὄνομα συνεπληρώθη ὡς Ἐλ[πί]ας, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθῆ ὡς Ἐλ[π]ᾶς. Εἷς ἔφηβος ὀνόματι Ἐλπᾶς εἶναι γνωστὸς ἐκ τῆς *I.G.*, II², 1969, στίχ. 14 (45/6 μ.Χ.)[19].

Παρατίθεται καὶ τὸ ὅλον κείμενον τῆς *I.G.*, II², 2328 = *BCH*, ἔ.ἀ., σελ. 317, ἀρ. 85 (καὶ ἐκ φωτογραφίας)[20].

15. Ὅρα καὶ W. B. Dinsmoor, The Athenian Archon List in the Light of Recent Discoveries (1939), σελ. 199 (ἄνω).

16. Hesperia, Suppl. I (1937), σελ. 160 (ὑπὸ ἀρ. 92), καὶ Dinsmoor, ἔ.ἀ., σελ. 175 καὶ 198= Inscr. d. Délos, ἀρ. 2075 [στίχ. 3: ἐν τῷ ἐπὶ Εἰσιγένου ἄρχοντος ἐνιαυτῶι].

17. *I.G.*, II², 3112, στίχ. 15 - 16: Ἀνφεωτίδης Λακκιάδης/ Ἀρχικλῆς Λακκιάδης.

18. Πρβλ. Α.Δ., ἔ.ἀ., σελ. 301, ὑπὸ ἀρ. 80 (= τὴν ἡλικίαν τῶν Βούλωνος καὶ Μοιραγένους Φυλασίων).

19. Ὀνόματα καταλήγοντα εἰς -ας παρατηροῦνται, π. χ., εἰς *I.G.*, II², 1969, 1970, 1971, 1998 καὶ 2030.

20. Εὐχαριστίας ἐκφράζομεν καὶ πρὸς τὴν κ. Ντ. Πέππα - Δελμούζου, Ἐπιμελήτριαν τῆς Ἐπιγραφικῆς Συλλογῆς Ἀθηνῶν, διὰ τὴν φωτογραφίαν.

- -]Ι[.]ΛΙΟΥΣ . [- -
οἱ νικήσαντες;] τὸν ἐπὶ Γαίου καὶ Λουκίου ἐ[νιαυτὸν
πρωτεῖα δύο;] δευτερεῖα δύο, τριτεῖα δύο, τ[εταρτεῖα δύο;
- -]ος, Ἀμφιετίδης, Ἀρχικλῆς, Ἡρακλ[- -
- -]ς, Ἐπικτᾶς, Ἐπαφρόδειτος, [- -
- -]γικος (κισσὸς) (κενὸν)
(fractura)

Στίχος 1. Ἀδύνατον νὰ δοθῇ μία ὀρθὴ ἑρμηνεία εἰς τὰ διασωθέντα γράμματα, διὸ καὶ αἱ εἰκασίαι παραλείπονται. Τὸ δὲ Ο ἴσως νὰ ἀναγιγνώσκηται καὶ ὡς Θ.

Στίχος 6 (τέλος). Ἀντὶ τοῦ προτέρου Φ (= Kirchner), ἡ ἀνάγνωσις σημείου φαίνεται ἡ προτιμοτέρα.

Διὰ τὰ «δευτερεῖα», ὁ Graindor παρέπεμψεν εἰς Syll.[3], ἀρ. 958, στίχ. 28: δευτερεῖον τόξον, 29 - 30: δευτερεῖον λόγ/χας τρεῖς, καὶ 31: τῶι δευτέρωι κόντον, ὅπου οἱ νεώτεροι (ἄνδρες) συμμετεῖχον «εἰς μελέτην ἀκοντισμοῦ καὶ τοξικῆς καὶ/ καταπαλταφεσίας τρὶς τοῦ μηνός» (στίχ. 24 - 25), κατὰ τὸν τῆς ἐν τῇ νήσῳ Κέῳ Κορησίας πόλεως νόμον (3ος π.Χ. αἰών)[21].

ΗΛΙΑΣ Α. ΚΑΠΕΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

21. SEG XXV (1971), σελ. 279, ἀρ. 959=F. Sokolowski, Lois sacrées des cités grecques (1969), σελ. 191 - 192, ἀρ. 98, στίχ. 28, 29 - 30, 31.

THE ARCHONS GAÏOS AND LOUKIOS

Kapetanopoulos has recovered two new archons (Gaïos and Loukios) from *I.G.*, II [2], 2328 and it seems that Loukios is the same as the archon Loukios of *I.G.*, II [2], 1992, which has been attributed to about A.D. 68. The double archonship of Gaïos and Loukios is the fourth known instance of such an archonship in Athens. The last double archonship, chronologically speaking, is that of Philopappos and Lailianos, which must now be dated to A.D. 108/9 and Philopappos is to be equated accordingly with G. Julius Antiochos Epiphanes Philopappos Besaieus, the archon of *I.G.*, II [2], 3112.

ELIAS KAPETANOPOULOS

Fig. 1. ΜΝΑΣΑΓΟΡΑΣ - ΜΕΝΤΩΡ

AN UNPUBLISHED ATHENIAN NEW STYLE TETRADRACHM

During my work on the *Inventory of Greek Coin Hoards*, I found in the Athens cabinet a part of the 1933 Hierapytna hoard (*IGCH* 352; Noe 433) [1], until then not known to be in Athens. This section of the hoard contains 30 cistophori and 43 Athenian New Style tetradrachms. Among the latter pieces, I identified a new series not included in Margaret Thompson's *The New Style Silver Coinage of Athens*. This specimen is overstruck on a posthumous tetradrachm of Alexander III.

Obv.: Head of Athena Parthenos r., wearing ornamented Attic helmet; border of dots.

Rev.: A ΘΕ Owl r., head facing, wings closed, standing on horizontal amphora; olive wreath border.

Magistrates: ΜΝΑΣΑΓΟΡΑΣ - ΜΕΝΤΩΡ. Symbol: Apollo seated l., holding lyre?

Weight: 15.35 ↖ (fig. 1).

The obverse die of this tetradrachm is not previously recorded. The style is very close to that of the series ΜΕΝΤΩΡ - ΜΟΣΧΙΩΝ (fig. 2 a - b) [2]. The new series must be placed between ΜΕΝΤΩΡ - ΜΟΣΧΙΩΝ and the later series ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ - ΜΝΑΣΑΓΟΡΑΣ (fig. 3) [3]. In this case, ΜΕΝΤΩΡ would have served as first magistrate with ΜΟΣΧΙΩΝ and later as second magistrate with ΜΝΑΣΑΓΟΡΑΣ. ΜΝΑΣΑΓΟΡΑΣ would have served as first magistrate with ΜΕΝΤΩΡ and later as second magistrate with ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ.

The chronology of the Athenian New

1. « The Hierapytna Hoard. A Supplement », by M. Caramessini - Oeconomides and F. S. Kleiner, will appear in a forthcoming volume of the *Revue Belge de Numismatique*.

2. Athens 16.01 ↑; Athens 15.77 ↑. Both specimens are also part of the Hierapytna hoard.

3. London 16.23 ↑ (after Thompson, Athens, pl. 138, no. 1236).

Fig. 2a - 2b ΜΕΝΤΩΡ - ΜΟΣΧΙΩΝ

Fig. 3. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ - ΜΝΑΣΑΓΟΡΑΣ

Style series is the subject of controversy. According to Thompson, the ΜΕΝΤΩΡ - ΜΟΣΧΙΩΝ tetradrachms were struck in 118/7 B.C. and those of ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ - ΜΝΑΣΑΓΟΡΑΣ in 105/4 B.C. Other scholars have dated these series about 30 years later[4].

MANDO CARAMESSINI - OECONOMIDES

4. The first to challenge the Thompson chronology was D. M. Lewis, « The Chronology of the Athenian New Style Coinage », *Numismatic Chronicle* (1962), pp. 275 - 300.

ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΦΑΛΗ ΤΗΣ ΠΛΑΥΤΙΛΛΗΣ ΕΙΣ ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

Εἰς τὴν ρωμαϊκὴν συλλογὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν εὑρίσκεται ἡ ὑπ' ἀριθ. Εὑρετ. 358[1] (εἰκ. 1 - 3) ἀδημοσίευτος κεφαλὴ κο-

1. Ἡ κεφαλὴ εὑρέθη εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Σερπεντζέ. Μάρμαρον πάριον, ὕψος 0,28 μ., μέγ. πλάτ. 0,26 μ., περίγραμμα κεφαλῆς 0,60 μ. Ὕψος ταινίας 0,01 μ., πάχ. κάτω χείλους 0,01 μ. Σωζ.

ρασίδος, ἡ ὁποία φέρει τὸν πεπονοειδῆ[2] τύπον κομμώσεως εἰς ὁριζοντίαν διάταξιν. Ἡ κόμη χωρίζεται εἰς δώδεκα μέρη ἀπολήγοντα ὀπίσω εἰς κόμβον, τεθειμένον εἰς ὕψος κανονικὸν καὶ κοσμούμενον διὰ δικτύου δηλουμένου δι' ἐγχαράκτων ρόμβων, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὑρίσκονται ἐγχάρακτα τρίγωνα καὶ λοξαὶ γραμμαί. Μικροὶ βόστρυχοι ἀποσπώμενοι ἐκ τῆς κυρίας κομμώσεως κοσμοῦν τὸ μέτωπον, τὴν κροταφικὴν χώραν καὶ τὸν αὐχένα. Τὴν περιοχὴν ἔμπροσθεν τῶν ὤτων κοσμοῦν πλαστικοὶ σιγμοειδεῖς βόστρυχοι. Τὴν κεφαλὴν καὶ τὸν κόμβον περιθέει ταινία μετὰ διπλῆς ἀπολήξεως ὄπισθεν. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδές. Πλαστικῶς δεδηλωμέναι ὀφρύες εἰς σχῆμα ἀνοικτοῦ τόξου πλαισιώνουν τοὺς ἀμυγδαλοσχήμους ὀφθαλμούς. Τὰ βλέφαρα εἶναι λεπτὰ καὶ σαφῶς σχεδιασμένα. Τὸ ἐλεύθερον χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων βαίνει ὁριζοντίως. Ἡ ἶρις ἀποδίδεται δι' ἀβαθοῦς ἐγχαράκτου γραμμῆς, τὴν κόρην σχηματίζει βαθεῖα κοιλότης ἐκ δύο ἐφαπτομένων στιγμάτων. Εἰς τὰς ἐσωτερικὰς γωνίας τῶν ὀφθαλμῶν διακρίνεται ὁ κανθός. Ἐλαφρὰ διόγκωσις παρατηρεῖται εἰς τὴν περιοχὴν τῶν κάτω βλεφάρων. Ἡ ρὶς παρουσιάζει εἰς τὴν ρίζαν της μικρὰν καμπύλην. Τὰ πτερύγια τῆς ρινὸς διευρύνονται ἐντόνως. Τὰ σαρκώδη χείλη εἶναι ἡμιάνοικτα μὲ περίγραμμα καμπύλον. Μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ πώγωνος ὑπάρχει βαθεῖα κοίλανσις, ἡ ὁποία τονίζει περισσότερον τὴν ἔντονον διαφοροποίησιν τῶν ὄγκων εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην. Ἔκφρασις μυστικοπαθείας εἶναι διάχυτος εἰς τὸ πρόσωπον. Στοιχεῖα ἐξιδανικεύσεως τῆς προτομῆς παρατηροῦνται εἰς τὴν πρὸς τὰ ἄνω ἐστραμμένην διεύθυνσιν τοῦ βλέμματος καὶ εἰς τὴν ζωηρὰν κλίσιν τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ δεξιά. Ὁ λαιμὸς εἶναι πλαδαρὸς εἰς σημεῖά τινα καὶ ἡ ἐργασία του ἀμελὴς συγκρινομένη πρὸς τὴν ἀρίστην ἐργασίαν τῆς κεφαλῆς. Ἡ πλαστικὴ ἀπόδοσις τῶν ὀφρύων, τὸ σχῆμα τῆς κόρης τῶν ὀφθαλμῶν καὶ ἡ ἔκφρασις μυστικοπαθείας εἰς τὸ πρόσωπον εἶναι στοιχεῖα τὰ ὁποῖα κατὰ πρῶτον ἐμφανίζονται εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Σεβήρων[3] (193 - 235 μ. Χ.).

Τεχνοτροπικῶς τὸ πορτραῖτον παρουσιάζει κοινὰ στοιχεῖα μὲ πορτραῖτα τῆς

ὕψος λαιμοῦ 0,08 μ., πάχ. λαιμοῦ 0,03 μ. Ἐλλείπει τὸ ἄκρον τῆς ρινός. Μικρὰ ἀπολεπίσματα, κυρίως εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ μετώπου, τῶν ὀφρύων καὶ τῶν κροτάφων. Τὸ τμῆμα τῆς ταινίας, ἡ ὁποία περιθέει τὸν κόμβον ὄπισθεν δὲν ἔχει ὑποστῆ τὴν τελικὴν λείανσιν. Ὁ λαιμὸς φέρει εἰς τὸ μέσον περίπου ρωγμήν. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν κ. Β. Καλλιπολίτην, τ. Διευθυντὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, διὰ τὴν ἄδειαν δημοσιεύσεως τῆς κεφαλῆς. Αἱ φωτογραφίαι ὀφείλονται εἰς τὸν φωτογράφον τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Κ. Κωνσταντόπουλον τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ.

2. Ὁ πεπονοειδὴς τύπος κομμώσεως εἶναι συνήθης κόμμωσις κορασίδων κατὰ τὴν παιδικὴν καὶ τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν. Pauly - Wissowa RE VII 2, Haartracht und Haarschmuck, στ. 2142.

3. Ἡ δυναστεία τῶν Σεβήρων, τῆς ὁποίας ἱδρυτὴς ἦτο ὁ Σεπτίμιος Σεβῆρος (ὁ στρατιώτης αὐτοκράτωρ), ἐξ Ἀφρικῆς, παρέμεινεν εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν θρόνον ἀπὸ τοῦ 193 μ. Χ. μέχρι τοῦ 235 μ. Χ. Αὐτοκράτορες ἀνήκοντες εἰς τὴν αὐτὴν δυναστείαν εἶναι οἱ Μᾶρκος Αὐρήλιος Ἀντωνῖνος (Καρακάλλας), 211 - 217 μ. Χ., Πούμπλιος ἢ Λούκιος Σεπτίμιος (Γέτας), 211 - 212 μ. Χ., Βάριους Ἄβιτους (Ἐλαγάβαλος), 218 - 222 μ. Χ., Μᾶρκος Αὐρήλιος (Ἀλέξανδρος Σεβῆρος) 222 - 235 μ. Χ.

Εἰκ. 1. Κεφαλὴ Πλαυτίλλης. Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν

Ἰουλίας Δόμνας [4], τῆς συριακῆς καταγωγῆς συζύγου τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, τῆς ὁποίας τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικά, αἱ πυκναὶ ὀφρύες καὶ ἡ μυστικοπαθὴς διάθεσις, θὰ ἐπηρεάσουν τὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς της καὶ τὴν μετέπειτα καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ δυναστεία τῶν Σεβήρων παρέμεινεν εἰς τὸν ρωμαϊκὸν θρόνον.

4. Ἰουλία Δόμνα, 193-217 μ.Χ., Ἀθῆναι, Μουσεῖον Ἀγορᾶς, κεφαλὴ BCH 82 (1958) σελ. 661, εἰκ. 15. E.B. Harrison, Ancient Portraits from the Athenian Agora, εἰκ. 23.

Ὁ τύπος τῆς κομμώσεως εἰς τὸ πορ-

τραῖτον τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, οἱ μεγάλοι ὀφθαλμοί, τὰ προτεταμένα σαρκώδη χείλη, τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας καὶ ἡ ταινία, χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τῆς ἐξεχούσης θέσεως τῆς εἰκονιζομένης (ταινίαν περιθέουσαν τὴν κεφαλὴν φέρουν αὐτοκράτειραι[5] καὶ ἱέρειαι[6] ὡς διακριτικὸν στοιχεῖον), δικαιολογοῦν τὴν ταύτισιν τοῦ πορτραίτου πρὸς μέλος τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας τῶν Σεβήρων.

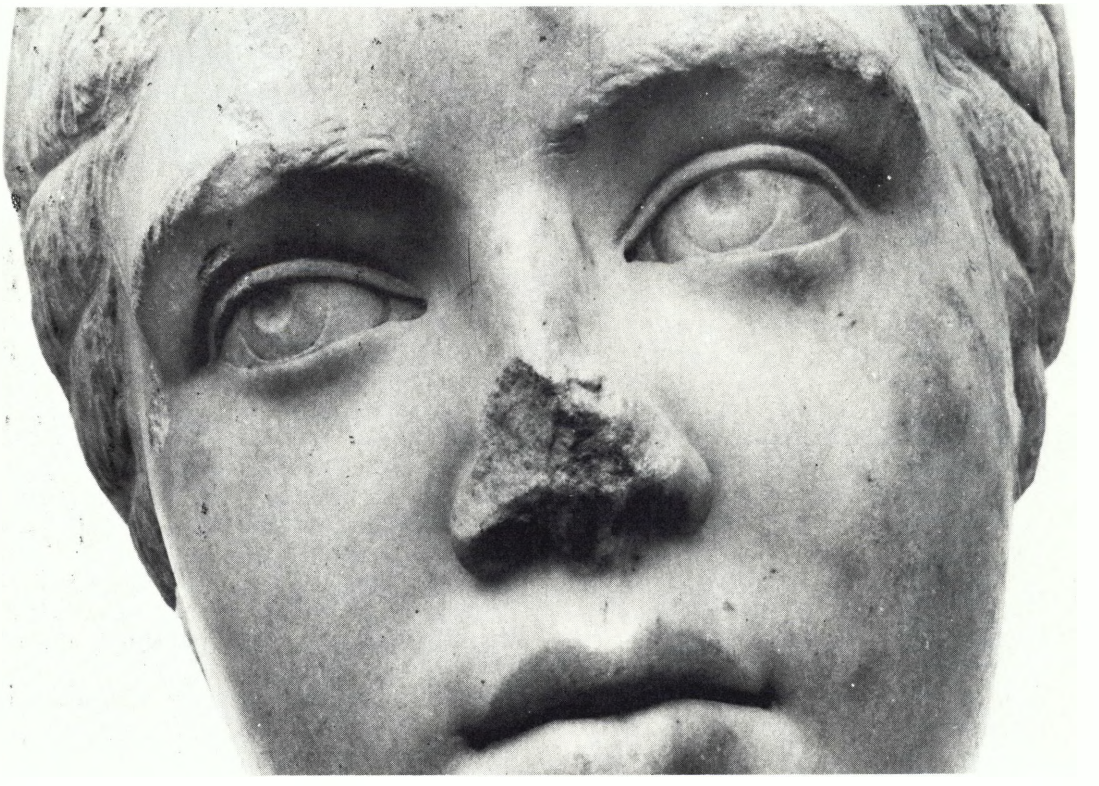
Εἰς νομίσματα τῆς Φουλβίας Πλαυτίλλης[7] (188 - 212 μ.Χ.) συζύγου τοῦ

5. Ταινίαν τοῦ αὐτοῦ τύπου, περιθέουσαν ὁλόκληρον τὴν κεφαλὴν φέρει εἰς πορτραῖτά της ἡ Φαυστῖνα ἡ πρεσβυτέρα, 105 - 142 μ. Χ., σύζυγος τοῦ Ἀντωνίνου Πίου, 138 - 161 μ. Χ., Berlin, Altes Museum. C. Blümel, Römische Bildnisse, σελ. 29, ἀριθ. R 71, πίν. 53. Museo di Ostia. R. Calza, Scavi di Ostia V, I Ritratti, Parte I, σελ. 90 κ.ἑ., εἰκ. LXXXV, ἀριθ. 144.

6. E. Rosenbaum, Cyrenaican Portrait Sculpture, σελ. 62 κ.ἑ., ἀριθ. 62, εἰκ. XL 3 - 4.

7. Ἡ Φουλβία Πλαυτίλλα ἦτο θυγάτηρ τοῦ Ὑπάτου L. Fulvius Plautianus, ἐξ Ἀφρικῆς. Ἐγεννήθη τὸ 188 περίπου μ. Χ. Ἐνυμφεύθη τὸ ἔτος 202 μ. Χ. τὸν συνομήλικόν της περίπου δεκατετράχρονον Καρακάλλαν. Ὁ γάμος, συναφθεὶς διὰ λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος, δὲν ὑπῆρξεν εὐτυχής. Τὸ ἔτος 205 μ. Χ. ἡ Πλαυτίλλα, κατὰ διαταγὴν τοῦ συζύγου της, ἐξωρίσθη εἰς

Εἰκ. 2. Κεφαλὴ Πλαυτίλλης. Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν

Καρακάλλα, τοῦ ἔτους 202[8] μ.Χ. (εἰκ. 4) παρατηροῦνται κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν[9], εἰς τὸν πεπονοειδῆ τύπον τῆς κομμώσεως εἰς ὁριζοντίαν διάταξιν μὲ κόμβον ὄπισθεν, εἰς τοὺς μικροὺς ἑλικοειδεῖς βοστρύχους, εἰς τοὺς μεγάλους ὀφθαλμούς, εἰς τὰ ἐντόνως διευρυνόμενα πτερύγια τῆς ρινός, εἰς τὸν πώγωνα, ὁ ὁποῖος προεξέχει, καὶ εἰς τὰ μικρὰ φέροντα καμπύλον περίγραμμα σαρκώδη χείλη. Ἡ εἰκονογραφία τῆς Πλαυτίλλης εἶναι λίαν προβληματική. Διὰ τοῦτο, ὡς κύριον μέτρον συγκρίσεως παραμένουν τὰ νομίσματα.

Τὰ πορτραῖτα, τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται εἰς τὴν αὐτοκράτειραν, ἀμφισβητοῦνται καὶ εἶναι ἐλάχιστα. Ἡ ἱστορικὴ ἀπεικόνισίς της εἰς τὴν ὀνομαζομένην Πύλην τῶν Ἀργυραμοιβῶν[10] (Ρώμη - Forum Boarium) ἔχει καταστραφῆ. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ σύγκρισις εἶναι ἀδύνατος. Ἡ σύντομος δὲ παραμονή της εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα damnatio memoriae, τὸ ἔτος 212 μ.Χ., εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα νὰ σπανίζουν τὰ πορτραῖτα τῆς αὐτοκρατείρας.

Ὡς ἐπιβεβαιωμένα πορτραῖτα τῆς Πλαυτίλλης ἀποδέχεται ὁ H. Wiggers τὴν κεφαλήν, ἡ ὁποία εὑρίσκεται εἰς τὸ ὑπόγειον τοῦ Μουσείου τοῦ Βατικανοῦ, ὑπ' ἀριθ. Εὑρετ. 4278[11] (εἰκ. 5 - 6) καὶ τὸ ὑποτιθέμενον ἀντίγραφον αὐτῆς τὸ εὑρισκόμενον εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Νεαπόλεως ὑπ' ἀριθ. Εὑρετ. 6189[12]. Ἐπίσης, τὴν ὑπὸ τῆς J. Meischner[13] κατὰ πρῶτον ἀναγνωρισθεῖσαν ὡς Πλαυτίλλαν προ-

τὰς νήσους Λιπάρας. Τὸ ἔτος 212 μ.Χ. ἐθανατώθη, ἀκολούθως δὲ περιέπεσεν εἰς τὴν μετὰ θάνατον καταδίκην. Cassius Dio, Rerum Romanorum, Βιβλ. 7 514, 46 46, 76 2 5 3, 77 1. RE VII 1, στ. 285, ἀριθ. 117 κ.ἑ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

8. H. Mattingly, Coins of the Roman Empire in the British Museum, Vol. V. Pertinax to Elagabalus, London, 1950, σελ. 235, ἀριθ. 400, Aureus εἰκ. 37. 18.

9. Κατὰ τὴν χρονικὴν διάρκειαν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Πλαυτίλλα εἶχε τὸ δικαίωμα κοπῆς νομισμάτων, 202 - 205 μ. Χ., ἀπεικονίζεται φέρουσα ἓξ διαφορετικοὺς τύπους κομμώσεως, βλ.: J. Meischner, Das Frauenporträt der Severererzeit, σελ. 17 - 21, πίν. σχέδ. ἀριθ. 6. 11. Ὁ πεπονοειδὴς τύπος κομμώσεως εἰς ὁριζοντίαν διάταξιν, μὲ κόμβον ὄπισθεν, εἶναι ὁ πρῶτος τύπος κομμώσεως, ὁ ὁποῖος συναντᾶται εἰς νομίσματα τῆς αὐτοκρατείρας. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι συνήθης εἰς τὰς ἐπαρχίας. Εἰς τὴν Νομισματικὴν Συλλογὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν φυλάσσεται ἀδημοσίευτον χαλκοῦν νόμισμα ἐξ Αἰγίνης ἐφθαρμένον, ἔχον εἰς τὴν προσθίαν ὄψιν ἀπεικόνισιν τῆς Πλαυτίλλης, ἡ ὁποία φέρει τὸν πεπονοειδῆ τύπον κομμώσεως εἰς ὁριζοντίαν διάταξιν μὲ κόμβον ὄπισθεν. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀποδίδεται εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὡς Φουλβία Πλαυτίλλα. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὴν κ. Μάντω Οἰκονομίδου, Διευθύντριαν τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς, ἡ ὁποία μοῦ ἐγνώρισε τὴν ὕπαρξιν τοῦ νομίσματος.

10. H. B. Wiggers, Das Römische Herrscherbild, Caracalla. Geta. Plautilla. Berlin 1971, σελ. 77, 125, εἰκ. 23 a.

11. Rom, Museo Vaticano 731, ἀριθ. Εὑρετ. 4278. H.B. Wiggers, ἔ. ἀ. σελ. 117, 127, 128, εἰκ. 29 a - b, ὅπου δίδεται ἡ παλαιοτέρα σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ κεφαλὴ συμπεριελήφθη κατὰ πρῶτον ὑπὸ τοῦ C. Saletti, Ritratti Severiani, σελ. 41, εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς αὐτοκρατείρας.

12. Neapel, Museo Nazionale, 1057, ἀριθ. Εὑρετ. 6189. H.B. Wiggers ἔ.ἀ. σελ. 117, 124. R. Paribeni, Il Ritratto, πίν. CCLXXXII. Ἡ προτομὴ ἀπεδόθη ὑπὸ τοῦ P. C. Sestieri εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Πλαυτίλλης. Cr. d'arte 5, 1940, I σελ. 92 κ.ἑ. πίν. 32, 1 - 2.

13. Rom, Museo Vaticano, Sala dei Busti 300, ἀριθ. Εὑρετ. 687. J. Meischner, ἔ.ἀ. σελ. 83 - 84, ἀριθ. 65, εἰκ. 59.

Εἰκ. 3. Κεφαλὴ Πλαυτίλλης. Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν

τομὴν εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βατικανοῦ ὑπ' ἀριθ. Εὑρετ. 687 (εἰκ. 7).

Μὲ τὴν κεφαλήν, τὴν εὑρισκομένην εἰς τὸ ὑπόγειον τοῦ Μουσείου τοῦ Βατικανοῦ, ὑπ' ἀριθ. Εὑρετ. 4278, ἡ ὁποία δὲν ἀναφέρεται ὑπὸ τῆς J. Meischner εἰς τὸν κατάλογον τῶν πορτραίτων τῆς αὐτοκρατείρας, δὲν παρουσιάζει ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν συγγενῆ χαρακτηριστικά, πλὴν τοῦ πεπονοειδοῦς τύπου κομμώσεως εἰς ὁριζοντίαν διάταξιν, τύπον τὸν ὁποῖον φέρουν

Εἰκ. 4. Χρυσοῦν νόμισμα Πλαυτίλλης.
BMC. ἀριθ. 400

ἀμφότεραι αἱ κεφαλαί. Αἱ ὀφρύες εἰς τὸ πορτραῖτον τοῦ Βατικανοῦ, ἀριθ. Εὑρετ. 4278, ἀποδίδονται εἰς σχῆμα κλειστοῦ τόξου. Οἱ βολβοὶ τῶν ὀφθαλμῶν εἶναι ἰδιαιτέρως διωγκωμένοι, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ περιοχὴ τῶν κάτω βλεφάρων καὶ τῶν παρειῶν. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Βατικανοῦ, συγκρινομένη πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἀπεικονίζει κορασίδα νεωτέρας ἡλικίας.

Ἡ ὑπ' ἀριθ. Εὑρετ. 6189 προτομή, εὑρισκομένη εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Νεαπόλεως, τὴν ὁποίαν ὀρθῶς ἡ J. Meischner χαρακτηρίζει ὡς «ἰδιωτικὸν πορτραῖτον»[14] (Privatporträt) τῆς πρωίμου ἐποχῆς τῶν Σεβήρων, φέρει ἐπίσης ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ διάφορα ἐκείνων τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Διαφοραὶ παρατηροῦνται εἰς τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν προτομὴν τῆς Νεαπόλεως εἶναι ὠοειδὲς μὲ ἔντονον ἀφαίρεσιν τοῦ ὄγκου εἰς τὸ κάτω τμῆμα τῶν παρειῶν, εἰς τὸ σχῆμα τῶν ὀφθαλμῶν, οἱ ὁποῖοι πλαισιοῦνται ὑπὸ βαρέων βλεφάρων, εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν ὀφρύων, αἱ ὁποῖαι εἶναι μεγάλαι, εἰς σχῆμα κλειστοῦ τόξου, καὶ εἰς τὸν πώγωνα, ὁ ὁποῖος φέρει εἰς τὸ μέσον μικρὰν κοίλανσιν. Ἡ προτομὴ ἀνήκει εἰς τὸν πεπονοειδῆ τύπον κομμώσεως μὲ ὁριζοντίαν διάταξιν καὶ μικροὺς ἑλισσομένους βοστρύχους εἰς πυκνὴν διάταξιν, οἱ ὁποῖοι πλαισιώνουν τὸ μέτωπον καὶ τὸν κροταφικὸν χῶρον. Ὁ κόμβος ὄπισθεν εἶναι συμπληρωμένος· διὰ τοῦτο ἡ κατάταξις τῆς προτομῆς εἰς τὸν πεπονοειδῆ τύπον κομμώσεως μὲ κόμ-

14. J. Meischner, ἔ.ἀ. σελ. 137-138, 185-186, ὑποσημ. 187, εἰκ. 95.

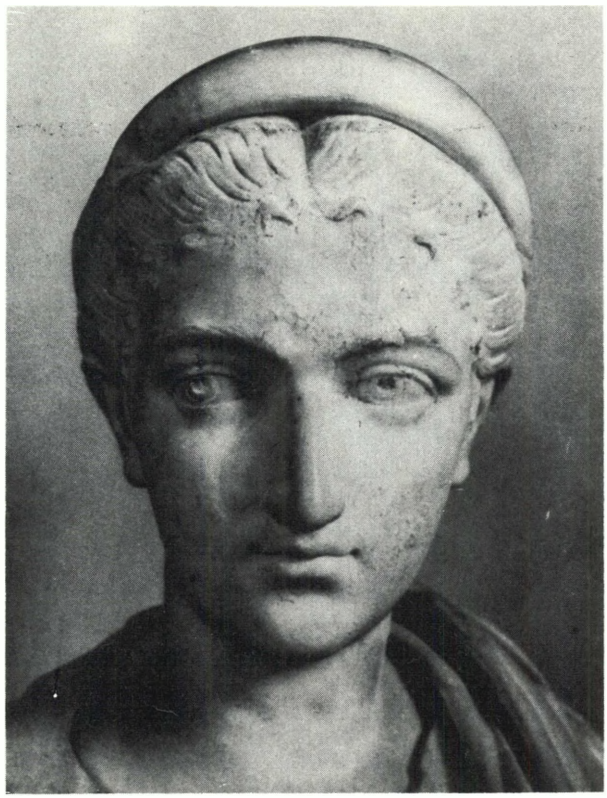
Εἰκ. 5 - 6. Κεφαλὴ Πλαυτίλης.
Μουσεῖον Βατικανοῦ

βον ὄπισθεν (τύπον κομμώσεως τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν) δὲν εἶναι δυνατή.

Τὰ ὑπὸ τοῦ H. Wiggers φερόμενα ὡς ἐπιβεβαιωμένα πορτραῖτα τῆς αὐτοκρατείρας, ἤτοι τὸ εὑρισκόμενον εἰς τὸ ὑπόγειον τοῦ Μουσείου τοῦ Βατικανοῦ πορτραῖτον, ὑπ' ἀριθ. Εὑρετ. 4278, καὶ τὸ ἀντίγραφον αὐτοῦ εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Νεαπόλεως, ὑπ' ἀριθ. Εὑρετ. 6189, παρουσιάζουν μεταξύ των διαφοράς. Ὁ Wiggers, ὁ ὁποῖος ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ προτομὴ τῆς Νεαπόλεως εἶναι ἀντίγραφον τῆς κεφαλῆς τοῦ Βατικανοῦ, ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ὁ κόμβος ὄπισθεν εἶναι μετὰ βεβαιότητος συμπεπληρωμένος (Haardutt mit Sicherheit ergänzt) [15]. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἀποδοχὴ τῆς προτομῆς ὡς ἀντιγράφου τῆς κεφαλῆς τοῦ Βατικανοῦ εἶναι λίαν προβληματική. Διαφοραὶ ὑπάρχουν εἰς τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου, εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῶν παρειῶν (τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα ἀποδίδονται εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ Βατικανοῦ, ὑπ' ἀριθ. Εὑρετ. 4278, ἐξαιρετικῶς διωγκωμένα), ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἡλικίαν. Τὸ πορτραῖτον τοῦ Βατικανοῦ εἰκονίζει κορασίδα εἰς ἡλικίαν σαφῶς νεωτέραν ἐκείνης τῆς προτομῆς τῆς Νεαπόλεως.

Μὲ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἀριθ. Εὑρετ. 358, φέρει

15. H. B. Wiggers, ἔ.ἀ. σελ. 124.

Εἰκ. 7. Προτομὴ Πλαυτίλλης.
Μουσεῖον Βατικανοῦ

ἡ προτομὴ ὑπ' ἀριθ. Εὑρετ. 687 τοῦ Μουσείου τοῦ Βατικανοῦ συγγενῆ χαρακτηριστικά: εἰς τὸ ὠοειδὲς περίγραμμα τοῦ προσώπου, εἰς τὸ σχῆμα τῶν ὀφρύων, αἱ ὁποῖαι ἀποδίδονται εἰς σχῆμα ἀνοικτοῦ τόξου, εἰς τὰ λεπτά, σαφῶς σχεδιασμένα βλέφαρα, εἰς τὸ ἀμυγδαλοειδὲς σχῆμα τῶν ὀφθαλμῶν, εἰς τὴν ὁριζοντίαν ἀπόδοσιν τοῦ ἐλευθέρου χείλους τῶν κάτω βλεφάρων καὶ εἰς τὴν διόγκωσιν, ἡ ὁποία παρατηρεῖται εἰς τὴν αὐτὴν περιοχήν. Μεγάλη ὁμοιότης ὑπάρχει ἐπίσης καὶ εἰς τὸ σχῆμα τῶν χειλέων, τὰ ὁποῖα ἔχουν περίγραμμα καμπύλον καὶ εἶναι σαρκώδη. Ἡ βαθεῖα κοίλανσις, ἡ ὁποία παρατηρεῖται μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ πώγωνος εἰς τὸ πορτραῖτον τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν δηλοῦται ἐπίσης καὶ εἰς τὴν προτομὴν τοῦ Βατικανοῦ ὑπ' ἀριθ. Εὑρετ. 687. Εἰς ἀμφότερα τὰ πορτραῖτα ὁ πώγων εἶναι δυνατὸς καὶ προεξέχει ἐντόνως. Διαφοραὶ παρατηροῦνται εἰς τὴν περιοχὴν τῶν παρειῶν, αἱ ὁποῖαι εἰς τὴν προτομὴν 687 τοῦ Βατικανοῦ λεπτύνονται. Τοῦτο ὀφείλεται πιθανῶς εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι, εἰς τὴν προτομὴν τοῦ Βατικανοῦ ἡ αὐτοκράτειρα ἀπεικονίζεται εἰς μεγαλυτέραν ἡλικίαν, συγκρινομένη μὲ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Ἐπίσης, διά-

φορος εἶναι ὁ τύπος κομμώσεως. Εἰς τὴν προτομὴν τοῦ Βατικανοῦ —ἀριθ. Εὐρετ. 687— αὕτη φέρει τὸν πεπονοειδῆ τύπον κομμώσεως, εἰς κάθετον διάταξιν, ἡ μᾶζα τῆς κόμης δὲ ἀπολήγει ὀπίσω εἰς πλόκαμον, ὁ ὁποῖος ἀνελίσσεται πρὸς τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς. Τὸ μέτωπον καὶ τὴν κροταφικὴν χώραν πλαισιώνουν μικροί, πυκνοὶ βόστρυχοι. Ἡ προτομὴ φέρει διάδημα. Ὁ τύπος οὗτος τῆς κομμώσεως συναντᾶται εἰς νομίσματα τοῦ ἔτους 203 - 205[16] μ.Χ.

Τεχνοτροπικῶς, ἡ προτομὴ τοῦ Βατικανοῦ καὶ τὸ πορτραῖτον τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν διαφέρουν. Ἐκ τῆς πρώτης ἐλλείπουν τὰ στοιχεῖα ἐξιδανικεύσεως, τὰ ὁποῖα ἐπεσημάνθησαν εἰς τὸ ἑλληνικὸν πορτραῖτον (ἡ πρὸς τὰ ἄνω ἐστραμμένη διεύθυνσις τοῦ βλέμματος, ἡ ζωηρὰ κλίσις τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἡ παθητικὴ ἔκφρασις τοῦ προσώπου). Ἐλλείπει ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ρωμαϊκὴν προτομὴν ἡ ἔντονος διαφοροποίησις τῶν ὄγκων, ἡ παρατηρουμένη εἰς τὴν ἑλληνικὴν κεφαλήν. Ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου εἶναι οὐδετέρα. Αἱ διαφοραὶ αὗται ὀφείλονται εἰς τὴν διάφορον τεχνοτροπίαν[17] τῶν καλλιτεχνῶν, τοῦ Ἕλληνος καὶ τοῦ Ρωμαίου.

Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν εἶναι τὸ μοναδικὸν πορτραῖτον εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον[18] τὸ ὁποῖον ἀποδίδεται εἰς τὴν αὐτοκράτειραν Πλαυτίλλαν.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ - ΣΤΑΥΡΙΔΗ

16. H. Mattingly, ἔ.ἀ. σελ. 237, ἀριθ. 417, πίν. 38, ἀριθ. 6. J. Meischner, ἔ.ἀ. σελ. 18, τύπος κομμώσεως 8: σχ. 8.

17. Περὶ τῶν διαφορῶν αὐτῶν ἐκτενέστερον βλ. Ἀ. Ντάτσουλη - Σταυρίδη, Εἰκονιστικὴ κεφαλὴ Φαυστίνης τῆς νεωτέρας εἰς τὸ Μουσεῖον Πατρῶν, ΑΑΑ VI (1973), σελ. 165. A. Stavridis, Untersuchungen zu den Kaiserporträts in Griechenland, σελ. 79 - 80, Diss. Berlin, 1970.

18. Ἓν ἀκόμη πορτραῖτον τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Θεσσαλονίκης, ὑπ' ἀριθ. Εὐρετ. 1025, φέρει ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ ὁμοιάζοντα πρὸς τὰ τῆς Πλαυτίλλης. Τὴν κεφαλὴν περιθέει ταινία. Τὸ πορτραῖτον φέρει τὸν πεπονοειδῆ τύπον κομμώσεως εἰς ὁριζοντίαν διάταξιν. Εἰς τὸ ὀπίσθιον μέρος τῆς κεφαλῆς εἰς εὐρὺς γλωσσοειδὴς πλόκαμος ἀποτελούμενος ἐκ μικροτέρων πλοκάμων κοσμουμένων δι' ἐγχαράκτων τριγώνων καὶ λοξῶν γραμμῶν ἀνελίσσεται πρὸς τὰ ἄνω. Ἡ παραλλαγὴ αὕτη καθιστᾷ τὴν προσάρτησιν τοῦ πορτραίτου εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Πλαυτίλλης λίαν προβληματικήν, διότι ὁ πεπονοειδὴς τύπος κομμώσεως εἰς ὁριζοντίαν διάταξιν δηλοῦται εἰς νομίσματα τῆς αὐτοκρατείρας φέρων πάντοτε κόμβον ὄπισθεν. A. Rüsch, Das Kaiserzeitliche Porträt in Mazedonien, JdI 84 (1969), σελ. 87, 125 (P 26) εἰκ. 24 - 27. D. Pandermalis, Ein Bildnis des Severus Alexander in Thessaloniki, AA 87 (1972), σελ. 143, εἰκ. 13. Τὸ σχέδιον κομμώσεως τῆς Julia Paula εἰς τὸ ὁποῖον παραπέμπει ὁ καθηγητὴς κ. Δ. Παντερμαλῆς (AA 1946-47, K. Wessel, Römische Frauenfrisuren, σελ. 66, εἰκ. 3), φέρει τὸν πεπονοειδῆ τύπον κομμώσεως εἰς κάθετον διάταξιν, τύπον διάφορον τῆς κομμώσεως τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία φέρει τὸν πεπονοειδῆ τύπον κομμώσεως εἰς ὁριζοντίαν διάταξιν.

EIN UNPUBLIZIERTER KOPF PLAUTILLAS IM NATIONALMUSEUM ATHEN

In der römischen Sammlung des Nationalmuseums in Athen befindet sich unter der Inv. Nr. 358 das Porträt eines jungen Mädchens, dessen Charakterzüge mit den der Plautilla, der Gattin von Caracalla, verwandt sind. Die Münzen der Kaiserin des Jahres 202 zeigen den selben Typus der Frisur (Melonenfrisur), die großen Augen, die fleischigen hervortrettenden Lippen und das kräftige Kinn. Die Ikonographie der Plautilla ist wegen der spärlichen Porträts der Kaiserin sehr problematisch. Das Porträt der Plautilla in der römischen Sammlung des Nationalmuseums in Athen kann als ein vorzügliches Beispiel griechischer Arbeit aus der römischen Zeit in Griechenland betrachtet werden.

ALKMINI DATSULIS - STAVRIDIS

ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΝ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

Κατὰ τὴν γενομένην τὸ 1972 ἀνασκαφὴν * εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σπ. Πάτση 65 οἰκόπεδον, ἰδιοκτησίας Κοντοδημάκη, εὑρέθη ἐντὸς τῶν μπάζων καὶ εἰς βάθος 2 μ. μαρμαρίνη ἐπιτυμβία λήκυθος, ἐλλιπῶς σωζομένη κατὰ τὸν λαιμὸν καὶ τὴν βάσιν, φέρουσα δὲ καὶ μικροτέρας ἀποκρούσεις ἐνιαχοῦ τῆς ἐπιφανείας. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τῆς ληκύθου ἐχαράχθη, εἰς δευτέραν πιστεύομεν χρῆσιν, ἑπτάστιχον ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα (εἰκ. 1). Σωζ. ὕψ. ληκύθου 0,43 μ. Ὕψ. γραμμ. 0,005 - 0,015 μ. [Κατάλογος μαρμαρίνων Μουσειακῆς Συλλογῆς Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ, Μ 1324].

Κερκώπη μὲν ἔγωγ' ἐκαλούμην,
εἰμὶ δὲ πατρὸς Σ[ωσι]κράτου Ἡδυτίου
Μαραθωνίου. Εὐθ[α]νάτως δὲ στείχω
ζηλωτὴ Φερσεφόνης θάλαμον,
γηραιὰ ἀριθμ[ή]σασ' ἐννέα ἐτῶν
δεκάδας. Εὐσεβίᾳ θυγατρὸς δὲ
ἐτάφην ὥσπερ με προσήκει.

Τὸ ἐπίγραμμα ἀνήκει εἰς γνωστὴν κατηγορίαν, ἐν ᾗ ὁ νεκρὸς ὁμιλεῖ εἰς πρῶ-

* Τὴν δ. Ὄλγαν Ἀλεξανδρῆ, Ἔφορον Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς, θερμῶς καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὐχαριστῶ διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς δημοσιεύσεως. Τὸν καθ. Ἀριστόξ. Σκιαδᾶν, ὅστις ἐδέχθη νὰ συζητήσῃ μετ' ἐμοῦ ἐπὶ μέρους προβλήματα τοῦ ἐπιγράμματος, ὡσαύτως εὐχαριστῶ. Εἰς τὰς παραπομπὰς γίνεται χρῆσις τῶν κάτωθι συντομογραφιῶν:

GG= W. Peek, Griechische Grabgedichte, Berlin - Darmstadt 1960.
GV= W. Peek, Griechische Versinschriften. I: Grab-Epigramme, Berlin 1955.
Kaibel = G. Kaibel, Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta, Berlin 1878/ Hildesheim 1965.

τον πρόσωπον [1] ἀναφέρων στοιχεῖα τοῦ βίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ θανάτου του. Ἐνταῦθα ἡ νεκρὰ δηλοῦσα τὸ ὄνομά της, ὡς καὶ τὸ τοῦ πατρός της, δηλοῖ περαιτέρω καὶ τὴν ἡλικίαν, εἰς ἣν « ζηλωτὴ » μετέβη « εὐθανάτως » εἰς τὸν « Φερσεφόνης θάλαμον ». Ἐν τέλει δὲ φανερώνει τὸν εὐσεβῆ αἴτιον τῆς εὐπρεποῦς ταφῆς της.

Στίχ. 1. Κερκώπη εἶναι ὄνομα γυναικεῖον γνωστόν, ἂν καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν συνήθων. Βεβαίως ὑπῆρξεν αὕτη κατὰ τὸ Μέγα Ἐτυμολογικόν (λ. Κέρκωπες), ἡ μήτηρ τῶν Κερκώπων, ὡς ὅμως καταφαίνεται ἐκ τῶν Ἀνεκδότων τοῦ Bekker (271, 21) ἴσχυεν καὶ ὡς ὑβριστικὴ ἐπωνυμία. Ἡ λέξις ἐδήλου καὶ ἓν εἶδος τέττιγος μὲ μακρὰν οὐράν [2]. Ὁπωσδήποτε, ὡς ὄνομα κατατάσσεται εἰς τὰ παραγόμενα ἀπὸ μυθικῶν μορφῶν [3], ἀπαντᾶται δὲ κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ. ὡς ὄνομα ἑταίρας, μνημονευόμενον ὑπὸ τοῦ Φιλεταίρου παρ' Ἀθηναίῳ (13, 587e), καὶ εἰς ἐπιτυμβίαν ἐπιγραφήν (*IG* II/III [2] 11833).

Στίχ. 2. Τὸ ὄνομα Ἡδύτιος ἄγνωστον ἄλλοθεν. Γνωστὰ εἶναι τὰ γυναικεῖα Ἡδύ [τιον] (Pr. Att. 6397) καὶ Ἡδυτώ (ἡ μήτηρ τοῦ Ἰσοκράτους, Pr .Att. 6398).

Στίχ. 3. Τὸ ἐπίρρημα « εὐθανάτως », σπάνιον, εἶναι πάντως γνωστὸν ἐκ τοῦ δράματος (Κρατῖνος, Μένανδρος) [4]. Ἐνταῦθα βεβαίως πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ἡ « εὐθανασία » ἐν τῇ ἁπλουστέρᾳ αὐτῆς ἐννοίᾳ, ἤτοι θάνατος εὔκολος, ἄνευ βασάνων ἢ νόσων, εὐτυχής, ἀλλὰ περὶ τούτου θέλομεν διαλάβει πλείονα κατωτέρω.

Ἐκ τοῦ δράματος ἐπίσης ἀρύεται ὁ ἐπιγραμματοποιὸς καὶ τὸ ρ. στείχω, συντασσόμενον μετ' αἰτιατικῆς τοῦ τόπου [5]. Εἰς ἄλλα παραδείγματα ἐκ τοῦ δράματος [6] βλέπομεν ὅτι τὸ ρῆμα χρησιμοποιεῖται ἤδη διὰ νὰ δηλώσῃ τὴν κάθοδον εἰς τὸν Ἅιδην, τοὺς « πεπρωμένους δόμους ».

Στίχ. 4. Ὁ Ἅιδης ἐκλήθη ἤδη ἐν τῇ τραγωδίᾳ μεταφορικῶς « Φερσεφόνης θάλαμος » [7]. Ἡ ἔκφρασις ἐπαναλαμβάνεται συχνάκις μετὰ τὸν 4ον αἰ. εἰς τὸ ἐπίγραμμα [8], τὸ δὲ παλαιότερον παράδειγμα

1. G. Pfohl, Untersuchungen über die attischen Grabinschriften, Diss. Erlangen 1953, σελ. 136 καὶ 155. Π.χ. GG 145.

2. Ἀθήν. Δειπνοσ. VI 133 b : « ἤσθιον δὲ καὶ τέττιγας καὶ κερκώπας ἀναστομώσεως χάριν. Ἀριστοφάνης Ἀναγύρῳ· πρὸς θεῶν, ἔραμαι τέττιγα φαγεῖν/ καὶ κερκώπην θηρευσαμένη/ καλάμῳ λεπτῷ. Ἐστὶν δ' ἡ κερκώπη ζῷον ὅμοιον τέττιγι καὶ τιτιγονίῳ, ὡς Σπεύσιππος παρίστησιν ἐν δ' Ὁμοίων. Μνημονεύει αὐτῶν Ἐπίλυκος ἐν Κωραλίσκῳ. Ἄλεξις ἐν Θράσωνί φησι. σοῦ δ' ἐγὼ λαλιστέραν/ οὐπώποτ' εἶδον οὔτε κερκώπην, γύναι,/ οὐ κίτταν, οὐκ ἀηδόν', ⟨οὐ χελιδόνα,⟩ / οὐ τρυγόν', οὐ τέττιγα ». Σαφέστερον ἐν Αἰλιανῷ Περὶ Ζῴων, 1, 44 : « Γένη δὲ ἄρα καὶ τεττίγων οὐκ ὀλίγα ἦν . . . καὶ ὀνόματα ἄδουσιν αὐτῶν. Ὁ μὲν γὰρ τεφράς . . ., ὁ δὲ ἄρα μέμβραξ . . ., καὶ λακέτας . . ., καὶ κερκώπην ἀκοῇ παρεδεξάμην καὶ ἀχέταν τινὰ καὶ ἀκανθίαν ».

3. Fr. Bechtel, Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit, Halle 1917, σελ. 571.

4. Κρατῖνος ἐν Ἀδήλοις 413 (παρὰ Πολ. 3, 106) (βλ. J. M. Edmonds, The Fragments of Attic Comedy, I, σελ. 148) καὶ Μένανδρος ἐν Ὑποβολιμαίῳ ἢ Ἀγροίκῳ 481, στ. 16 (βλ. J. M. Edmonds, ἔ.ἀ., IIb, σελ. 740).

5. Αἰσχ. Προμ. 708, Αἰσχ. Ἱκέτ. 955, Σοφ. Οἰδ. ἐπὶ Κολ. 643.

6. Αἰσχ. Ἀγαμ. 1657 : « στείχετ' ἤδη πρὸς δόμους πεπρωμένους », Εὐρ. Ἱππόλ. 1366 : « προὔπτον ἐς Ἅιδαν στείχω κατὰ γᾶς », Εὐρ. Ὀρ. 97 : « πρὸς Ἅιδην ».

7. Ἀρ. Δ. Σκιαδᾶ, Ἐπὶ τύμβῳ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἑλληνικῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν, Ἀθῆναι 1967, σελ. 78 - 79.

8. GG 61, 87, 94_4, 99_5, 122_4, 144_6, 157_2, 196_4,

χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ α΄ τετάρτου τοῦ αἰῶνος τούτου[9]. Κατὰ τὸν G. Pfohl[10] ἡ μεταφορικὴ σημασία τοῦ ὅρου προῆλθεν ἐξ ἐκφράσεων τοῦ δράματος δηλουσῶν τὸν τάφον ἢ τὸν Ἅιδην, οἷον ὁ «παγκοίτας θάλαμος»[11], οἱ «θάλαμοι ὑπὸ γῆς»[12], ἢ οἱ «γᾶς θάλαμοι»[13], εἴτε ἐξ ἐκφράσεων παραδεδομένων ἐπιγραφικῶς (*IG* II/III^2 11998): «Λύσιλλαν κατέχει κοινοταφὴς θάλαμος»[14].

Σημειωτέον ὅτι, ἐκ τῶν γνωστῶν παραδειγμάτων ὁ νεκρὸς «ἦλθεν ἐπί», «ᾤχου», «ἐκπροέλιπε», «κατέβη» εἰς τὸν Περσεφόνης θάλαμον (-ους)[15], εἴτε ὁ Φερσεφόνης θάλαμος «κατέχει», «ὑπεδέξατο»[16] τὸν νεκρόν. Εἰς αὐτὸν (ἀλλαχοῦ «Περσεφόνης δῶμα», «δώματα Φερσεφόνας», «μέλαθρον Περσεφόνης»)[17], χαρακτηριζόμενον διὰ τῶν ἐπιθέτων «πάνδεκτος», «ἄδυτος», «ἐσθλός», «σεμνός», «κοινὸς ἀνάγκης», «ζοφερός»[18], ὁ νεκρὸς «ναίει» ἢ «οἰκεῖ»[19]. Διὰ πρώτην φορὰν ἐνταῦθα ὁ νεκρὸς «στείχει» εἰς τὸν «Φερσεφόνης θάλαμον».

Διὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ «ζηλωτὸς» πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν τὸν μακάριον, τὸν θεωρούμενον εὐτυχῆ[20], ἀλλὰ καὶ τὸν ζήσαντα βίον «ἄξιον μιμήσεως»[21]. Σαφὲς εἶναι ὅτι τὸ ἐπίθετον, κείμενον εἰς τὸ μέσον, χρίει ἐννοιολογικῶς τόσον τὸν θάνατον («εὐθανάτως»), ὅσον καὶ τὸν μακροχρόνιον βίον («γηραιά»). Ἡ Κερκώπη ὑπῆρξε ζηλωτὴ εἰς ἀμφότερα.

Στίχ. 5. Ἡ μετοχὴ «᾽ριθμήσασ᾽» (ἀριθμήσασα) προεκρίθη ὡς ἡ καλυτέρα ἀνάγνωσις τοῦ ἐφθαρμένου πως τούτου σημείου, παρὰ τὴν ὕπαρξιν ἐν ταὐτῷ ἀφαιρέσεως καὶ ἐκθλίψεως, τὸ μὲν διότι πρόκειται ὁπωσδήποτε περὶ μετοχῆς, τὸ δὲ διότι τὰ γράμματα οὐδὲν ἄλλο ῥῆμα ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωσθῇ. Ἐξάλλου, οὕτως ἐξυπηρετεῖται τὸ μέτρον. Γεγονὸς εἶναι ὅτι εἰς τὰ γνωστὰ παραδείγματα δηλώσεως τῆς ἡλικίας, τὰ χρησιμοποιούμενα ῥήματα εἶναι: βιῶ, ἔρχομαι, ἔχω, ζῶ, ἐσορῶ, πληρῶ, τελῶ, ὁρῶ, περῶ, προφέρω, κατέχω, παρέρχομαι, ἐκπληρῶ[22]. Τὰ ῥήματα ταῦτα εἴτε ὡς μετοχαί[23],

441_4, 459_{12}. Βλ. καὶ R. Lattimore, Themes in Greek and Latin Epitaphs, Urbana / Illinois 1942, σελ. 88, ὑποσ. 9.

9. GG 61: «κατέχει Φερσεφόνης θάλαμος».

10. G. Pfohl, ἔ.ἀ., σελ. 74.

11. Σοφ. Ἀντιγ. 804.

12. Αἰσχ. Πέρσ. 624.

13. Εὐριπ. Ἡρακλ. Μαιν. 807.

14. G. Pfohl, ἔ.ἀ., σελ. 103.

15. GG 94_4, 99_5, 122_4, 87 ἀντιστοίχως.

16. GG 61, 196_4, ἀντιστοίχως.

17. GG 87, 144_6, 459_{12}, ἀντιστοίχως.

18. GG 94_4, 122_4, 144_6, 196_4, 441_4, 459_{12}, ἀντιστοίχως.

19. GG 144_6, 459_{12}.

20. Πρβλ. Αἰσχ. Πέρσ. 710: «Ζηλωτὸς ὢν βίον εὐαίωνα... διήγαγες», Εὐρ. Ὀρ. 542: «Ζηλωτὸς ὅστις εὐτύχησεν εἰς τέκνα, καὶ μὴ ᾽πισήμους συμφορὰς ἐκτήσατο», Ἀριστοφ. Νεφ. 462: «τὸν πάντα χρόνον μετ᾽ ἐμοῦ ζηλώτατον βίον ἀνθρώπων διάξεις», Πλάτ. Γοργ. 473: «Ζηλωτὸς ὢν καὶ εὐδαιμονιζόμενος ὑπὸ τῶν πολιτῶν».

21. Πλάτ. Ἱππ. Ἐλάσσ. 368 β.

22. Βιῶ: GG 105, 385, 392, 464· ἔρχομαι: 155, 432· ἔχω: 246, 270, 304, 317· ζῶ: 151_3, 310, 419, 470· ἐσορῶ: 162, 179· πληρῶ: 177, 284, 302, 323, 328, 461· τελῶ: 84, 216· ὁρῶ: 93· περῶ: 157· προφέρω: 167· παρέρχομαι: 306· ἐκπληρῶ: 418.

23. Πρβλ. GG 385: «ἐτῶν δεκάδας δὲ βιώσας ἑπτά», 392, 464, 246. «ἐννέα ἔχων δεκάδας», 151: «ἐννεάδας τρισσὰς ἐτέων ζήσασα τοκεῦσιν», 419_5: «ἔτη δύο ζήσαντα τριάκοντά τε», 419_8: «δεκατέσσαρα ζήσαντα εὐγενῶς ἔτη», 470: «ζήσαντα πρὸς πάντ᾽ εὐσεβῶς ἀνὰ πτόλιν/ ἐτῶν ἀριθμὸν ὀγδοήκοντ᾽ ἀρτίων», 162: «εἰ-

εἴτε ὡς τρίτα συνήθως πρόσωπα διαφόρων χρόνων [24] ἔχουν ὡς ἀντικείμενον ἢ ὑποκείμενον τὰ ἔτη τοῦ βίου τοῦ νεκροῦ, ἐκπεφρασμένα διὰ διαφόρων ἐκφράσεων, ὀλιγώτερον ἢ περισσότερον ποιητικῶν [25], μεταξὺ δ' αὐτῶν συνηθέστατα εἰς δεκάδας ἐτῶν [26], ὡς ἐνταῦθα. Τοιουτοτρόπως ἡ δήλωσις « ἀριθμήσασα ἐννέα ἐτῶν δεκάδας » πρωτοτυπεῖ μόνον κατὰ τὴν χρῆσιν τοῦ ρήματος ἀριθμῶ, ὅπερ δὲν μαρτυρεῖται οὔτε ἐκ τῶν κειμένων οὔτε ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν πρὸς δήλωσιν ἡλικίας. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ ἔκφρασις « ἀριθμὸς ἐτῶν », ἀπαντωμένη τόσον εἰς τὴν ἀρχαίαν γραμματείαν [27], ὅσον καὶ εἰς τὰς ἐπιγραφάς [28], κάμνει εὔλογον καὶ τὴν χρῆσιν « ἀριθμῶ ἔτη ».

Ὅσον ἀφορᾷ δ' εἰς τὴν ὑπερήφανον δήλωσιν τοῦ ἐκ γήρατος θανάτου, τοῦ μακροχρονίου βίου, γεγονὸς ὅπερ εἰς τὴν πλειάδα τῶν παραδειγμάτων δηλοῦται δι' ἐπιθέτων : « γηραιός », « γεραιός », « γηραλέος », « εὐγήρως » [29], εἴτε δι' οὐσιαστικῶν « γραῖα », « πρέσβυς », « γρηύς », « γέρων » [30], εἴτε σπανίως διὰ μετοχῆς : « γηράσας » [31], ὁ ποιητὴς προτάσσει ταύτην τῆς ἐπεξηγήσεως « ἀριθμήσασα ἐννέα ἐτῶν δεκάδας ».

Στίχ. 6. Ἡ ποιητικὴ [32] « εὐσεβία » τῆς

κοσι μούνας / δυσμὰς Ἀρκτούρου χειμερίας ἐσιδών », 179, 177 : « πληρώσας ἐτέων πέντε καλὰς δεκάδας », 284 : « πληρώσας δ' ἐτέων δέκα τετράδας », 302, 323, 328 : « πλησαμένη δ' ἐτέων δεκάδας δύο », 461, 93 : « ἐννεετεῖς γὰρ ἰδὼν κυκλίους ὥρας ἐνιαυτῶν », 157 : « ἕβδομον εἰς δέκατόν τε βίου λυκάβαντα περῶντα », 167 : « τὸν δεκαὲξ ἐτέων ἀριθμοὺς προφέροντ' ἐν ἐφήβοις », 305 : « δισδέκατον γὰρ ἔτος κατέχοντά με, . . .», 306 : « ἡρπάσθην δ' ἑκκαιδεκάτου ἐνιαυτοῦ / ἕκτον ἀωροσύνης μῆνα παρερχόμενος », 418 : « ἐπὶ τοῖσι δέκα γὰρ τέσσαρ' ἐκπλήσας' ἔτη / πέμπτῳ τὸ σῶμα καταλέλοιπα . . .».

24. GG 105 : «ἐννέα ἐτῶν ἐβίων δεκάδας, θνήσκω δὲ γεραιός », 155 : «ἐννέα τοι δεκάδων λυκαβαντίδας ἤλυθον ὥρας », 432 : « τρισσᾶς ἐκ δεκάδος δὲ πρὸς ἓξ ἐτέων χρόνον ἦλθον », 270· « εἰ δὴ τριήκοντα ζωῆς μόνον ἔσχ' ἐνιαυτοὺς / καὶ δύο, . . .», 304, 317, 310 : « ἔζησεν δύ' ἔτη, μῆνας δύο ἤμασι πέντε / ἤττον », 216 : « ὧν ὁ μὲν οὐκ ἐτέλεσσεν ἐνὶ ζωοῖς ἐνιαυτοῦ / πλείω, μοῖρα δὲ σή, Ματρέα, ἦν τριέτης ».

25. Ἔτη βίου: GG 84, κύκλιοι ὧραι ἐνιαυτῶν : 93, ἐννεάδες ἐτέων : 151, λυκάβας : 157, λυκάβαντες : 179, 302, λυκαβαντίδες ὧραι : 155, χειμέριαι δυσμαὶ Ἀρκτούρου : 162, ἀριθμὸς ἐτῶν : 470, ἀριθμοὶ ἐτέων : 167, ἡλικίη ἐτέων : 326, ἐνιαυτοὶ ζωῆς : 270, μέτρον ζωῆς : 315, πεντὰς τῶν συνόδων : 323, ἡλικίης ἐνιαυτός : 383, γενεθλίας : 472, τετρὰς ἐτέων : 284, χρόνος ἐτῶν : 317.

26. GG 97 (μέσα 4ου αἰ. π. Χ.), 105 (πρὸ τοῦ 350 π. Χ.), 177 (Ιος αἰ. π. Χ.;), 194 (τέλη 3ου αἰ. π. Χ.), 246 (μέσα 2ου αἰ. μ. Χ.), 328 (2ος/3ος αἰ. μ. Χ.), 385 (1ος/2ος αἰ. μ. Χ.), 432 (2ος αἰ. μ. Χ.), 461 (1ος αἰ. π. Χ.).

27. Σοφ. Αἴας 1186 : « Τίς ἆρα νέατος ἐς πότε λήξει πολυπλάγκτων ἐτέων ἀριθμός ; » (Πρβλ. Δημοσθ. 618, 9· Αἰσχ. 7, 36· Ἡρόδ. 2, 19 καὶ 4, 136).

28. GG 470, 167.

29. Γηραιός : GG 68, 156, 173· γεραιός : 105, 358· γηραλέος : 114· εὐγήρως : 145, 334.

30. GG 127 : « πενιχραὶ γραῖαι », 274 : «ρυσαλέης γραίης καμάτων ἀνάπαυμά με λεύσσεις», 277 : « γρηὺς μὲν μόρον εὗρεν », 294 : « γρηύν », 134 : « πρέσβυν », 446 : « πρέσβυν », 298 : « γέρων ».

31. GG 327 : « ἵνα γηράσαντά σε πολλοὶ / μαστίξωσι λόγοις θλιβόμενον πενίη ». Εἰς πάντα τὰ ἀνωτέρω προσθετέα ἡ δοτικὴ « γήραϊ », GG 124 : « κοινοθανεῖ γήραϊ », 135 : « βιοτὰν γήραϊ λειπόμενον », 187, « γήρᾳ . . . λιπὼν βίον », 382 : « κεῖται δὲ γήρᾳ βεβαρημένος », αἱ φράσεις « τέρμα ἢ ἄκρον γήρως », GG 184 : « ἐπεὶ γήρως ὄλβιον ἦλθε τέλος », 215 : « ἀφίκετο γήραος ἄκρον τέρμα », 456 : «γήρως τέρμα μολὼν πρὸς ἄκρον », καθὼς τέλος καὶ αἱ περιφράσεις, GG 387 : « πολλοῖσι χρόνοις γεγαῶτα », ἢ αἱ εἰκόνες : GG 394 : « ρικνὸν καὶ κώδιον ».

32. Θέογν. 1138· Πίνδ. Ὀλ. 8, 10· Σοφοκλ.

θυγατρὸς τῆς Κερκώπης δέον νὰ ἐννοηθῇ ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν αὐτῆς σημασίαν, ὡς ἐξεφράσθη ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος (Πολιτ. 615e) : « εὐσέβεια εἰς θεοὺς καὶ γονέας », ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου γνωμικοῦ : « ὁμοίως σέβου θεοὺς καὶ γονέας ». Ἡ εὐσέβεια εἶναι ἀρετὴ δεικνυομένη πρὸς τοὺς θεούς (Ξενοφ. Κυνηγ. I, 15· Σοφοκλ. Φιλ. 1441· Εὐριπ. Φοίν. 1321), πρὸς τοὺς γονεῖς ἢ καὶ τοὺς ἀδελφούς (Δίων Κάσσ. 48,5), πρὸς τοὺς ξένους προσέτι (Εὐριπ. Ἄλκ. 1151)· εὐσεβὴς πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἐν γένει ὁ ἔχων συνείδησιν τῶν καθηκόντων του ἔναντι τῶν θεῶν [33], εἰς τὴν παροῦσαν δὲ περίπτωσιν συνδέεται μὲ τὸ μερικώτερον θέμα τῆς γηροτροφίας, περὶ οὗ θὰ διαπραγματευθῶμεν κατωτέρω.

Στίχ. 7. Τὸ ρ. προσήκει ἐντάσσεται ἐνταῦθα μετ' αἰτιατικῆς « με » [34] παραλειπομένου τοῦ ἀπαρεμφάτου τιμᾶσθαι, ὅπερ νοεῖται ἐκ τοῦ ρήματος τῆς κυρίας προτάσεως « ἐτάφην ».

Τὸ μέτρον τοῦ ἐπιγράμματος, ἀτελές, σύγκειται ἐκ δύο ἑξαμέτρων, ἀκολουθουμένων ὑπὸ δύο πενταμέτρων, διὰ νὰ κλεισῃ δι' ἑνὸς ἑξαμέτρου. Οὕτως οἱ στίχοι δὲν ἀκολουθοῦν τὴν χάραξιν τῆς ἐπιγραφῆς, προφανῶς διότι λόγῳ τοῦ μήκους των θὰ ἐκάλυπτον πολὺ τῆς καμπύλης ἐπιφανείας τῆς ληκύθου, καὶ ἓν πεντάστιχον ἐπίγραμμα ἐγράφη εἰς ἑπτὰ γραμμάς. Τὸ μόνον παράλληλον παράδειγμα μέτρου ἐπιγράμματος εὕρηται εἰς τὸ 527 τοῦ Kaibel [35]. Τὸ ἡμέτερον ἐπίγραμμα ἀναγιγνώσκεται ὡς ἑξῆς :

Κερκώπη μὲν ἔγωγ' ἐκαλούμην, εἰμὶ δὲ πατρὸς
Σ[ωσι]κράτου Ἠδυτίου Μαραθωνίου.
Εὐθ[α]νάτως δὲ στείχω ζηλωτὴ Φερσεφόνης θάλαμον,
γηραιὰ ᾽ριθμ[ή]σασ' ἐννέα ἐτῶν δεκάδας.
Εὐσεβίᾳ θυγατρὸς δὲ ἐτάφην ὥσπερ με προσήκει.

Οἱ στίχοι βεβαίως δὲν εἶναι μετρικῶς ἄψογοι, ὅπερ συνηγορεῖ εἰς τὴν ἐν γένει ἐντύπωσιν τῆς κατωτέρας ποιότητος τοῦ ἐπιγράμματος.

Ὅ,τι δύναται νὰ συναχθῇ ἐκ τοῦ μέτρου περὶ τῆς ποιότητος τοῦ ἐπιγράμματος, δύναται νὰ συναχθῇ καὶ ἐκ τῆς ἐν γένει ποιητικῆς μορφῆς καὶ τοῦ τρόπου ἐκφράσεως τοῦ νοηματικοῦ του περιεχομένου. Ἀλλὰ παρ' ὅλον ὅτι τὸ ἐπίγραμμα δὲν εἶναι ἐκ τῶν καλυτέρων, ἀναγνωρίζεται οὐχ ἧττον ἐν αὐτῷ, διὰ μέσου τῆς συμπαρατάξεως σαφῶν ποιητικῶν ἐκφράσεων, μία ἐννοιολογική, ἔστω καὶ ξηρά, λιτότης, δυναμένη νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν νοημάτων τοῦ ποιήσαντος.

Ἡ εὐθανασία, προβαλλομένη εἰς τὸ ἐπίγραμμα διὰ τοῦ σπανίου ἐπιρρήματος « εὐθανάτως », δύναται ἐννοιολογικῶς νὰ προσδιορισθῇ ἐνταῦθα ἐν τῇ ἁπλουστέρᾳ αὐτῆς ἐννοίᾳ : εὔκολος, εὐτυχὴς θάνατος [36]. Δι' ἕνα ἁπλοῦν ἄνθρωπον, ὡς ἡ Κερκώπη, ἡ εὐθανασία συνίστατο εἰς τὴν

Ἀντιγ. 943· Σοφ. Οἰδ. ἐπὶ Κολ. 189· Κριτίας παρ' Ἀθην. 433A.

33. G. Pfohl, ἔ.ἀ., σελ. 41.

34. Πρβλ. Θουκ. 2, 46 : « νῦν δὲ ἀπολοφυράμενοι ὃν προσήκει [ἀπολοφύρασθαι] . . . ἄπιτε »· Δημοσθ. 228, 25 : « ἐγὼ δὲ πάντα ὅσα προσήκει τὸν ἀγαθὸν πολίτην [πράττειν], ἔπραττον ».

35. « Hexametris duobus subiecti pentametri duo cum hexametro ». Τὸ ἐπίγραμμα Kaibel 527 χρονολογεῖται εἰς τὸν 2ον / 3ον αἰ. μ. Χ.

36. Suet. Aug. Fin. 99: « Quoties audisset cito ac nullo cruciatu defunctum quempiam, sibi

ἥσυχον, ἄλυπον, « ἄνοσον »[37] ἀποχώρησιν ἀπὸ τὸν βίον τοῦτον, ἐν μέσῳ προσφιλῶν προσώπων καὶ τῇ εὐσεβεῖ φροντίδι των. Τὸ ἰδανικὸν τοῦτο, κοινὸς πόθος πασῶν ἴσως τῶν ἀνθρωπίνων γενεῶν, προβάλλεται ἀπὸ τοῦ 4ου αἰ. ἐντονώτερον, συνυφασμένον μὲ τοὺς κοσμικοὺς ἰδεολογικοὺς προσανατολισμοὺς τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας καὶ ὑπὸ τῆς ποιήσεως. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ ἀνάγεται ἡ ἔννοια εἰς τὴν σφαῖραν τῆς στωικῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ κόσμου, τῆς ἀταράχου καὶ ἀπομέρου διελεύσεως πρὸς ἕνα ταχὺν καὶ ἀπαλλακτικὸν θάνατον, ὡς εἰς τὸ ἀπόσπασμα 481 τοῦ Μενάνδρου, ὅπερ καταλήγει οἱονεὶ συνοψίζων εἰς τὸν « ἐπιγραμματικὸν » στίχον : *οὐκ εὐθανάτως ἀπῆλθεν ἐλθὼν εἰς χρόνον.*

Τοιουτοτρόπως εἰς τὴν διανόησιν καὶ τὴν λογοτεχνίαν τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας διακυμαίνεται ἀναλόγως τῆς ἐποχῆς, τοῦ συγγραφέως καὶ τῶν προβαλλομένων ἰδεῶν[38], οὐχ ἧττον ὅμως φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε μία κοινή, καθ' ἡμέραν ἐκδοχὴ αὐτῆς, τῆς ὁποίας γίνεται χρῆσις ἐνταῦθα.

Τὸ γῆρας, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπεβίωσεν ἡ Κερκώπη, τονίζεται ὡς στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον κατέστησε τὴν Κερκώπην « ζηλωτήν ». Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς αὐτάς, ἔνθα ὁ νεκρὸς εἰς προβεβηκυῖαν ἡλικίαν, ἀποχωρίζεται τὸν κόσμον αὐτόν, οὐδὲν παράπονον καὶ οὐδεμία ἀπαισιοδοξία δύναται νὰ ἐκφρασθῇ, ὡς εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τοῦ θανάτου νέων ἀνθρώπων. Ὁ Ἕλλην καταφάσκει τὸν θάνατον, ὅταν οὗτος δὲν εἶναι « ἄωρος »[39], τὸν θεωρεῖ ὡς δεδομένον εὐχάριστον καὶ δέχεται αὐτὸν ἄνευ μνησικακίας[40]. Στείχει τότε ὁ νεκρὸς πρὸς τὸν « θάλαμον Φερσεφόνης », ἔκφρασις ἥτις ἀφ' ἑαυτῆς ἐνέχει μίαν αἰσιόδοξον ὄψιν τοῦ κάτω κόσμου[41]. Εἰς τὰ μεταγενέστερα παραδείγματα ὁ « θάλαμος Φερσεφόνης » ἐπανέρχεται ἐν ἐλευθέρᾳ ἐναλλαγῇ μετὰ τοῦ Ἅιδου εἰς τὴν δήλωσιν τοῦ κόσμου τῶν νεκρῶν, ἀλλ' ἡ χρῆσίς του εἰς τοὺς στίχους ἐμπερικλείει, ὡς παρετήρησεν ὁ Lattimore[42], τὸν κίνδυνον νὰ μὴ διακρίνωμεν πάντοτε πότε χρησιμοποιεῖται σοβαρὰ καὶ πότε ὡς ἁπλῆ διακοσμητικὴ ἔκφρασις. Ὁπωσδήποτε ἐκρίθη ὡς ἡ ἐνδεικνυομένη διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν χρηστὴν ἐλπίδα ἐπὶ τὴν δικαιοκρισίαν καὶ τὴν προστασίαν τῆς κόρης τῆς Δήμητρος, τὴν παρεχομέ-

et suis εὐθανασίαν similem, hos enim et verbo uti solebat, prĕcabatur »· Φίλων I, 182· Cicer. ad Att. 16, 7, 3 : « tu qui εὐθανασίαν ».

37. Πρβλ. τὸ ἐκ Κανδάνου τῆς Κρήτης ἐπίγραμμα (2ος αἰ. π. Χ.) :
οὕνεκα δ' εὐσεβίης μάκαρες θεοὶ ὦδ' ἐπέκλωσαν
στείχειν εἰς Ἀΐδην εὐθανατοῦσα ἄνοσον.
(Levi, Silloge delle Iscrizioni metriche Cretesi : Studi Ital. di Fil. Cl., II N. ser. (1921) σελ. 378, ἀρ. 22· καὶ παρὰ R. Lattimore, ἔ.ἀ., σελ. 212). Ἐπίσης τὸ ἐκ Πειραιῶς τοῦ 4ου αἰ. π. Χ. : « Ὄλβιον, εὐγήρων, ἄνο[σον . . .] / τύμβος ὅδ' εὐθὰν [ατον . . . ἔχει] » (Kaibel 68).

38. Σχετικῶς Πολύβ. 5, 38, 9 : « Εὐθανατῆσαι σπουδάζων, καὶ μηδὲν ἀνάξιον ὑπομεῖναι τῆς περὶ αὐτὸν προγεγενημένης τόλμης »· Ἰωσήπ. Ἰουδ. Ἀρχ. 9, 4, 5 : « Εἰ δ' ἀναιρεθεῖεν, εὐθανατήσοντες ». Στοβαίου Ἐκκλ. ἠθ. 2, 236 : « Εὐθανατεῖν [εἶναι] τὸ μετὰ ποιοῦ θανάτου κατ' ἀρετὴν τελευτᾶν ». Ὁ Πολυδεύκης (3, 106), ἀρυόμενος ἐκ τοῦ Κρατίνου (Ἄδηλα, 413), ἀντιθέτει τὸ εὐθανατεῖν πρὸς τὸ δυσθανατεῖν.

39. Βλ. ἐν ἐκτάσει : E. Griesmair, Das Motiv der Mors Immatura in der griechischen metrischen Grabinschriften (Commentationes Aenipontanae XVII), Innsbruck 1966. Πρβλ. σχετικῶς GV 1663 : « [οὐ τὸ θανεῖν ἀλγ]εινόν, ὅπερ καὶ πᾶσι [πρό]κειται, / [ἀλλὰ πρὶν ἡλικία]ς καὶ γονέων πρότερον » καὶ GV 889 : « οἶκον ἀμαυρώσας ὤλετ' ἄωρος ἐών ».

40. G. Pfohl, ἔ.ἀ., σελ. 195.

41. Ἀρ. Σκιαδᾶ, ἔ.ἀ., σελ. 79, ὑποσ. 3.

42. R. Lattimore, ἔ.ἀ., σελ. 88, ὑποσ. 9.

νην «ἐν χώρῳ εὐσεβέων»[43] ὑπ' αὐτῆς, διότι «παρὰ Φερσεφόνῃ χάρις ἐστίν τις εὐσεβίας»[44], «εὐσεβίας κεῖται μέτρον ἀποφθιμένοις»[45], ὅσον καὶ ἄν ἡ πίστις αὕτη ἐκφράζεται εἰς ἀμφότερα τὰ παραδείγματα δι' ὑποθετικοῦ λόγου.

Ἡ κατακλεὶς τοῦ ἐπιγράμματος στρέφεται ἀπὸ τὴν νεκρὰν εἰς τοὺς ζῶντας, ἀπὸ τὴν γηραιὰν Κερκώπην εἰς τὴν εὐσεβῶς ἐνταφιάσασαν αὐτὴν θυγατέρα της. Ἐμμέσως, μὲ διακριτικότητα, τὸ ἐπίγραμμα ἐπαινεῖ τὴν ζῶσαν θυγατέρα· ὑπάρχει ὁ διὰ στόματος τῆς μητρὸς ἔπαινος τῆς ἐπιζώσης θυγατρός, συντεταγμένος ὅμως τῇ ἐπινεύσει αὐτῆς. Τὸ θέμα τοῦτο τοῦ αὐτοεπαίνου, εἰς τὰς ἀττικὰς ἐπιτυμβίας ἐπιγραφάς, ἀνιχνεύεται ὑπὸ τοῦ G. Pfohl εἰς διάστημα δέκα αἰώνων, ἀπὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. μέχρι τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., δυνάμενον οὕτω νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς «εἰδολογικῶς ἑλληνικὸν χαρακτηριστικόν». «Εἶναι λίαν χαρακτηριστικὸν διὰ τὸν Ἕλληνα ὅτι θέτει καὶ εἰς τὰς ἐπιτυμβίους ἐπιγραφὰς τὸ πρόβλημα τῆς δόξης καὶ τῆς δημοσίας ἀναγνωρίσεως προσωπικῶν πράξεων»[46]. Τὰ νόμιμα τῆς ταφῆς[47], ἐπιτασσόμενα ὑπὸ τῆς θεϊκῆς βουλήσεως, εἶναι βεβαίως πρᾶξις εὐσεβείας[48]. Ἡ εὐσέβεια αὕτη, νοουμένη ὡς συνείδησις τῶν ἔναντι τοῦ θείου καθηκόντων, διὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχήν, δὲν ἐκφράζει πλέον τὸ δέος ποὺ αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος πρὸ τοῦ θείου, ἀλλὰ τὴν σοβαράν, τὴν πλήρη προσοχῆς ἐλευθέραν ἐκείνην στάσιν ἀπέναντι τοῦ θείου, μέσα εἰς τὰ πλαίσια ἑνὸς παραδοσιακοῦ συνόλου τρόπων συμπεριφορᾶς, τῶν ὁποίων ἡ ἐπιτακτικότης χρίεται ἀπὸ τὴν θείαν βούλησιν[49]. Ἡ συμπεριφορὰ αὕτη τῶν τέκνων ἔναντι τῶν γονέων δὲν καταδεικνύει βεβαίως τὴν ὕπαρξίν της διὰ τῆς ἀποδόσεως τῶν προσηκόντων νομίμων ταφῆς μετὰ τὸν θάνατον τῶν γονέων[50], ἀλ-

43. Πλάτ. Ἀξίοχ. 371C. Καλλιμ. Ἐπιγράμμ.II.

44. GG 88_3.

45. GG 210.

46. G. Pfohl, ἔ.ἀ., σελ. 51 κ.ἑ. Λίαν χαρακτηριστικόν, ἄνευ τῆς ποιᾶς τινος διακριτικότητος ἣν ἔχει τὸ παρὸν ἐπίγραμμα, εἶναι τὸ εἰς Βελτίστην Νουμηνίου Ἡρακλεώτιδα (GG 106), χρονολογούμενον πρὸ τοῦ 350 π.Χ.:

μητέρα ἔθηκα ὁσίως ὁσίαν τοῖς πᾶσιν ἰδέσθαι·
ἀνθ' ὧν εὐλογίας καὶ ἐπαίνων ἄξιός εἰμι.

47. Περὶ αὐτῶν βλέπε E. Rohde, Psyche, 218 κ.ἑ.

48. E. Rohde, Psyche, σελ. 21: «Eine Zeit, die keinen Nutzen und Schaden mehr von der «Seele» erwartete, konnte aus freier Pietät dem entseelten Leib allerlei letzte Dienste erweisen, dem verstorbenen gewisse herkömmliche «Ehren» bezeigen, mehr den Schmerz der hinterbliebenen als eine Verehrung des Abgeschiedenen bezeichnend».

49. Τοῦ ὅρου «εὐσέβεια» ἐπεχειρήθη καὶ παλαιότερον ἑρμηνεία ὑπὸ τῶν U. V. Wilamowitz, O. Kern, J. C. Bolkenstein (Ὅσιος EN εὐσεβής, Utrecht 1936), W. H. Terstegen (Εὐσεβὴς EN ὅσιος, Utrecht 1941), ἀλλ' ὡς παρετήρησεν καὶ ὁ K. Kerenyi, Die Religion der Griechen und Römer, München / Zürich 1968, σελ. 291, σημ. 115, αἱ πραγματεύσεις αὐταὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἐννοίας δὲν ἐξαντλοῦν τὸ θέμα, τὸ ὁποῖον πραγματεύεται καὶ ὁ ἴδιος (ἔ.ἀ., σελ. 115).

50. Βλ. R. Lattimore, ἔ.ἀ., σελ. 220 - 224. Πρβλ. σχετικῶς χωρία καὶ ἐκ τῆς γραμματείας (π.χ. Εὐρ. Φοίν. 1321: «τοῖς γὰρ θανοῦσι χρὴ τὸν οὐ τεθνηκότα τιμὰς διδόντα χθόνιον εὐσεβεῖν θεόν») καὶ ἐκ τῶν ἐπιγραμμάτων (GG 123, 3ος / 2ος αἰ. π.Χ.): «Ἐνθάδε τὴν Ἀγάθωνος ὁμευνέτιν Εὐτυχίαν με / δίζυγες εὐσεβέως υἱέες ἐκτέρισαν»· GG 175 (1ος αἰ. π.Χ.;): «ἑπτὰ δὲ τέκν' ἔλιπον, κείνων δ' ὑπὸ χερσὶ τέθαμμαι, ἀνθ' ὁσίου ψυχῆς τήνδε λαχὼν χάριτα»· GG 298 (1ος αἰ. π.Χ.): «καὶ νῦν εὐσεβέων θάψε γέροντα γέρων»· IG II/III² 13136: «παῖδα πατὴρ ἐ[λεεινὸς] / θάψη ὑφ' οὗ πρέπον [ἦν τὸν γη]ράσαντα ταφῆν [αι]», Kaibel 299: «εὐσεβὲς εἰς θρέψασαν».

Εἰκ. 1. Ἡ μαρμαρίνη λήκυθος μετὰ τοῦ ἐπιγράμματος

λὰ δεικνύεται πολλῷ μᾶλλον κατὰ τὰ ἔτη τοῦ γήρατος τῶν γονέων, καθιστᾷ δ' αὐτούς, ὡς ἐνταῦθα τὴν Κερκώπην, «ζηλωτούς». Οὕτω προβάλλει τὸ θέμα τῆς γηροτροφίας ἢ γηροβοσκίας, κοινὸν καὶ εἰς τὴν γραμματείαν [51], ἀλλὰ καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα [52]. Τὰ «τροφεῖα» [53], ἡ «γηροτρόφος χάρις» [54], ἡ «ἐλπὶς τροφείων» [55], ἡ «γηροκόμος χεὶρ» [56], αἱ «γηροτρόφοι ἐλπίδες» [57], ἡ «γηραλέα ἐλπίς» [58], ἡ «γηροκόμος φροντὶς» [59] εἶναι αἱ ἐκφράσεις, ἃς χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπίγραμμα διὰ τὴν δήλωσιν τοῦ θέματος, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν τραγωδίαν [60]. Συνήθως, ἐκφράζεται τὸ παράπονον διὰ τὴν στέρησιν ὑπὸ τοῦ Ἅιδου εἰς τοὺς γονεῖς τῶν υἱικῶν ἢ θυγατρικῶν φροντίδων κατὰ τὸ γῆρας, λόγῳ τοῦ θανάτου τῶν τέκνων [61]. Δυνάμεθα συνεπῶς νὰ συναγάγωμεν τὴν ζηλωτὴν θέσιν τῆς Κερκώπης, ἥτις φθάσασα εἰς βαθὺ γῆρας ἔσχε βοηθὸν τὴν θυγατέρα αὐτῆς.

Κρίνοντες ἀπὸ γενικῆς σκοπιᾶς ἐν τέλει τὸ ἐπίγραμμα, παρατηροῦμεν ὅτι τοῦτο, παρὰ τὴν χαμηλὴν ποιητικὴν ποιότητα, δύναται πάντως, μὲ πενιχρὰ ἔστω μέσα, μὲ ἄτεχνον ἴσως τρόπον, μὲ «συναρμολόγησιν» νοημάτων, νὰ ἐξωτερικεύσῃ τὸ ἀνθρώπινον ἰδεῶδες τοῦ βίου, νὰ ἐξορκίσῃ τὸν θάνατον ὡς φυσικόν, αὐτονόητον καὶ τελευταῖον ἐνδεχόμενον τοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἔκφρασις τοῦ τραγικοῦ γεγονότος τοῦ θανάτου ἑνὸς νέου ἀνθρώπου δὲν δύναται νὰ συγκριθῇ βεβαίως πρὸς τὸν εὐτυχῆ θάνατον μιᾶς γραίας, οὔτε ὡς θέμα, οὔτε ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως.

51. Ψευδοπλουτ. Παραμυθ. εἰς Ἀπολλώνιον IIIe: «Εἰ μὲν οὖν αὐτῶν, ὅτι τῆς ἀπὸ τῶν τεθνεώτων ἡδονῆς ἢ χρείας ἢ γηροβοσκίας ἐστερήθησαν, φίλαυτος ἡ τῆς λύπης πρόφασις..», Ἰσαῖ. I, 47, Πλάτ. Μενέξ. 248 D, Λυσ. 133.

52. Ἐκ τῶν πολλῶν πρδγ., GV 1553: «ὦ θυγάτηρ [μ]ου, τὴν γ' ἔτρεφον εἰς γῆρας ἐμαυτοῦ, / ὥστε τρίχ' ἂν πολιὴν [σὺ] καλύψῃς, ὡς πρέπ[ον ἐστὶν]» καὶ Kaibel 536: «Ζῶε, πάτερ, καὶ χαῖρε θυγατράσιν, ἃς φθονερός τοι / δαίμων ἀντ' ἐμέθεν ὤπασε γηροκόμους».

53. GG 141: «πρέσβυ, σὺ δ' οὐχὶ τροφεῖα, τὰ δ' ὀστέα παιδὸς ἐπόψῃ» (τέλη 3ου αἰ. π.Χ.).

54. GG 163: «μαστοί μητρὸς ἐμῆς κενεὸν γάλα τοί με ἐκόμησαν, / οἷς χάριν οὐ δυνάμην γηροτρόφον τελέσαι» (3ος / 2ος αἰ. π.Χ.).

55. GG 167: «δακρυχέων γηραιός, ἔδεκτο ἀντὶ τροφείων / ἐλπίδος ἐν μελάθροις πένθος» (2ος / 1ος αἰ. π.Χ.).

56. GG 315: «δάκρυα δ' οὐ ψύχει γενέτης ἐμὸς οἰκτρός, ὀλέσσας / εὐφροσύνην βιότου καὶ χέρα γηροκόμον» (τέλη 2ου αἰ. μ.Χ.).

57. Kaibel 233: «τὰς γὰρ ἀφ' ὑμῶν / Ἅιδης γηροτρόφους ἐλπίδας ὠρφάνισεν». Πρβλ. Διον. Ἁλικαρν. 8, 51: «γηροβοσκοὶ ἐλπίδες».

58. Kaibel 376: «Ζμυρναία δὲ κόνις με καλύψατο, γηραλέης δὲ / ἐλπίδος οὐκ ἤλθον πρὸς πολιὸν πλόκαμον».

59. GV 1519: «εἰς σποδιὴν γὰρ ἐξέχεαν μούνην φροντίδα γηροκόμον». Πρβλ. Ὀππιαν. Ἁλ. 5, 85: «φροντίδες γηροκόμοι».

60. Εὐριπ. Ἱκέτ. 920 κ.ἑ.: «πόνους ἐνεγκοῦσ' ἐν ὠδῖσι. Καὶ νῦν Ἅιδας τὸν ἐμὸν ἔχει μόχθον ἀθλίας, ἐγὼ δὲ γηροβοσκὸν οὐκ ἔχω τεκοῦσ' ἁ τάλαινα παῖδα». Εὐρ. Μήδ. 1033, Εὐριπ. Ἄλκ. 663, Ἀριστοφ. Ἀχ. 678, Σοφοκλ. Αἴας 570.

61. Αἱ φροντίδες αὗται θεωροῦνται συνηθέστατα ὡς ἀπόδοσις χάριτος (εὐγνωμοσύνης) παρὰ τῶν τέκνων, π.χ. Αἰσχ. Ἀγαμ. 728/9 «χάριν γὰρ τροφεῦσιν ἀμείβων», Διον. Ἁλικ. 8, 47: «γηροτρόφοι χάριτες», GG 160: «οὐδὲ γονεῦσιν ἑοῖς ἀποδοὺς» χάριν (2ος αἰ. π.Χ.), GG 211: «τὰς γονέων ψευσάμενος χάριτας» (2ος/1ος αἰ. π.Χ.), GG 226: «στενάζουσα ὀρφανὰν τέκνου χάριν» (ἀρχαὶ 3ου αἰ. π.Χ.), GG 177: «ἀνθ' ὁσίου ψυχῆς τήνδε λαβὼν χάριτα» (1ος αἰ. π.Χ.;), GG 124: «ἐκ τέκνων τάσδ' ἀπέχοις χάριτας» (2ος/1ος αἰ. π.Χ.), GG 274: «ρυσαλέης γραίης καμάτων ἀνάπαυμά με λεύσσεις, / οἶκον, ὃν ἱδρύσας τῆσδ' ἀνέθηκε τέκος, / ὕστατον ἀνθρώποις ἡδὺν πόνον, εἰκόνα δόξης, / φαινόμενον ζωοῖς τερπνότατον λιμένα» (2ος/3ος αἰ. μ.Χ.).

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐπιγράμματος δυνάμεθα νὰ στηριχθῶμεν εἰς στοιχεῖα ἐξωτερικά, ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικά. Τὰ πρῶτα εἶναι τὸ ἀντικείμενον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπεγράφη τὸ ἐπίγραμμα καὶ ἡ μορφὴ τῶν γραμμάτων. Τὰ δεύτερα στοιχεῖα, γενικώτερα, ἀρυόμεθα ἐκ τῆς ὅλης μορφῆς, τῶν νοημάτων καὶ τῶν θεμάτων τοῦ ἐπιγράμματος.

Τὸ ἐπίγραμμα εἶναι ἐπιγεγραμμένον ἐπὶ μαρμαρίνης ἐπιτυμβίας ληκύθου, ἀποτελεῖ δὲ καθ' ὅσον γνωρίζομεν τὸ μόνον παράδειγμα. Ἡ λήκυθος, παρὰ τὴν ἐλλιπῆ διατήρησίν της κατὰ τὸν πόδα καὶ τὸν λαιμόν, ἔχει σχῆμα κορμοῦ βραχὺ καὶ πλατύ, οὕτως ὥστε ἡ διάμετρος ἄνω καὶ τὸ ὕψος τοῦ κορμοῦ νὰ ἐξισῶνται σχεδόν. Πρόκειται περὶ τοῦ σχήματος, ὅπερ προσιδιάζει εἰς τὸ τέλος τῆς ἐξελίξεως τῶν μαρμαρίνων ληκύθων, εἰς τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.[62]. Ἡ μορφὴ τῶν γραμμάτων εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰ., ὡς συνάγεται ἐκ τῆς συγκρίσεως πρός τινα ἀσφαλῆ δείγματα[63]. Ἐντεῦθεν κινούμενοι καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ χρῆσις τῶν μαρμαρίνων ληκύθων ἀπηγορεύθη συγχρόνως μὲ τὰς στήλας διὰ τοῦ νόμου τοῦ Δημητρίου Φαληρέως τὸ 317 π.Χ. ὑποθέτομεν ὅτι ὁ κορμὸς τῆς παρούσης ληκύθου ἐχρησιμοποιήθη εἰς δευτέραν χρῆσιν διὰ τὴν ἀναγραφὴν τοῦ ἐπιγράμματος.

Εἰς τὰ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα, ἅτινα ἐνταῦθα, μὴ βοηθούσης τῆς προσωπογραφίας, ἀναφέρονται εἰς τὰ θέματα καὶ τὴν τεχνικήν, δυνάμεθα νὰ καταλέξωμεν τὴν δήλωσιν τῆς ἡλικίας, τῆς ὁποίας τὰ παραδείγματα καὶ δὴ ἡ ἐκφορὰ τῶν δεκάδων ἐτῶν, ἀρχίζουν ἀπὸ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς νὰ γίνωνται συχνά[64]. Ἀπὸ τῆς ἰδίας ἐποχῆς χρονολογικῶς πληθύνονται τὰ παραδείγματα τοῦ εἴδους ἐκείνου τῶν ἐπιγραμμάτων, ἐν οἷς ὁ νεκρὸς ὁμιλεῖ εἰς πρῶτον πρόσωπον[65]. Ὡσαύτως τὸ θέμα τῆς εὐθανασίας ἀπαντᾶται ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ αἰῶνος εἰς τὸ ἐπίγραμμα[66], ἐνταῦθα δ' εἰς τὰ πλεῖστα τῶν παραδειγμάτων ἀπαντᾶται ἡ χαρακτηριστικὴ ἔκφρασις «Περσεφόνης θάλαμος»[67]. Πάντα ταῦτα ἑπομένως, ὡς καὶ τὸ γενικὸν νοηματικὸν περιεχόμενον τοῦ ἐπιγράμματος, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα, καθιστοῦν σχεδὸν ἀσφαλῆ μίαν χρονολογικὴν τοποθέτησιν αὐτοῦ περὶ τὸ 300 π.Χ.

ΠΑΝΤΟΣ ΑΓΓ. ΠΑΝΤΟΣ

62. Βλ. B. Schmaltz, Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen, Berlin (1970), σελ. 24 καὶ Αὐγῆς Προυκάκη - Χριστοδουλοπούλου, Einige Marmorlekythen, AM 85 (1970), σελ. 65 - 66.

63. J. Kirchner, Imagines Inscriptionum Atticarum, Berlin 1948, ἀρ. 70, 71, 73, 74.

64. Χαρακτηριστικὴ ἡ δήλωσις τοῦ νεκροῦ εἰς τὸ GG 107 (περίπου 350 - 360 π. Χ.) : « ἡλικίαν μὲν ἐμὴν ταύτην δεῖ πάντας ἀκοῦσαι· / εἰκοστῷ καὶ πέμπτῳ ἔτει λίπον ἡλίου αὐγάς ». Ἐκ τῶν πρώτων παραδειγμάτων δηλώσεως ἡλικίας ἐντὸς τοῦ 4ου π. Χ. αἰ. δύο ἤδη ἐκφράζουν αὐτὴν εἰς δεκάδας ἐτῶν (GG 97 (μέσα τοῦ 4ου αἰ. π. Χ.) καὶ 105 (πρὸ τοῦ 350 π. Χ.).

65. G. Pfohl, ἔ.ἀ., σελ. 155.

66. Kaibel 68. Τὴν ἰδίαν περίπου ἐποχὴν χρησιμοποιεῖ αὐτὸ καὶ ὁ Μένανδρος (Ἀθήν. 12, 549c).

67. GG 61, 87, 94, 99, 122, 144.

A FUNERARY EPIGRAM FROM ATHENS

An excavation undertaken in 1972 at a building plot in Athens (65, Sp. Patsi Street) yielded a fragmentary marble grave lekythos inscribed with an epigram.

In spite of its mediocre poetic inspiration and metrical imperfection, the inscription displays an assemblage of features characteristic of the ancient epigram repertory and literature, such as the theme of euthanasia, the mention of Hades as the chamber of Persephone, the designation of age, the expression of veneration by children.

The marble lekythos, form of lettering, as well as the themes and technique of the epigram point to a date in circa 300 B.C.

P. A. PANTOS

Μ.Ε. ΠΡΟΧΟΥΣ ΕΚ ΘΗΡΑΣ

Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ παρελθόντος ἔτους 1973 εἰς Ἀκρωτήριον Θήρας, ἐντὸς τοῦ δωματίου Δ 17 τοῦ οἰκοδομήματος τῆς ὀδοντωτῆς προσόψεως [1] καὶ κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν αὐτοῦ, εὑρέθη ἐντὸς τοῦ τεταραγμένου ἐκ τῆς κοίτης τοῦ χειμάρρου ἀμμώδους στρώματος πρόχους ὀπισθότμητος εἰσηγμένη, ἐξαίρετον δεῖγμα τῆς Μ.Ε. τέχνης [2].

Τὸ ἀγγεῖον (εἰκ. 1 καὶ 2), ὡραῖον παράδειγμα τοῦ πολυχρώμου ρυθμοῦ, ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ ἰσόγειον, κάτωθεν καταπεσόντος τμήματος κεκονιαμένου δαπέδου τοῦ ὀρόφου. Εἶναι σφαιρικοῦ, ἐλαφρῶς πεπιεσμένου σχήματος, ἐλλιπὲς τὸ ἄκρον τῆς προχοῆς, θαυμασίας κατὰ τὰ λοιπὰ διατηρήσεως. Ἔχει μέγιστον σωζόμενον ὕψος 0,32 μ., διάμετρον βάσεως 0,06 μ., μεγίστην περίμετρον 0,965 μ., διάμετρον λαιμοῦ 0,028 μ. καὶ σωζόμενον ὕψος λαιμοῦ μετὰ προχοῆς 0,06 μ. Ὁ πηλὸς εἶναι ροδόχρους, ἀρίστης ποιότητος καὶ ὀπτήσεως, τὸ ἐπίχρισμα κιτρινέρυθρον ἐστιλβωμένον, σῶζον ἴχνη στενολεπίδου ἐργαλείου, ἡ βάσις ὑποτυπώδης ἐπίπεδος, ἡ κοιλία σφαιρικὴ ἐλαφρῶς πεπιεσμένη, ὁ λαιμὸς λίαν βραχύς, σχεδὸν ἀνύπαρκτος, καὶ ἡ λαβὴ βραχεῖα κατακόρυφος ταινιωτή, φυομένη ἐκ τῆς βάσεως τῆς προχοῆς καὶ καταλήγουσα ἐπὶ τοῦ ὤμου.

Ἡ κυρία διακόσμησις συνίσταται ἐκ ζώνης τριῶν ἐσχηματοποιημένων πτηνῶν ἐν πτήσει ἐπὶ τοῦ ἄνω ἡμίσεος τῆς κοιλίας, ὁρίζεται δὲ ἄνω μὲν ὑπὸ ταινίας περὶ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ, κάτω δὲ ὑπὸ ζεύγους ὁμοίων ταινιῶν. Ταινία ἐπίσης κοσμεῖ τὴν βάσιν τῆς ὀπισθοτμήτου προ-

1. Thera V. Pl. I.

2. Εὐχαριστίαι ὀφείλονται πρὸς τὸν καθηγητὴν † Σπ. Μαρινάτον διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς μελέτης καὶ τῶν φωτογραφιῶν τοῦ ἀγγείου.

χοῆς. Ἐχρησιμοποιήθη μέλαν χρῶμα διὰ τὰ περιγράμματα τῶν πτηνῶν καὶ τῶν ταινιῶν ὡς καὶ διὰ τὰς διαγραμμίσεις, ἐρυθρὸν δὲ διὰ τὰς ἐπιφανείας τῶν ταινιῶν.

Ἡ πρόχους διὰ τοῦ μεγέθους, τοῦ σχήματος, τῆς τελείας στιλβώσεως καὶ τῆς διακοσμήσεως ἐπιβάλλεται ὡς ἔργον τέχνης. Ὁ τεχνίτης ἐξεμεταλλεύθη εἰς τὸ maximum τὰς δυνατότητας τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου διὰ τὴν ἀπόδοσιν τῶν πτηνῶν, τὰ ὁποῖα διὰ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς πλαστικότητος κυριαρχοῦν, ἀποδίδοντα ἐντόνως τὴν αἴσθησιν τῆς πτήσεως. Τὸ σῶμα τῶν πτηνῶν ἔχει ἀτρακτοειδὲς σχῆμα ἀπολῆγον εἰς διχαλωτὴν οὐράν, σχηματίζεται δὲ ὑπὸ ἐρυθρᾶς ταινίας κατὰ τὴν περιφέρειαν καὶ μελαίνης διαγραμμίσεως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ εἰς τὸ τριγωνικὸν ἄνοιγμα τῆς οὐρᾶς. Ἡ διαγράμμισις αὕτη εἰς μὲν τὰ ἑκατέρωθεν τῆς λαβῆς πτηνὰ (εἰκ. 1) ἀποτελεῖται ἐκ κατακορύφων παραλλήλων γραμμιδίων ἑκατέρωθεν ὁριζοντίας γραμμῆς, εἰς δὲ τὸ κεντρικὸν πτηνὸν (εἰκ. 2) ἐκ τριῶν ὁμάδων γραμμιδίων, ἤτοι ὁριζοντίων εἰς τὸ μέσον καὶ κατακορύφων εἰς τὰ πλάγια. Ὁ μακρὺς τριγωνικὸς λαιμὸς ὑψοῦται ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἄνω, ὁρίζεται ἄνω καὶ κάτω ὑπὸ ζεύγους μελαινῶν γραμμῶν, ἡ μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐπιφάνεια πληροῦται διὰ μέλανος. Ἡ κεφαλὴ εἶναι μικρά, τριγωνική, μετὰ τονισμένης τῆς καμπύλης τοῦ κρανίου καὶ μικροῦ, τριγωνικοῦ ἐπίσης ράμφους, ἐνῷ ὁ ὀφθαλμὸς δηλοῦται διὰ μελαίνης στιγμῆς (εἰκ. 1). Αἱ πτέρυγες καὶ οἱ πόδες φύονται ἐκ τοῦ σώματος ἄνω καὶ κάτω κατὰ ζεύγη ἀντιθέτου φορᾶς, σχεδιάζονται δὲ διὰ πέντε ἐναλλήλων μελαινῶν γραμμῶν, ἐντόνως καμπύλων.

Ὁμοίας διακοσμήσεως ἀγγεῖον, μικροτέρων διαστάσεων (ὕψ. 0,205 μ.) καὶ κατωτέρας ποιότητος ἐργασίας εὑρέθη εἰς

Εἰκ. 1 - 2. Πλαγία καὶ προσθία ὄψις τῆς πρόχου ἐκ Θήρας

Εἰκ. 3. Πρόχους ἐκ τοῦ Μυκηναϊκοῦ Τύμβου Σαμικοῦ

Εἰκ. 4. Πρόχους ἀρ. 946 τάφου VI Ταφικοῦ Περιβόλου Α΄ Μυκηνῶν

τὸν Μυκηναϊκὸν Τύμβον Σαμικοῦ, νῦν ἐκτιθέμενον ἐν τῷ Νέῳ Μουσείῳ Ὀλυμπίας (εἰκ. 3). Χρονολογεῖται εἰς τὴν Μ.Ε. - Υ.Ε.Ι ἐποχήν [3], παραβαλλόμενον πρὸς τὰς πρόχους ἀριθ. 946 - 947 τοῦ τάφου VI τοῦ περιβόλου Α΄ τῶν Μυκηνῶν.

Ἡ πρόχους τοῦ Σαμικοῦ ἔχει σχῆμα σφαιρικώτερον τῆς ἐκ Θήρας, ὁ πηλὸς καὶ τὸ ἐπίχρισμα αὐτῆς εἶναι ὠχροκίτρινα, ἐνῷ ἡ διὰ καστανοῦ καὶ σκοτεινοῦ πορτοκαλόχρου διακόσμησις ἐλαχίστας διαφορὰς παρουσιάζει : Ταινίαι περιθέουν τὴν προχοήν, τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ καὶ τὸ κάτω τμῆμα τῆς κοιλίας, ἐνῷ τὸ μέγιστον τῆς ἐπιφανείας αὐτῆς καλύπτει ζεῦγος πτηνῶν ὁμοίας διαρθρώσεως ἀλλ'ἄνευ τῆς σχεδὸν γεωμετρικῆς αὐστηρότητος καὶ συμμετρίας τῶν πτηνῶν τῆς πρόχου τῆς Θήρας. Οὕτω, αἱ πτέρυγες αὐτῶν εἶναι ἄνισοι, ὁ λαιμὸς βραχύτερος μετὰ κλίσεως πρὸς τὰ ἄνω, ὥστε νὰ σχηματίζεται ἔντονος ἡ καμπύλη τοῦ στήθους (γοῦσα), τὸ δὲ σῶμα πληροῦν ρόδαξ καὶ στιγμαί.

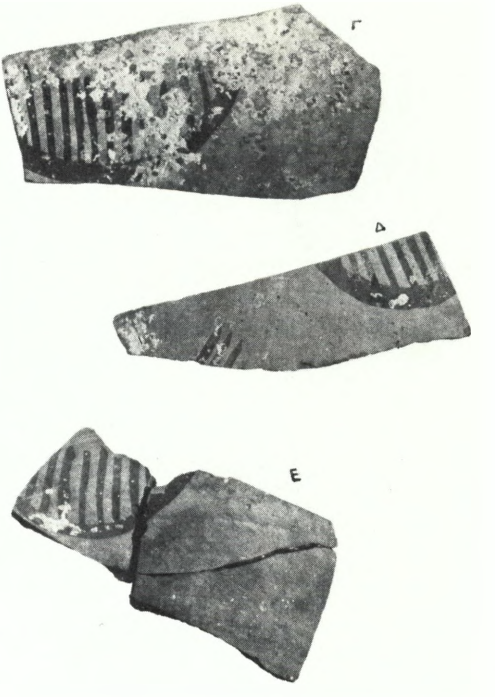
Παράλληλα παραδείγματα ἀγγείων μετὰ διακοσμήσεως πτηνῶν προέρχονται, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἀνεφέρθη, ἐκ τοῦ τάφου VI τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Α΄ Μυκηνῶν. Αἱ πρόχοι ἀριθ. 946 καὶ 947, νῦν ἐκτεθειμέναι ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ, φέρουν διακόσμησιν ἱπταμένων πτηνῶν πλέον φυσιοκρατικῶν, μετ' ἀναπεπταμένων πτερύγων καὶ σαφῶς σχεδιαζομένων ποδῶν (εἰκ. 4 καὶ 5). Θεωροῦνται Κυκλαδικῆς προελεύσεως καὶ χρονολογοῦνται εἰς τὴν Μ.Μ. ΙΙΙ ἐποχήν [4], ἐνῷ παραλλήλως τὸ ἐπὶ τῆς ἀριθ. 946 πρόχου πτηνὸν δέον ὅπως θεωρηθῇ νεώτερον, δεδομένου ὅτι τὰ μετὰ

3. Ν. Γιαλούρη, Μυκηναϊκὸς Τύμβος Σαμικοῦ, ΑΔ 20 (1965) : Μελέται, σελ. 11, πίν. Α.

4. A. Karo, σελ. 164, εἰκ. 80 - 81, σελ. 303, εἰκ. 124 - 125.

Εἰκ. 5. Πρόχους ἀρ. 947 τάφου VI Ταφικοῦ Περιβόλου Α΄ Μυκηνῶν

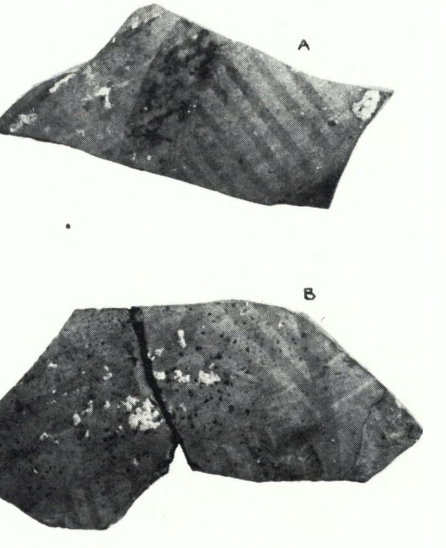

Εἰκ. 6 - 7. Ὄστρακα ὁμάδος 10194 ἐκ Μυκηνῶν

ὁλοβάφων κύκλων πτηνὰ ἀποτελοῦν νεωτέραν ἐξέλιξιν τοῦ θέματος καὶ εἶναι νεώτερα τῶν ἐν περιγράμματι εἰκονιζομένων, κατὰ τὸν Edgar καὶ τὸν Mackenzie[5].

Ἐκ τῆς προχείρου ἐρεύνης εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου εὑρέθησαν ὄστρακα ἐκ τῆς ὁμάδος 10194 τῶν Μυκηνῶν, σώζοντα τμήματα παραστάσεων πτηνῶν καὶ προερχόμενα ἐκ τριῶν τουλάχιστον ἀγγείων τοῦ αὐτοῦ τύπου πρὸς τὰ ὑπ' ἀριθ. 946 καὶ 947 (εἰκ. 6 καὶ 7) καὶ τὰ ὄστρακα τῆς ὁμάδος ἀρ. 1296, ἐπίσης ἐκ Μυκηνῶν.

Ὁμὰς ἀγγείων ἐκ τοῦ Μ.Κ. ΙΙΙ στρώματος τῆς Φυλακωπῆς τῆς Μήλου κοσμοῦνται διὰ πτηνῶν. Ἐκ τούτων ἡ ὑπ' ἀριθ.

5. Γ. Μυλωνᾶ, Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β΄ τῶν Μυκηνῶν, τ. Α, σελ. 303 - 304.

Εἰκ. 8. Πρόχους ἀρ. 5780 ἐκ Φυλακωπῆς

Εἰκ. 9. Πρόχους ἐκ Θήρας

5780 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου πρόχους παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰ ἀγγεῖα τῶν Μυκηνῶν (εἰκ. 8)[6].

Τεμάχια τουλάχιστον μιᾶς δωδεκάδος ἀγγείων μετὰ παραστάσεων ἱπταμένων πτηνῶν εὑρέθησαν εἰς τὸ Ἱερὸν Θησαυροφυλάκιον τῆς Κνωσοῦ[7], χρονολογοῦνται δὲ εἰς τοὺς Μ.Μ. ΙΙΙ χρόνους καὶ δὴ εἰς τοὺς Μ.Μ. ΙΙΙ β τὰ μετὰ παραστάσεων πτηνῶν μὲ ὁλοβάφους κύκλους. Πάντα τὰ ἀνωτέρω ἀγγεῖα μετὰ παραστάσεων πτηνῶν θεωροῦνται Κυκλαδικῆς προελεύσεως[8] καὶ δὴ Μηλιακῆς, ἐνῷ παραλλήλως ἀνάλογα εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Θήρας ὑποδεικνύουν καὶ τὴν ὕπαρξιν Θηραϊκοῦ ἐργαστηρίου.

Τὸ παρουσιαζόμενον ἐνταῦθα ἀγγεῖον ἀποτελεῖ τὸ πρωιμώτατον παράδειγμα τῶν μετὰ διακοσμήσεως πτηνῶν ἀγγείων. Τὴν ἀρχαιότητα τούτου πιστοποιεῖ τόσον τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου ὅσον καὶ ἡ μορφὴ τῶν πτηνῶν. Δὲν ὑπάρχει ἄλλο παράδειγμα τοιούτου μεγέθους καὶ κυρίως ποιότητος ἐργασίας, πλὴν τοῦ κατωτέρω περιγραφομένου, ἐκ Θήρας ἐπίσης.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ ἀγγείου δὲν στηρίζεται στρωματογραφικῶς, διότι εὑρέθη ἐντὸς τεταραγμένων στρωμάτων τῆς κοίτης τοῦ διερχομένου ἄνωθεν τοῦ Ἀκρωτηρίου χειμάρρου. Σημαντικὸν ὅμως στοιχεῖον ἀποτελεῖ ἡ ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ στρώματος καὶ παρὰ τὸ ἀγγεῖον τῶν πτηνῶν ἀνεύρεσις ὀστράκων ἀνηκόντων εἰς τὴν πρόχουν μὲ τὴν ἐξ ὀφιοειδῶν γραμμῶν διακόσμησιν, τὴν εὑρεθεῖσαν εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν καὶ ἐντὸς τοῦ τεταραγμένου ἐπίσης στρώματος κατὰ τὰς ἀνασκα-

6. Phylakopi, πίν. 16, ἀρ. 4, 20 καὶ πίν. 21, ἀρ. 5, 6, 8, 9, 10, 11.

7. A. Evans, P. M. I, σελ. 557, εἰκ. 404, 405d.

8. Γ. Μυλωνᾶ, Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β΄ τῶν Μυκηνῶν, τ. Α, σελ. 303 - 304.

Εἰκ. 10. Πρόχους ἀρ. 950 ἐκ Ταφικοῦ Περιβόλου Α΄ Μυκηνῶν

φᾶς τοῦ 1970 [9] (εἰκ. 9), νῦν ἐκτεθειμένην ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ. Ἡ ὁμοιότης τοῦ σχήματος, τοῦ πηλοῦ, τῆς στιλβώσεως, τῶν χρωμάτων καὶ τοῦ ὕφους τῆς διακοσμήσεως τῶν δύο ἀγγείων μᾶς πείθουν διὰ τὴν προέλευσιν ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου, ἴσως καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς χειρός.

Ἡ πρόχους τῶν ὀφιοειδῶν γραμμῶν ἐθεωρήθη ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Μαρινάτου ὡς εἶδος κεραμεικῆς Διμηνίου ἢ Ἀνατολικῆς προελεύσεως, πρῶτος δὲ ὁ καθηγητὴς Schachermeyer ἐχρονολόγησε αὐτὴν ὡς τῶν πρωιμωτάτων Μ.Κ. ἢ καὶ ὑστέρων Π.Κ. χρόνων, περὶ τὸ 2000 π.Χ. [10]. Ἀνάλογον διακοσμητικὸν θέμα παρατηρεῖται ἐπὶ τῆς πρόχου ἀρ. 950 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, προερχομένης ἐκ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Α΄ τῶν Μυκηνῶν (εἰκ. 10).

9. Thera IV, 1970, σελ. 33 - 34, πίν. 63 α - β.
10. Thera IV, 1970, σελ. 33 - 34.

Ἀμφότεραι αἱ εἰς τὴν Θήραν εὑρεθεῖσαι ἀνωτέρω πρόχοι εἶναι εἰσηγμέναι, ὡς καὶ σειρὰ κυαθίων εὑρεθέντων εἰς Ἀκρωτήριον, Ἑλλαδικῆς προελεύσεως, ἀποδεικνύουν δὲ ὅτι ὑφίστατο σχέσις τῆς Θήρας μετὰ τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ἡ πρόχους τῶν πτηνῶν ἀποτελεῖ τὸ παλαιότατον δεῖγμα τοῦ τύπου, δεδομένου ὅτι καὶ αἱ θεωρούμεναι μέχρι τοῦδε ὡς παλαιότεραι, μηλιακαὶ πρόχοι τοῦ Ἱεροῦ Θησαυροφυλακίου τῆς Κνωσοῦ, ἀνάγονται εἰς τὴν Μ.Κ. ΙΙΙ ἐποχήν, ἐστήριζον δὲ τὴν θεωρίαν τῆς Κυκλαδικῆς προελεύσεως τοῦ θέματος τῶν πτηνῶν [11] ἀντιθέτως πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Pendlebury ὅτι τὸ θέμα εἰσήχθη ἐκ τῆς κυρίως Ἑλλάδος [12].

Ἡ διαμορφουμένη νῦν χρονολογικὴ σειρὰ τῶν μετὰ πτηνῶν ἀγγείων παρουσιάζεται οὕτω :

Πρόχους Θήρας — Πρόχους Σαμικοῦ — Πρόχοι Μυκηνῶν καὶ Κυκλαδικαὶ μετὰ πτηνῶν ἐν περιγράμματι — Πρόχοι Μυκηνῶν καὶ Κυκλαδικαὶ μὲ ὁλοβάφους κύκλους.

Ἡ παρατηρουμένη μεγάλη χρονικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς πρόχου τῆς Θήρας καὶ τῶν λοιπῶν Κυκλαδικῶν καὶ ἐκ Μυκηνῶν ἀγγείων τοῦ αὐτοῦ διακοσμητικοῦ θέματος, ἴσως γεφυρωθῇ ἢ καὶ ἀναθεωρηθῇ ὑπὸ νέων εὑρημάτων, τὰ ὁποῖα καὶ θὰ διαφωτίσουν περὶ τῆς σχέσεως καὶ τῶν ἐπιδράσεων μεταξὺ τῶν ἐργαστηρίων.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

11. Σ. Ἀλεξίου, Ὑστερομινωϊκοὶ Τάφοι Λιμένος Κνωσοῦ, σελ. 69 καὶ Γ. Μυλωνᾶ, Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β΄ τῶν Μυκηνῶν, τ. Α, σελ. 301 - 302.
12. Pendlebury, Arch. Cr., σελ. 247 - 8.

M.H. EWER FROM THERA

During the 1973 excavations at Acrotiri in Thera, the disturbed layers of Room Δ 17 yielded a M.H. ewer of excellent workmanship and preservation. The vase is practically intact, measuring 0.32 m. in height and 0.965 m. in circumference. Made of fine, well - fired clay, it has a slightly compressed spherical shape. Its decoration consists of three large flying birds represented in almost geometric symmetry and severity, though in a remarkably lively rendering of the flying motion (figs. 1, 2).

Ascribed to the early M.H. period, this ewer appears to be the oldest known example of pottery decorated with bird representations, being of earlier date than other similar vases, such as the ewer found in the Mycenaean tomb at Samikon (fig. 3), those recovered from Grave VI of Grave Circle A at Mycenae (figs. 4, 5) and those discovered in the M.C. III strata of Phylakopi in Melos (fig. 8).

The Helladic origin of the ewer and a considerable chronological difference from the above - mentioned examples, pose anew the question of the origin of the bird motif in vase decoration and the influence exerted between the various pottery workshops.

E. ANDREOU

ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΔΑΚΤΥΛΙΟΣ ΕΚ ΒΑΡΚΙΖΗΣ

Τὸ Νεκροταφεῖον

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ R. Chandler, ὁ ὁποῖος πρῶτος περιέγραψε τὸ σπήλαιον τῶν Νυμφῶν καὶ τοῦ Πανὸς εἰς τὴν Βάρην τῆς Ἀττικῆς[1], μέχρι τῶν ἡμερῶν μας[2], ὅλοι σχεδὸν οἱ μελετηταὶ τοποθετοῦν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν συγχρόνων οἰκισμῶν Βάρης - Βαρκίζης τὸν ἀττικὸν δῆμον τοῦ Ἀναγυροῦντος, τὸν ὁποῖον ὁ Στράβων (9.1.21) μνημονεύει ἀμέσως μετὰ τὰς Ἁλὰς Αἰξωνίδας καὶ πρὸ τῶν Θορῶν.

Προϊστορικὸς οἰκισμὸς δὲν ἔχει μέχρι σήμερον ἐντοπισθῆ ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ μεγάλου ἀττικοῦ αὐτοῦ δήμου. Ἐπὶ ὑψώματος δυτικῶς τῆς Βάρης (σχέδιον 1) ὁ Γ. Οἰκονόμος παρετήρησε τείχη ὀχυρώσεως μεθ' ἑνὸς τουλάχιστον πύργου καὶ πύλης (εἴς τινα σημεῖα σώζονται εἰς ὕψος 1 μέτρου καὶ περικλείουν τὰ θεμέλια οἰκοδομήματος ὡς καὶ βωμόν), τὰ

1. R. Chandler, Travels in Asia Minor and Greece : or Account of a Tour made at Expense of the Society of Dilettanti, τόμ. 2ος, Λονδῖνον 1817, 166.

2. W. J. Eliot, Coastal Demes of Attika, Toronto 1962, 45.

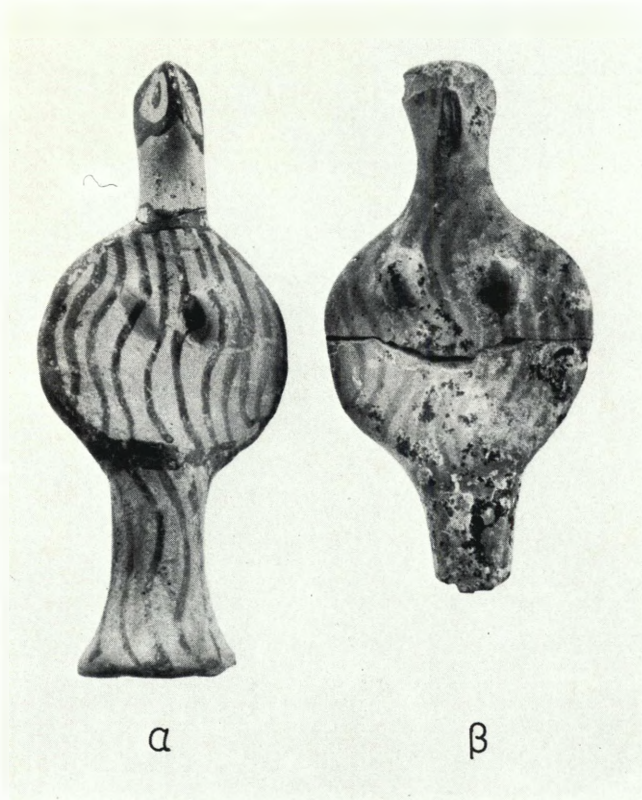
Εἰκ. 1. « Καμίνια » Βαρκίζης. Ἄποψις τῶν θαλάμων I καὶ II

ὁποῖα κατὰ τὴν γνώμην του ἀνήκουν ἴσως εἰς μυκηναϊκὸν συνοικισμόν[3]. Ὁ Eliot ὅμως ἀπορρίπτει τὴν γνώμην τοῦ Οἰκονόμου ὡς λανθασμένην καὶ χρονολογεῖ τὴν ὀχύρωσιν εἰς τὸν 5ον ἢ 4ον αἰ. π.Χ.[4]. Ἄνευ ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης εἶναι βεβαίως ἀδύνατον νὰ καταλήξωμεν εἰς θετικὰ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν ὕπαρξιν ἢ μὴ μυκηναϊκοῦ συνοικισμοῦ ἐπὶ τῆς συγκεκριμένης αὐτῆς θέσεως τοῦ βραχώδους ὑψώματος. Εἶναι γεγονὸς πάντως ἀναμφισβήτητον ὅτι ὁ Ἀναγυροῦς κατῳκήθη ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν ἤδη χρόνων. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο μᾶς ὁδηγεῖ ἡ παρουσία ἑνὸς ἐκτεταμένου μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου θαλαμοειδῶν τάφων παρὰ τοὺς ΒΑ πρόποδας τοῦ λόφου « Καμίνια », ἀμέσως δυτικῶς τοῦ συγχρόνου παραλίου οἰκισμοῦ τῆς Βαρκίζης (σχέδιον 1). Ἡ νεκρόπολις αὕτη ἦτο γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἰδίᾳ εἰς τοὺς ἀρχαιοκαπήλους τῆς περιοχῆς, οἱ ὁποῖοι ἐσύλησαν ἀρκετοὺς τάφους[5]. Δὲν

3. AA 55 (1940), 178.

4. Eliot, ἔ.ἀ., 42. Πρβλ. καὶ J. R. McCredie, Fortified Military Camps in Attica, Hesp. Suppl. XI (1966), 28, fig. 6.

5. R. E. Supplementum 6, 1935, 608, ἐ. λ.

Εἰκ. 2. Εἰδώλια τύπου Φ ἐκ τοῦ θαλάμου ΙΙ

ἀποκλείεται τὸ τοπωνύμιον «Καμίνια», τὸ ὁποῖον ἀποδίδεται ὄχι μόνον εἰς τὸν λόφον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν συγκεκριμένην θέσιν τοῦ νεκροταφείου, νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν παρουσίαν ἀκριβῶς τῶν θαλαμοειδῶν τάφων, οἱ ὁποῖοι, ὅταν καταρρεύσῃ ἡ ὀροφή των, ὅπως συμβαίνει ἄλλωστε μὲ τοὺς περισσοτέρους, ὁμοιάζουν πρὸς καμίνους.

Δύο θαλαμοειδεῖς τάφοι ἠρευνήθησαν ὑπὸ τῶν Δ. καὶ Μ. Θεοχάρη τὸ 1954 [6]. Εἷς λακκοειδής, χρονολογούμενος εἰς τὴν ΥΕ ΙΙ ἐποχήν, ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Δ. Θεοχάρη τὸ 1951 πλησιέστερον πρὸς τὴν ἀκτὴν τῆς Βαρκίζης [7]. Τὸ 1968 τρεῖς ἀσύλητοι θαλαμοειδεῖς τάφοι τῆς ΥΕ ΙΙΙ Α καὶ Β περιόδου εὑρέθησαν τυχαίως κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν θεμελίων οἰκοδομῆς, ἰδιοκτησίας Ζαροκώστα, εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς Βαρκίζης [8]. Περιεῖχον μεγάλον ἀριθμὸν ἀγγείων, εἰδώλια, ψήφους περιδεραίου ἐξ ὑαλομάζης καὶ δύο σφραγιδολίθους.

Mykenische Kultur (Karo). F. H. Stubbings, The Mycenaean Pottery of Attika, BSA 42 (1947), 4.

6. News Letter from Greece, 1954, 232. Βλ. καὶ M. D. Theocharis, A Knossian Vase from Attika, Antiquity 34 (1960), 266 - 269.

7. Βλ. M. D. Theocharis, ἔ.ἀ., 266, σημ. 4.

8. ΑΑΑ Ι (1968), 110 - 112.

Σημαντικός, ἀναλόγως πρὸς τὴν ἔκτασιν τοῦ νεκροταφείου, θὰ ἦτο ὁ μυκηναϊκὸς συνοικισμὸς τοῦ Ἀναγυροῦντος, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τοὺς πέριξ λόφους. Συμφώνως πρὸς τὰ μέχρι τοῦδε δεδομένα τῶν τάφων ἡ ἵδρυσίς του ἀνάγεται εἰς τὴν ΥΕ ΙΙ ἐποχήν, φαίνεται δὲ ὅτι ἀκμάζει κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙ Α : 2 καὶ ΙΙΙ Β, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται γενικῶς ὡς περίοδος ἀκμῆς τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων.

Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1974 κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν οἰκοπέδου, ἰδιοκτησίας Χατζηθεοδώρου, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Νάξου, ἀμέσως δυτικῶς τοῦ οἰκοπέδου Ζαροκώστα, ἀπεκαλύφθησαν τυχαίως καὶ κατεστράφησαν ἐν μέρει δύο θαλαμοειδεῖς τάφοι. Δυστυχῶς, μικρὸν μόνον μέρος τοῦ θαλάμου των, παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς ἰδιοκτησίας, εἶχε παραμείνει ἄθικτον καὶ κατέστη δυνατὸν νὰ ἐρευνηθῇ [9] (εἰκ. 1).

Οἱ δρόμοι τῶν τάφων θὰ πρέπει νὰ ἦσαν ἐστραμμένοι πρὸς Βορρᾶν. Ὁ θάλαμος ΙΙ ἦτο σχεδὸν πλήρως κατεστραμμένος. Ἔδωσε μόνον τρεῖς σφονδύλους ἐκ στεατίτου καὶ δύο γυναικεῖα εἰδώλια τύπου Φ, φέροντα διακόσμησιν ἐκ κατακορύφων κυματοειδῶν γραμμῶν (εἰκ. 2), χρονολογούμενα εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ Β περίοδον. Συνώδευον τὴν ταφὴν παιδός (ἐλάχιστα ὀστᾶ εὑρέθησαν κατὰ χώραν), ὡς συμβαίνει συνήθως μὲ τὰ εἰδώλια τοῦ τύπου τούτου, τὰ ὁποῖα παριστοῦν κατὰ τὴν ἐπικρατεστέραν ἄποψιν τὴν θείαν τροφόν.

Εἰς τὸ ἐρευνηθὲν τμῆμα τοῦ θαλάμου Ι ἀπεκαλύφθησαν : α) μία διατεταραγμένη ταφὴ ἐπὶ τοῦ δαπέδου, β) εἰς λακκοειδὴς τάφος (pit grave), περιέχων τὰ ὀστᾶ τριῶν τουλάχιστον νεκρῶν ἄνευ κτερισμάτων καὶ γ) εἰς ἀβαθὴς λάκκος, περιέχων ὀλίγα ὀστᾶ καὶ κτερίσματα παραμερισθείσης

9. Τὴν ἀνασκαφὴν ἐπέβλεψεν ἡ ἀρχαιολόγος Παρασκευὴ Βασιλοπούλου, ἡ ὁποία μετὰ προσοχῆς συνεκέντρωσεν ὅ,τι εἶχε διασωθῆ. Τὴν Ἔφορον Ὄλγαν Ἀλεξανδρῆ εὐχαριστῶ διὰ τὴν παραχώρησιν δημοσιεύσεως τοῦ εὑρήματος.

Εἰκ. 3. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ θαλάμου Ι : α) ψευδόστομος ἀμφορεύς, β) κύαθος μετὰ προχοῆς

α β

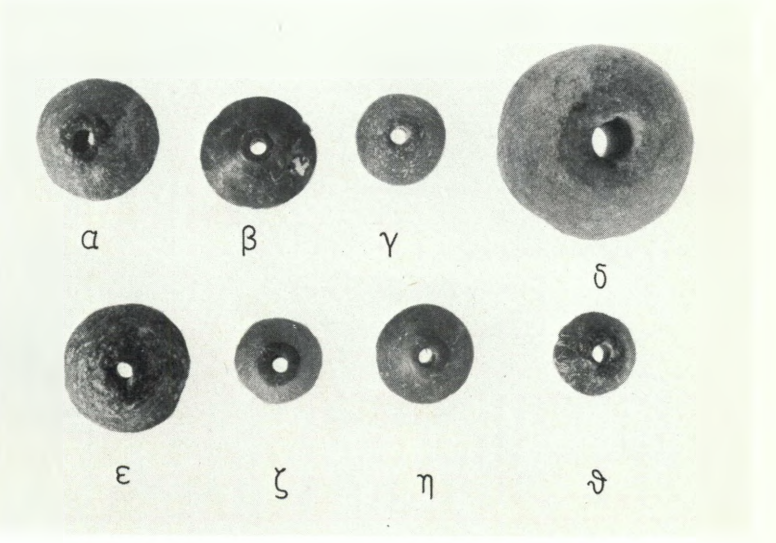

Εἰκ. 4. Ψῆφοι περιδεραίου ἀπὸ ὑαλόμαζαν ἐκ τοῦ θαλάμου Ι

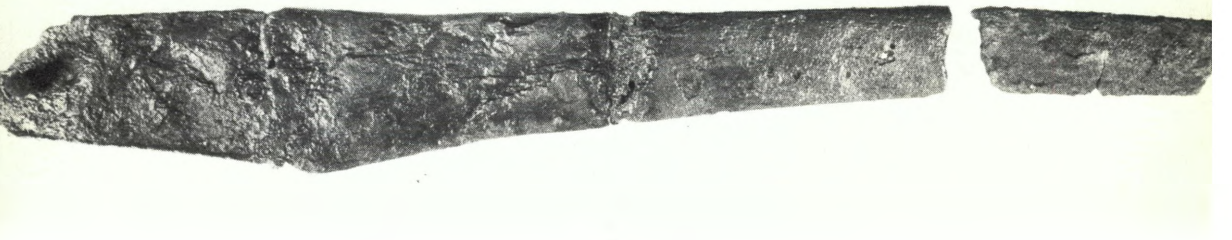
ταφῆς. Ἐκ τῶν περισυλλεγέντων ὀστράκων τοῦ θαλάμου συνεκολλήθησαν δύο ὁλόκληρα σχεδὸν ἀγγεῖα (εἰκ. 3): α) εἷς ψευδόστομος ἀμφορεὺς μὲ διακόσμησιν παπυροσχήμων ἀνθέων ἐπὶ τῶν ὤμων μεταξὺ τῶν λαβῶν[10], καὶ μὲ ὁριζοντίους ταινίας καὶ ὁμάδας γραμμῶν περὶ τὴν σφαιρικὴν κοιλίαν, δυνάμενος νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ Α : 2 περίοδον, β) εἷς κύαθος μετὰ προχοῆς (εὑρέθη πλησίον τῆς ἐπὶ τοῦ δαπέδου ταφῆς), κοσμούμενος ἐξωτερικῶς μὲ ὁμάδας κατακορύφων κυματοειδῶν γραμμῶν, τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου.

Ἐντὸς τοῦ ἀβαθοῦς λάκκου εὑρέθη μέγας ἀριθμὸς ψήφων περιδεραίου κυρίως ἐξ ὑαλομάζης (εἰκ. 4) ἀλλὰ καὶ τινες ἐκ φαγεντιανῆς, ὡς ἐπίσης ἀρκετοὶ σφόνδυλοι ἐκ στεατίτου (εἰκ. 5), μία ὀστεΐνη ἐλλιπὴς περόνη καὶ μία μάχαιρα ἐκ χαλκοῦ, ἐλλιπὴς κατὰ τὰ ἄκρα· τὸ σωζόμενον τμῆμα τῆς λαβῆς της φέρει δύο ἤλους διὰ

10. Πρβλ. Furumark, 293, εἰκ. 45, ἀρ. 82 - 85.

Εἰκ. 5. Σφόνδυλοι ἐκ στεατίτου ἐκ τοῦ θαλάμου Ι. Ὁ δ ἐκ πηλοῦ

Εἰκ. 6. Χαλκῆ μάχαιρα

τὴν στερέωσιν ξυλίνης ἢ ὀστεΐνης ἐπενδύσεως (εἰκ. 6).

Ὁ χρυσοῦς δακτύλιος

Τὸ σημαντικώτερον εὕρημα ἐκ τοῦ ἀβαθοῦς λάκκου τοῦ θαλάμου Ι ἦτο εἷς δακτύλιος ἐπενδεδυμένος διὰ χρυσοῦ ἐλάσματος, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ ἀξίζει νὰ περιγραφῇ ἀναλυτικώτερον. Τὰ δύο ἄκρα τοῦ χαλκοῦ (ἐπενδεδυμένου διὰ χρυσοῦ) κρίκου τοῦ δακτυλίου[11] εἶναι προσηρμοσμένα ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας τῆς ἐλλειψοειδοῦς σφενδόνης (εἰκ. 7). Ἡ σφενδόνη ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν. Τὸ κάτω χαλκοῦν εἶναι σκαφοειδὲς (κοῖλον ἐσωτερικῶς) καὶ καλύπτεται μόνον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ὁρατὴν αὐτοῦ ἐπιφάνειαν διὰ χρυσοῦ. Ἐπ' αὐτοῦ ἐπικάθηται (ἴχνη τῆς συνδετικῆς ὕλης τῶν δύο μερῶν δὲν σώζονται) ἐλλειψοειδὴς πλάξ ἐκ μολύβδου, ἐπενδεδυμένη μόνον κατὰ τὴν ἄνω, ἐλαφρῶς κυρτὴν σφραγιστικὴν ἐπιφάνειαν διὰ λεπτοῦ χρυσοῦ ἐλάσματος, φέροντος παράστασιν ἐν κοίλῳ[12]. Ἡ παράστασις (εἰκ. 8) εἶχε προηγουμένως ἀποτυπωθῆ διὰ θετικῆς μήτρας[13] ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς μολυβδίνης πλακός, πρὶν καλυφθῇ αὕτη διὰ τοῦ χρυσοῦ ἐλάσματος[14].

11. Παρόμοιον κρίκον μετὰ δύο αὐλάκων κατὰ μῆκος τῶν παρυφῶν βλ. εἰς CMS IV, ἀρ. 58 D καὶ H. G. Buchholz — V. Karageorghis, Altägäis und Altkypros, ἀριθ. 1382 (Τίρυνθος, CMS I, ἀρ. 180).

12. Ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν κατασκευῆς πρβλ. τοὺς δακτυλίους τῆς ἀνωτέρω ὑποσημειώσεως ἀρ. 11, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος (CMS IV, ἀρ. 58 D) δὲν φέρει πλάκα μολυβδίνην, ἀλλὰ ἐξ ὀρείας κρυστάλλου. Περὶ τοῦ δευτέρου ὅμως ἐκ Τίρυνθος ὁ Buchholz, ἔ.ἀ., ἀρ. 1382, σημειοῖ: Goldblech über Füllung aus anderem Material, vielleicht Blei. Πρβλ. καὶ τοὺς δακτυλίους ἐκ Δεντρῶν: A. W. Person, Royal Tombs, 1931, 56 κ.ἑ., εἰκ. 35, ὡς καὶ ἐκ Πύλου: C. Blegen — M. Rawson, The Palace of Nestor I, 1966, 88, 92, εἰκ. 274, 4.5. JdI 87 (1972), 33, ἀριθ. 150.

13. Πρβλ. τὴν ἐκ στεατίτου θετικὴν μήτραν ἐξ Ἐλευσῖνος (ΠΑΕ 1953, 80, εἰκ. 5-7. Buchholz, ἔ.ἀ., σελ. 649, ἀρ. 459. Ἰω. Σακελλαράκης, Τὸ προσχέδιον τῆς σφραγῖδος CMS I 220, ΑΕ 1972, 236, εἰκ. 2), ἡ ὁποία εἶναι δυνατὸν νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν κατασκευὴν μολυβδίνων σφραγιστικῶν πλακῶν, ἐπενδυομένων κατόπιν διὰ χρυσοῦ ἐλάσματος. Πρβλ. καὶ τὴν ἐκ στεατίτου μήτραν ἐκ Κατσαμπᾶ (Σακελλαράκης, ἔ.ἀ., σελ. 238, πίν. 89α).

14. Ἀριθ. Εὐρ. Μ. Πειραιῶς 2482. Διαστάσεις: Κρίκου Δ. 0,022 μ., Πάχ. 0,0015 μ., Πλ. 0,0065 μ. Σφενδόνης Δ. μέγ. 0,03 μ., μικρ. 0,018 μ.

ΒΟΥΛΙΑΓΜΕΝΗ
ΣΤΚ. ΥΠΟΔΙΟΙΚ. ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΣΤΚ. ΥΠΟΔΙΟΙΚ. ΕΜΠΟΡΙΟΥ
ΒΑΣ ΣΟΦΙΑΣ
ΝΕΚΡΟΤ
ΜΥΚΗΝΑΪ

Σχέδ. 1. Τοπογραφικὸν σχέδιον περιοχῆς Βάρης - Βαρκίζης

Εἰς τὸ δεξιὸν ἥμισυ τῆς ἐλλειψοειδοῦς ἐπιφανείας τοῦ δακτυλίου δεσπόζει ἡ μορφὴ ζώου, τὸ ὁποῖον βαδίζει πρὸς τὰ ἀριστερά. Ὁ στιβαρὸς λαιμός του, ἀνωρθωμένος, κλίνει ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ὀπίσω, ἡ κεφαλὴ ἀνυψοῦται. Ὁ κορμὸς εἶναι ἐπιμήκης, ἡ οὐρὰ μακρά. Ὄπισθεν τῆς κεφαλῆς διακρίνονται ἴχνη δύο προεξοχῶν δίκην κεράτων ἢ ὤτων. Τὸ μέγεθος τοῦ ζώου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἔμπροσθεν αὐτοῦ ἀνθρωπίνην μορφὴν καὶ γενικῶς ἡ δομὴ τοῦ σώματός του μᾶς ἀναγκάζουν νὰ τὸ χαρακτηρίσωμεν μᾶλλον ὡς ἵππον παρὰ ὡς αἰγοειδές, μολονότι ὁ ἵππος δὲν ἔχει διάδοσιν εἰς τὴν μυκηναϊκὴν σφραγιδογλυφίαν καὶ αἱ ἀπεικονίσεις του εἶναι σπάνιαι [15]. Ὀλίγον ἄνωθεν τῆς ράχεως τοῦ ζώου διακρίνεται φυτόν, κεκλιμένον πρὸς τὰ δεξιά, ἀποτελούμενον ἐκ τριῶν θυσάνων, ἑνὸς κεντρικοῦ ὠοειδοῦς καὶ δύο μικροτέρων ἑκατέρωθεν. Πρόκειται περὶ φυλλώματος δένδρου [16], τοῦ ὁποίου ὁ κορμός, καμπυλούμενος ὄπισθεν τοῦ σώματος τοῦ ζώου, ἐμφανίζεται λοξὸς κάτωθεν τῆς κοιλίας του [17]. Πρὸ τοῦ ζώου εἰκονίζεται ἕτερον δένδρον μὲ παρόμοιον ἐκ τριῶν θυσάνων φύλλωμα, τοῦ ὁποίου ὁ ὑψηλὸς ραδινὸς κορμὸς καμπυλούμενος σχηματίζει ἀνοικτὸν S. Ἀριστερὰ τοῦ δένδρου ἀνδρικὴ μορφὴ πρὸς τὰ δεξιά· ὁ ἀριστερὸς ποὺς προτεταμένος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ὁ δεξιὸς κάμπτεται ἐντόνως πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ἀκκουμβᾷ διὰ τοῦ γόνατος ἐπὶ τεσσάρων ὠοειδῶν ὄγκων, οἱ ὁποῖοι δηλοῦν προφανῶς βραχῶδες ἔδαφος. Ὁ κορμὸς τοῦ ἀνδρὸς κλίνει ἐντόνως πρὸς τὰ ὀπίσω, συνεχίζων τὸν ἄξονα τοῦ προτεταμένου ἀριστεροῦ ποδός. Ὁ λαιμὸς εἶναι ὑψηλός, ἡ κεφαλὴ πτηνόμορφος ἄνευ δηλώσεως χαρακτηριστικῶν προσώπου. Ἡ δεξιὰ χεὶρ καθειμένη κατὰ μῆκος τοῦ σώματος, φαίνεται νὰ κρατῇ ἀπροσδιόριστον ἀντικείμενον, ἡ ἀριστερὰ ἐκτείνεται πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἡ πρώτη ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ἡ ἀνδρικὴ μορφὴ κρατεῖ διὰ τῆς τεταμένης ἀριστερᾶς τὸ πρὸ αὐτῆς δένδρον καὶ τὸ ἕλκει [18]. Ἡ ἐντύπωσις ἐν τούτοις αὕτη εἶναι ἀπατηλή, προκαλουμένη ἐκ τῆς ἀντιστοίχου καὶ σχεδὸν παραλλήλου πρὸς τὸ σῶμα τοῦ ἀνδρὸς κλίσεως τοῦ κορμοῦ τοῦ δένδρου, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἀκολουθεῖται, ὡς θὰ ἔδει, καὶ ὑπὸ ἀντιστοίχου κλίσεως τοῦ θυσανωτοῦ φυλλώματος. Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ ἀριστερὰ

15. Βλ. Α. Σακελλαρίου, Μυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία, Ἀθῆναι 1966, 8.

Εἰκ. 7. Χρυσοῦς δακτύλιος ἐκ τοῦ θαλάμου Ι. Πλαγία ὄψις

16. Πρβλ. Σακελλαρίου, ἔ.ἀ., 32 - 33.

17. Φυτὰ μὲ παρομοίους τριμερεῖς θυσάνους βλ. εἰς CMS II 5, ἀρ. 261, 265, 276 καὶ CMS VII, ἀρ. 261.

18. Ὡς συμβαίνει εἰς παραστάσεις «ἐκριζώσεως ἱεροῦ δένδρου». Πρβλ. π. χ. CMS I, 219, ἔνθα κάτωθεν τῶν ποδῶν τῆς μορφῆς δηλοῦται καὶ ἀνάλογον πρὸς τὸ ἰδικόν μας βραχῶδες ἔδαφος.

Εἰκ. 8. Ἡ παράστασις ἐπὶ τῆς σφραγιστικῆς ἐπιφανείας τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Βαρκίζης

χειρ τοῦ ἀνδρὸς ἐκτείνεται καὶ πέραν τοῦ δένδρου, φαίνεται δὲ ὅτι κρατεῖ ἱμάντα (χαλινόν), διὰ τοῦ ὁποίου εἶναι δεδεμένη ἡ κεφαλὴ τοῦ ζώου (ἴχνη τοῦ ἱμάντος νομίζω ὅτι διακρίνω κάτωθεν τοῦ ρύγχους τοῦ ἵππου). Ἡ ἀντίδρασις τοῦ ζώου, ἐκδηλουμένη διὰ τῆς ἀνυψώσεως τῆς κεφαλῆς του, φαίνεται νὰ ἐνισχύῃ τὴν ἑρμηνείαν ταύτην τῆς παραστάσεως. Πρόκειται προφανῶς περὶ ἱπποδαμαστοῦ [19]. Ὄπισθεν τοῦ ἀνδρὸς διακρίνεται ἀκαθόριστον (λόγῳ τῆς φθορᾶς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο) ἀντικείμενον, ὄπισθεν δὲ τοῦ ἵππου ἴχνη φυτοῦ (;). Κατὰ μῆκος τῆς κάτω παρυφῆς τοῦ ἐλλειψοειδοῦς πεδίου τῆς παραστάσεως δηλοῦται βραχῶδες ἔδαφος.

Ἡ παράστασις τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Βαρκίζης εἶναι μοναδική· δὲν ἠδυνήθην νὰ εὕρω παράλληλα εἰς τὴν κρητομυκηναϊκὴν σφραγιδογλυφίαν καὶ τέχνην γενικώτερον [20]. Ἡ σύνθεσις εἶναι ὁριζοντία μὲ δεσπόζοντας ἄξονας τὸ σῶμα τοῦ

19. Πρβλ. τὸ ὁμηρικὸν ἐπίθετον «ἱππόδαμος», τὸ ὁποῖον ἀποδίδεται εἰς πολλοὺς ὁμηρικοὺς ἥρωας ὡς καὶ τὰ ὀνόματα Ἱπποδάμας, Ἱππόδαμος, Ἱπποδάμεια.

20. Τὸ θέμα τοῦ ἱπποδαμαστοῦ σπανίζει καὶ εἰς τὴν γεωμετρικὴν τέχνην. Βλ. τὴν μοναδικὴν παράστασιν ἐπὶ χαλκῆς πόρπης ἐκ Λευκαντὶ Εὐβοίας (Archaeology 25 (1972), 19), ἡ ὁποία βεβαίως εἶναι τελείως διάφορος τῆς ἰδικῆς μας.

ἵππου (ἰδίᾳ τὴν ἔντονον εὐθεῖαν τῆς ράχεως) καὶ τὴν προτεταμένην ἀριστερὰν τοῦ ἀνδρός. Ἅπαντες οἱ κατακόρυφοι ἄξονες διασπῶνται, καμπυλοῦνται καὶ ἀποκλίνουν, μὲ κύριον χαρακτηριστικὸν τὰ ἐντόνως καμπυλούμενα δένδρα καὶ τὸ κεκλιμένον ἀνδρικὸν σῶμα. Ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν παρατηρεῖται, νομίζω, συνύπαρξις τοῦ στὺλ Α καὶ Β κατὰ τὴν διάκρισιν τῆς Σακελλαρίου[21]. Ἡ ἀνθρωπίνη μορφὴ τείνει ἤδη πρὸς τὴν διάλυσιν, ἐνῷ τὰ μέρη τοῦ σώματος τοῦ ζώου εἶναι ἀκόμη ὀργανικῶς μεταξύ των συνδεδεμένα. Ὁ καλλιτέχνης κατορθώνει νὰ δώσῃ τὴν αἴσθησιν τοῦ χώρου καὶ τοῦ βάθους, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν εἰς ὡρισμένους μόνον ἐκ τῶν καλυτέρων χρυσῶν δακτυλίων τῆς πρωίμου μυκηναϊκῆς περιόδου. Πρόκειται περὶ ἔργου ποιότητος, ὡς πρὸς τὴν σύλληψιν καὶ σύνθεσιν, τοῦ ὁποίου τὸ πρότυπον ἀνάγεται, ὡς πιστεύω, εἰς τοιχογραφίαν[22].

Συμφώνως πρὸς τὴν κεραμεικὴν τοῦ τάφου Ι, ὁ δακτύλιος δὲν δύναται νὰ εἶναι νεώτερος τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου. Τὰ πρὸς τὰ ἄνω χρονολογικὰ ὅριά του δὲν εἶναι βεβαίως εὔκολον νὰ καθορισθοῦν. Ἡ δομὴ γενικῶς τῆς παραστάσεως καὶ ἡ τεχνοτροπία δεικνύουν ὅτι πρόκειται περὶ μυκηναϊκοῦ (Ἑλλαδικοῦ) ἔργου, δυναμένου νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΑ : 2 περίοδον.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

21. Σακελλαρίου, ἔ.ἀ., 116.

22. Πρβλ. Ἰω. Σακελλαράκην, Τὸ θέμα τῆς φερούσης ζῶον γυναικός, ΑΕ 1972, 249 καὶ σημ. 1.

A MYCENAEAN GOLD RING FROM VARKIZA

The mycenaean cemetery of Varkiza in Attica, situated on the NE feet of the « Kaminia » hill (plan 1) is known since the end of the last century (RE Supplementum 6, 1935, 608 s.v. *Mykenische Kultur*. BSA 42 (1947) 4). A number of unplundered chamber tombs of the LH III A and B period, belonging to this cemetery, were excavated some years ago (Antiquity 34 (1960) 266 ff. AAA I (1968) 110 ff).

In January 1974 two more chamber tombs were discovered by chance and almost completely destroyed during digging works for the foundation of a building. Only a small part of the chambers was left undisturbed and was carefully investigated. Tomb II contained only two female figurines of the Φ type, probably belonging to a child burial, and a few steatite spindle whorls. Tomb I gave two almost complete vases (fig. 3) of the LH III A : 2 and III B period (and fragments of others) as well as a number of small objects, most of them found in a shallow pit : faience and

glass beads (fig. 4), steatite spindle whorls (fig. 5), a bronze knife (fig. 6) and a gold seal ring (figs. 7 and 8). The ring consists of three parts that are joined together; the hoop and the lower concave ring plate are made of bronze and covered with a thin gold foil; the upper elliptical plate is made of lead, whose sealing surface is also covered with gold foil. The representation is unique in the minoan - mycenaean repertoire; it shows a man who is probably training a horse (horse - tamer, ἱπποδαμαστής). We have to do with a mycenaean work of quality, as far as conception and composition are concerned, which can be dated to the LH III A period. The wall - painting (fresco) of a mycenaean mainland palace might have served as the prototype of the seal representation.

P. G. THEMELIS

THE AIANI/1973 HOARD OF BILLON TRACHEA

To the number of hoards of billon trachea from Greek Macedonia and Thrace recently presented and discussed by the author of this paper (BSt 14, 1 (1973) p. 131 - 166; ADelt 28 (1973) in preparation), one more, the Aiani/1973 hoard is now added.

Being the second to be found in this area [1] (cf the Aiani / 1969 hoard : BSt op.cit.p. 141 - 2), it consists of 43 more or less well preserved coins and has been donated to the local Archaeological Collection by Mr Elias Pelekas through the good services of Mr Constantine Siampanopoulos.

As is the case with the majority of the Macedonian hoards so far recorded, deposited after the Latin conquest (1204), the new hoard, dated presumably either side of 1208, is characterized by the total absence of late patterns, occuring almost exclusively among hoards discovered in Bulgaria [2], by a higher proportion in Latin imitative small - module coins against the larger ones and thirdly by a certain preference for the « Direct copies » / Type A as opposed to Type C — Type B being, here again, as usually, excluded; on the other hand, cases where medium to large dies appear on rather small flans are not

1. For the Byzantine and post - Byzantine antiquities of Aiani : Μακεδονικὰ II p. 366 ff (S. Pelekanides).

2. Cf. BSt op. cit. p. 136; NChr. 13 (1973), p. 144 ff (D. M. Metcalf).

absent from the Latin series [3], as well as specimens with poor design and coins of rather bad fabric are equally present among the Metropolitan issues.

Furthermore, the occurence of the « anexikakia with one dot at each end » pattern also among specimens of the Latin series in the Aiani / 1973 hoard tends to support the fact that this peculiarity seems not to be accidental at all; in all probability, this could be sustained as well as for the division of the large or small - module / Type A coins into two main groups : that one with a three - dotted collar - piece and that with a six - to - eight - dots collar-piece [4].

For reasons given in detail in ADelt op. cit. and previously supported briefly in BSt op.cit. p. 140 - 1, it seems that there exist « a considerable number of the presuppositions which would favour a close relationship » between the « Direct copies » (= « Bulgarian » imitatives) and the Latin imitatives, and « therefore their interpretation as issues emanating from the Latin authorities after the conquest of Constantinople ». If this suggestion is proved to be true, then Metcalf's theory (NChr XIII (1973) p. 144 ff) according to which Con / ple, Types D - U should be interpreted as Bulgarian imitative issues in the time of Ivan Asen II — strengthened after all by the total absence of these types from the early dated Greek Macedonian hoards and their geographical distribution almost exclusively within the Bulgarian territories (cf BSt op. cit. p. 136) — would undoubtedly gain a special weight.

3. Cf. BSt op. cit. p. 134 - 5 ; NChr. op. cit. p. 166.

4. Cf. BSt op. cit. p. 135 ; NChr. op. cit. p. 166.

THE AIANI/1973 HOARD (Catalogue)

Hoard of 43 billon trachea found during ploughing in Aiani / Pref. Kozani, site Sélio. Location : Archaeological Collection of Aiani.

ISAAKIUS II

1. VAR A/b — 4 sp.
2. VAR B/b — 1 sp.
3. VAR D/b — 1 sp.
4. VAR ? — 1 sp.

Total 7 sp.

(1) 2 sp. loros ; all specimens pend. ; mostly « linear » in style, irregular contour; inscr. badly or not at all printed.

(2) good fabric, design light printed; loros oblit.

(3) good fabric, pend. , mantel

ALEXIUS III

1. VAR II B/a — 1 sp.
2. VAR II C/b — 1 sp.
3. VAR II D/b — 3 sp. Total 5 sp.

(1) loros - waists , pend. , sep. loros - ends.
(2) inscr ΑΛΕ[ ]-[ ]..Α, pend. , globus and loros - end oblit.
(3) all sp. loros - waists ; 2 sp. pend. , 1 sp. ; 2 sp. globus , 1 sp. oblit.

DIRECT COPIES

1. Type A — 8 sp.
2. Type C — 5 sp. Total 13 sp.

(1) 1 sp. as if Manuel I, Fourth coinage VAR A/b, globus , pend. ; the remainder of rather good fabric and of medium size, loroi: 2 sp. , 2 sp. , 1 sp. , 2 sp. oblit.
(2) in all sp. except one, St. Constantine lacks a nimbus; of rather small module, careless fabric, ill printed, the figures mostly squat; labarum :|:

LATIN IMITATIVE

(A) Larger

1. Con/ple, Type A — 8 sp.

(B) Smaller

2. Type A — 10 sp. Total 18 sp.

(1) 3 sp. collar - piece , 4 sp. , 1 sp. oblit; pend. , , and 1 sp. ; 1 sp. anexikakia with one dot at each end; tablion, when visible, always ; 4 sp. rather medium to large size dies on rather small flans; inscr. not visible in most cases.
(2) 3 sp. anexikakia with one dot at each end; collar - piece, when visible, always ; tablion when visible

JOHN TOURATSOGLOU

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ ΤΕΥΧΟΥΣ 2, ΑΑΑ VII (1974)

Σελ. 149. For « Fig. 1. Athenian bronze 1st half of 2nd cent. B.C. » read « Fig. 2. Athenian bronze 2nd half of 2nd cent. B.C. and early 1st cent. B.C. ».

Σελ. 153. For « Fig. 2. Athenian bronze 2nd half of 2nd cent. B.C. and early 1st cent. B.C. » read « Fig. 1. Athenian bronze 1st half of 2nd cent. B.C. ».

Σελ. 172, εἰκ. 13. Ἀντὶ « Ὑψίπους κωνικὴ κύλιξ » ἀνάγν. « Ὑψίπους σκύφος ».

Σελ. 173, εἰκ. 14. Ἀντὶ « Ὑψίπους σκύφος » ἀνάγν. « Ὑψίπους κωνικὴ κύλιξ ».

Σελ. 206. The sketch plan of fig. 2 appears inverted.

Σελ. 255 - 260. Λόγῳ ἀσθενείας καὶ ἀπουσίας εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῆς Ἐπιμελητρίας Ντ. Πέππα - Δελμούζου δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἴδῃ καὶ ἡ ἰδία τὰς διορθώσεις τῶν δοκιμίων τοῦ ἄρθρου της. Αἱ δηλωτικαὶ τῆς συντομογραφίας παρενθέσεις ἀντικατεστάθησαν ἐκ παραδρομῆς δι' ἀγκυλῶν εἰς τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς, εἰς τὴν σελ. 256 μετὰ τῶν ἐκεῖ σημειώσεων, ὡς καὶ εἰς τὴν περίληψιν εἰς τὴν γαλλικήν. Ἐπίσης παρελείφθη εἰς τὴν σημ. 5 τῆς σελ. 256 ἡ ἐν σχεδίῳ κατατεθεῖσα συντομογραφία Α . Τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει ὡς κάτωθι :

Λο(ύκιος) Αἴλιος Λα-
μίας Ἠλεῖο[ς]
Ἀσκληπιῶ
(κενὸν 0,025 - 0,03)
ἐπηκόῳ
εὐχήν.

